

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2006

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

2006

ΑΘΗΝΑΙ 2008

ΤΟΜΟΣ 161 (2006)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (210) 3600589, FAX (210) 3644996

secr@archetai.gr • www.archetai.gr

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὴν τριετίαν 2005-2008 0'

Ἐκθεση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 2006 ια'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ
ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα πίν. 1 - 8 1 - 7
2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ
ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος πίν. 9 - 17 9 - 21
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ
ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη πίν. 18 - 22 23 - 29
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ
ὑπὸ Πέτρου Θέμελη πίν. 23 - 54 31 - 67
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
ὑπὸ Μιχ. Β. Κοσμόπουλου πίν. 55 - 59 69 - 79
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΒΑΡΒΑΡΑ ΔΕΛΦΩΝ
ὑπὸ Δέσποινας Σκορδά πίν. 60 - 65 81 - 88
7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ
ὑπὸ Χ. Σούλη - Ἀ. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη πίν. 66 - 74 89 - 110

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ		
ΣΥΡΟΥ ὑπὸ Μαρίζας Μαρθάρη	<i>πίν. 75 - 79</i>	111 - 119
9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ		
ὑπὸ Γιάννη Σακελλαράκη καὶ Διαμαντῆ Παναγιωτόπουλου	<i>πίν. 80 - 96</i>	121 - 142
Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ		
• ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	<i>πίν. 97 - 107</i>	143 - 150
• Ἔργασίες συντήρησης καὶ μελέτης εὐρημάτων ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ		
ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	<i>πίν. 108 - 109</i>	151 - 157
Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ		159 - 164
Δ' ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ		165 - 168
Σημείωμα Σύνταξης		169
ΠΙΝΑΚΕΣ		

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 2005 - 2008

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΙΝΩΤΟΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

Ε Κ Θ Ε Σ Η*

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2006

Στις 6 Ιανουαρίου τῆς χρονιάς τούτης συμπληρώθηκαν 170 χρόνια βίου καὶ δράσης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ μεγάλη αὐτὴ ἐπέτειος ἐορτάστηκε στίς 23 Ιανουαρίου σὲ εἰδικὴ δημόσια συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Γιὰ τὴν ὑπενθύμιση μέρους τοῦ ἔργου μας κατὰ τὰ 170 χρόνια ἔγινε ἐδῶ στὸ μέγαρό μας ἔκθεση γιὰ τὴν ἀρχαιολογία τῶν Κυκλάδων. Γιὰ τὴν ἐπέτειο ὅμως καὶ τὴν ἔκθεση θὰ γίνῃ λόγος στὸ τέλος τῆς ὀμιλίας μου. Τώρα, κατὰ τὴν παράδοση, θὰ μνημονεύσω σύντομα τοὺς ἐταίρους καὶ συνεργάτες ποὺ χάθηκαν κατὰ τὴ χρονιὰ ποὺ πέρασε.

Πολὺ καθυστερημένα πληροφορήθηκε τὸ Συμβούλιο τὴν ἀπώλεια, στίς 23 Ἰουνίου 2003, τοῦ Ἀριστείδη Πασαδαίου (γενν. 1914) ἀρχιτέκτονος, γεννημένου στὴ Χάλκη. Τὶς σπουδὲς του ἔκανε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ διδακτορικὸ του δίπλωμα τὸ ἔλαβε ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο. Ἐγράψε σημαντικὲς μελέτες γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τρία βιβλία του ἔχει ἐκδώσει ἡ Ἑταιρεία. Διετέλεσε βοηθὸς τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου σὲ ἀνασκαφές του καὶ ὑπῆρξε ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἀνέγερσης, κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, τοῦ συγκροτήματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὸ ὁποῖο τὸν ἐτίμησε μὲ τὸν τίτλο τοῦ Ἄρχοντος Πρωτομαγίστορος τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας (βλ. Ὁ Μέντωρ 80, Ὀκτ. 2006, 121-122).

---

* Βλ. καὶ Ἔργον 2006, 7-10 καὶ 97-104.

Ἡ Σταματία Μ. Ξυλά (14.9.1903-10.8.2006) γεννήθηκε στὰ Καρδάμυλα τῆς Χίου καὶ εἶχε σημαντικὴ φιλανθρωπικὴ καὶ κοινωνικὴ δράση. Μαθήτρια τοῦ Ἀρσακείου, ἀκολούθησε ἐμπορικὲς σπουδὲς καὶ στὴ συνέχεια ὑπηρέτησε μερικὰ χρόνια στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα γιὰ νὰ τὴν ἐγκαταλείψει χάριν σπουδῶν φιλολογίας στὴ Φιλοσοφικὴ Ἀθηνῶν. Πῆρε ὡς σύζυγο τὸν Μιχαήλ Ξυλά, δικηγόρο ὁ ὁποῖος μετὰ τὸν πόλεμο μετῴκησε στὸ Λονδίνο, ὅπου ἀσχολήθηκε μὲ ἐπιτυχία μὲ ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις. Δὲν ξέχασαν ὅμως καὶ οἱ δύο τὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1964 ἴδρυσαν στὰ Καρδάμυλα τὸ Πνευματικὸ Κέντρο τὸ ὁποῖο λειτούργησε πρωτοποριακὰ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐπαρχία· παραδόθηκε στὸν Δῆμο Καρδαμύλων τὸ 1997. Δεύτερο μεγάλο ἔργο καὶ τῶν δύο ὑπῆρξε, τὸ 1980, τὸ «Ὁμήρειο Πνευματικὸ Κέντρο» στὴ Χίο, ὅπου ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἐξαιρετὴ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα.

Ἄξιο ἐξάρσεως εἶναι ἡ μεγάλῃ δωρεὰ τῆς Σταματίας Ξυλά γιὰ τὴν ἴδρυση, στὴν Ὁξφόρδη, τοῦ “Prince of Wales International Centre for Sane Research” ποὺ ἐγκαινιάστηκε τὸ 2003. Οἱ ἀγαθὲς πράξεις τῆς ἀναγνωρίστηκαν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία καὶ ἡ Σταματία Ξυλά τιμήθηκε γιὰ τὴν ἐθνωφελῆ δράση τῆς τὴν ὁποία συνεχίζει σήμερα ἡ θυγατέρα τῆς, ἑταῖρος μας, κυρία Ματρώνα Egon.

Ὁ Παναγιώτης Βελισσαρίου (1952-27.8.2006) εἶχε γεννηθεῖ στὸ Κάιρο· μετὰ τίς ἐκεῖ ἐγκύκλιες σπουδὲς τοῦ ἦλθε στὴν Ἀθήνα καὶ φοίτησε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐξ ἀρχῆς στράφηκε πρὸς τὴ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία μὲ καθηγητὴ τὸν Δημήτριο Πάλλα τοῦ ὁποῖου διετέλεσε καὶ βοηθός. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πάλλα τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας τοῦ ἀνέθεσε τὴ δημοσίευση τοῦ καταλόγου τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς μεγάλῃς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου.

Ὁ Παναγιώτης Βελισσαρίου εἶχε διατελέσει ἐπιστημονικὸς συνεργάτης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ εἶχε συνεργασθεῖ, σὲ παλαιότερα χρόνια, καὶ μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἐκτὸς τῶν ἀρχαιολογικῶν του ἀπασχολήσεων εἶχε ὑπηρετήσει στὴ Μέση Ἐκπαίδευση ὡς καθηγητὴς καὶ ὡς διευθυντὴς Λυκείου. Τὸ 2002 τοῦ ἀνατέθηκε ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας ἡ ὀργάνωση καὶ διεύθυνση τῶν Ἀρχείων τοῦ νομοῦ Ἀρκαδίας, παραρτήματος τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους (βλ. Ὁ Μέντωρ 80, Ὀκτ. 2006, 116).

Ἡ Μαρία Οἰκονομάκου (1946-30.9.2006) ἦταν μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας καὶ παλαιὰ συνεργάτις μου στὴν Ἐφορεῖα Ἀρχαιοτήτων

Ἀττικῆς. Ὡς μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἰπηρεσίας εἶχε ἐργαστεῖ στήν Κεντρική Ἰπηρεσία, στήν Καβάλα, στή Χαλκίδα καί κυρίως στήν Ἀττική, ὅπου ἀνέπτυξε ἐξαιρετική δραστηριότητα στή μελέτη καί ἔρευνα τῆς Λαυρεωτικῆς. Ἀρκετές εἶναι οἱ ἀνασκαφές πού ἔκανε στίς περιοχές τοῦ Θορικοῦ, τοῦ Λαυρίου καί τοῦ Σουνίου καί ὑπῆρξε συνεργάτης μου στή συστηματική ἀνασκαφή τῆς διπλῆς στοᾶς τοῦ Θορικοῦ. Ἔκανε ἐπίσης τίς ἐρευνητικές ἀνασκαφές στό πεδίο τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος γιά τή δημιουργία τοῦ κωπηλατηρίου. Ἡ σχετική μελέτη της θά δημοσιευθεῖ στήν Ἀρχαιολογική Ἐφημερίδα (Ὁ Μέντωρ 80, Ὀκτ. 2006, 118-120).

Ὁ Γεώργιος Λάββας (1935-5.11.2006) ὑπῆρξε διακεκριμένο μέλος τῆς ἐπιστημονικῆς κοινωvίας. Μετά ἀπό σπουδές φιλολογίας καί ἀρχαιολογίας στήν Ἀθήνα συνέχισε μέ τή σπουδή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στή Ζυρίχη. Ἀκολούθησε τὸ πανεπιστημιακὸ στάδιο καί δίδαξε ἀρχιτεκτονική στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καί ἀρχαία ἑλληνική πολεοδομία στή Ζυρίχη. Κατὰ τὸ διάστημα 1973-1992 διετέλεσε καθηγητῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καί ἀπὸ τὸ 1992 ἕως τὸ 2002 καθηγητῆς τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης καί Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Ὑπῆρξε ἐμπειρογνώμων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων γιά τήν προστασία καί ἀναστήλωση τῶν ἑλληνορθόδοξων μνημείων τῆς Παλαιστίνης (1984-2006) καί Πρόεδρος ἢ μέλος σημαντικῶν συλλογικῶν ὀργάνων γιά τή μελέτη καί τήν προστασία τῶν ἀρχαίων μνημείων. Τὸ 2003 ἐξελέγη μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Στίς 30 Μαρτίου συμπληρώθηκαν 40 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Χρήστου Καρούζου· θυμοῦμαι τή λύπη μας ὅταν ἀκούστηκε τὸ βαρὺ αὐτὸ ἄγγελμα στό πρῶτο ἐπιστημονικὸ συνέδριο πού ἔκαναν σέ τούτη τήν αἴθουσα τὰ μέλη τῆς Ἰπηρεσίας. Οἱ σημερινοὶ ἀρχαιολόγοι, ἀκόμη καί οἱ ὄριμοι, δὲν τὸν γνόρισαν καί οὔτε ἐπιδιώκουν νὰ τὸν γνωρίσουν ἀπὸ τὰ γραπτὰ του, ὅσο τουλάχιστο διαπιστώνω. Ἡ Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία φρόντισε νὰ κάνει προσιτὸ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου του, τὸ πιὸ ἀγνοημένο, καί ἐξιστόρησε τὸν βίο του. Καί πάλι θά προσπαθήσει μέσα στή χρονιά τούτη νὰ ὑπενθυμίσει τήν προσφορά του στήν ἐπιστήμη καί στὸν τόπο.

Οἱ ἐπίλογοι τῶν ἐτήσιων ἐκθέσεων τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας συνήθως εἶναι ἀπαισιόδοξοι. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι μνημονεύονται πράξεις καὶ γεγονότα ποὺ βρίσκονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις τῆς Ἑταιρείας καὶ μεγάλου μέρους ἐκείνων ποὺ ἀσχολοῦνται στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴ μελέτη καὶ τὴν προστασία τῶν μνημείων.

Καμιὰ φορά οἱ ἐπίλογοι τοῦ Ἔργου προκαλοῦν καὶ ἀντιδράσεις. Συμβαίνει ἐκεῖνο ποὺ λέγει ὁ Πλούταρχος στὸν βίο τοῦ Φωκίωνος (II): πολλακίς οἱ ἀληθινοὶ καὶ νοῦν ἔχοντες λόγοι δάκνουσι καὶ παροξύνουσι τοὺς κακῶς πράττοντας, ἔαν μὴ προσηνεῖς ὧσι καὶ συνεῖκοντες.

Ἡ σημερινὴ Ἑλλάδα εἶναι πλούσια, πολὺ πλούσια. Στὴν περίπτωση τῶν μνημείων ὅμως δὲν ξοδεύει τὸν πλοῦτο τῆς σωστά ἀλλὰ νεοπλουτικά. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ γίνονται σήμερα βλάβες καὶ φθορὲς τόσες, ὅσες δὲν ἔγιναν ἀπὸ τοὺς πολέμους, ἀπὸ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὴν ἀνοησία ποὺ δεῖξαμε ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ γίναμε κράτος. Δὲν ἀρνοῦμαι τὴν πρόοδο ποὺ ἔγινε στὴν ἀρχαιολογία κατὰ τὰ χρόνια ποὺ πέρασαν, ἀπόδειξή τῆς ἄλλωστε εἶμαστε ἐμεῖς, ἡ Ἑταιρεία. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ χαρακτηρίζει στίς μέρες μας τὴ στάση μας πρὸς τὸ παρελθὸν εἶναι οἱ ἀνεμπόδιστες ἐνέργειες παραποίησης τῶν ὄσων μᾶς κληροδοτήθηκαν, ἐνέργειες ποὺ ὀδηγοῦν στὸ ἀνεπανόρθωτο. Τὰ παραδείγματα εἶναι καθημερινά, καὶ ἀφοροῦν μνημεῖα ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ Ἑταιρεία. Ἐπειδὴ ἀνήκουν στὰ πιὸ φημισμένα τοῦ ἀρχαίου παρελθόντος μας ἀποφασίστηκε νὰ τοὺς δοθεῖ ἡ μορφή ποὺ εἶχαν στὴν ἀρχαιότητα. Ἀλλὰ ὅπως δὲν μπορούμε νὰ γράψουμε ἱστορία ὅταν μᾶς λείπουν οἱ πηγές, ὅπως δὲν μπορούμε νὰ γράψουμε τραγωδίες ἀπὸ τὰ σπαράγματα μερικῶν παπύρων, ἐπίσης δὲν μπορούμε, δὲν εἶναι ἐπιστημονικῶς ἠθικό, νὰ ξαναφτιάχνουμε μνημεῖα ἀπὸ τὰ λείψανά τους, σὰν νὰ εἶναι ἡ πλαστικὴ ἀνακατασκευὴ σκελετῶν πρωτογόνων ἀνθρώπων ἢ θηρίων. Φυσικά, εἶναι θεμιτὸ νὰ ξαναφτιάχνουμε τὰ θηρία μὲ πηλὸ ἢ πλαστικὴ ὕλη. Πρόοδο φέρει στὴν ἐπιστήμη ἢ ἀναπαράστασή τους καὶ βλάβη καμμία δὲν προκαλεῖται οὔτε καταστροφή.

Ἐπὶ τόσες δεκαετίες ποὺ πέρασαν, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ γίναμε ἐλεύθεροι, δὲν ἔχει γίνει σὲ ὅλους κατανοητό, ὅτι πρόοδος στὴν ἀρχαιολογία ὑπάρχει μόνον ὅταν ὑπάρχει καὶ πρόοδος στὴν ἐπιστήμη. Ἐνα ἀνακατασκευασμένο μνημεῖο δὲν ἀποτελεῖ πρόοδο, ἀντίθετα ἀποτελεῖ βλάβη ἢ καὶ καταστροφή, κάτι ποὺ ὀρισμένες χῶρες τὸ κατάλαβαν ἐγκαίρως καὶ ἔπαψαν νὰ συμπληρῶνουν τὰ ἀγάλματα στὰ μουσεῖα τους. Ἦναι διαφορά μεταξύ τῆς συμπλήρω-

σης ἑνὸς ἀγάλματος, ὅπως τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀφαίας, ἀπὸ τὴν ἀνακατασκευή, λ.χ., τῶν μελῶν ἑνὸς ναοῦ, πού θεωροῦνται κι αὐτὰ γλυπτὰ, καὶ πολὺ σωστά; Ἡ δημοσίευση εἶναι ἐκεῖνη πού θὰ ἀποκαλύψει τὴν ἀξία καὶ τὴ σημασία τοῦ μνημείου. Ἡ ἀνακατασκευὴ του ὅμως εἶναι ἐκεῖνο πού συμβαίνει μὲ τὰ παλιὰ σπίτια τῶν ξεκληρισμένων οἰκογενειῶν, πού τὰ παίρνουν νεόπλουτοι καὶ τὰ ξαναφτιάχνουν στὰ μέτρα τους, κρατώντας μόνο τὴν ἀρχοντικὴ πρόσοψη. Εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὅ,τι καὶ στὸ παρελθόν; Ἔχει χαθεῖ γιὰ πάντα τὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο ἦσαν τεχνουργημένα.

Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ τῆς διατήρησης τῆς μορφῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ παρελθόντος ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν Ἑταιρεία. Ὅσο κρατᾷ καὶ ἐφαρμόζει τὸν ἀρχικό της σκοπὸ, ἀνανεώνοντας βεβαίως τὰ μέσα πού χρησιμοποεῖ, ὅσο λοιπὸν ἀκολουθεῖ τὸν ἀρχικό σκοπὸ ἡ Ἑταιρεία εἶναι ὠφέλιμη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἄν θελήσει νὰ ἐκσυγχρονιστεῖ, κατὰ τὴν τρέχουσα ἀντίληψη, θὰ ἀφανιστεῖ, γιὰτὶ ἐκεῖνο πού ζωοποιεῖ τίς κοινωνίες εἶναι οἱ εὐγενεῖς ἰδέες, ὕλικὸ πού συνδέει τοὺς ἀνθρώπους ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ἀτομικὲς ἐπιδιώξεις τους, τίς περισσότερες φορές ἀντιφατικὲς καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενες. Τοῦτο εἶναι φανερό ἐδῶ μέσα. Συγκεντρωθήκαμε Κυριακῇ πρωΐ ἕνα πλῆθος ἀνθρώπων, ποικίλων ἰδιοτήτων, ἐπαγγελμάτων, ἀκόμη καὶ ἐθνοτήτων. Γιὰ ποιὸ λόγο; Διότι μᾶς συνδέει ἡ κοινὴ ἐπιθυμία τῆς διατήρησης τῆς παράδοσης, τῆς καθαρὰ διανοητικῆς καὶ αὐλῆς καὶ τῆς ὕλικῆς, τῆς μνημειακῆς. Μᾶς συνδέει ἡ ἰδέα τοῦ σεβασμοῦ τοῦ παρελθόντος, χωρὶς φτιασίδια καὶ αἰσθητικὲς ἐπεμβάσεις, πού μεταβάλλουν τὰ γνήσια μνημεῖα σὲ κίβδηλα. Γνωρίζω ὅτι πολλοὶ θὰ δυσαρεστηθοῦν ἀπὸ ὅσα λέγω, δὲν εἶναι ὅμως μόνον δικές μου οἱ ἀπόψεις αὐτές, οὔτε εἶναι νέες. Ἦδη τὸ 1895, πρὶν ἀπὸ 112 χρόνια, ὁ Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος (Ὁ Παρθενών, ἦτοι διαμαρτυρία κατὰ πάσης διορθώσεως τοῦ Παρθενῶνος καὶ μέθεδος πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ. Ἐκδοσις δευτέρα, Ἀθήνησιν 1895), καθηγητῆς τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο, εἶχε ἐπισημάνει τοὺς κινδύνους τῆς τότε, ὑπερβολικῆς κατὰ τὴ γνώμη του, ἀναστηλώσεως τοῦ Παρθενῶνος. Ἐκτοτε ἔγιναν καὶ ἄλλες ἀναστηλώσεις καὶ διατυπώθηκαν καὶ ἄλλες ἀντιρρήσεις, βασιμότερες. Ἀλλὰ ὅπως συμβαίνει στὴν Ἑλλάδα, ὅπου τὸ παρελθόν εἶναι ὑπηρετικὸ τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων, κανεὶς δὲν διδάχτηκε τίποτε καὶ οὔτε ὑπάρχει ἐλπίς ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναστραφεῖ μία πορεία πού ὀδηγεῖ στὴ μετάλλαξη τῶν σημαντικότερων μνημείων τῆς κλασικῆς Ἑλλάδος.

Ἀλλὰ τὸ θέμα εἶναι μεγάλο καὶ χρειάζεται κάτι παραπάνω ἀπὸ τὰ γενικά

καὶ τὰ ἀόριστα πού σαῶς ἐκθέτω. Αὐτὰ πού λέγω εἶναι μόνον ἐνδείξεις τῆς νέας νοοτροπίας καὶ πολιτικῆς γιὰ τὰ μνημεῖα. Τὰ χρόνια πού πέρασαν μᾶς ἔδωσαν ἀξιοκατάκριτες ἐκδηλώσεις, γιὰτί οἱ συνέπειές τους δὲν ἐπανορθώνονται. Ἄλλὰ σταματῶ ἐδῶ γιὰτί ὁ χρόνος μόλις ἐπαρκεῖ καὶ γιὰ τὴ μνημόνευση τοῦ μεγάλου γεγονότος πού φέτος ἐορτάζουμε.

Στις 6 Ἰανουαρίου ἡ Ἑταιρεία συμπλήρωσε 170 χρόνια βίου. Αὐτὰ τὰ 170 χρόνια δὲν εἶναι τυπικὴ ἐπέτειος οὔτε πρόσχημα γιὰ πανηγύρια καὶ ἐπαί- νους. Τὰ θεωροῦμε ὅμως ὅλοι, τὸ Συμβούλιο, οἱ ἑταῖροι, ὡς ἀπόδειξη ζωντάνιας. Σκεφθεῖτε, ὑπάρχουν ἄλλα ὁμηλικά ἰδρύματα στὴν Ἑλλάδα μὲ τέτοια ἡλικία, πού νὰ συνεχίζουν τὴν πορεία τους καὶ συγχρόνως νὰ ἀκμάζουν; Γνωρίζω μόνο δύο ἀκόμη, τὴ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία, μεγαλύτερη σὲ ἡλικία κατὰ 160 ἡμέρες (25 Ἰουλ. 1836) καὶ τὸ Πανεπιστήμιο, νεώτερο κατὰ 106 ἡμέρες (22 Ἀπριλ. 1837). Ἡ μὲν πρώτη ἔτυχε τῆς ὑποστήριξης μεγάλων εὐεργετῶν καὶ τοῦ Κράτους, καὶ ἀνθηρῆ ὑπῆρξε ἡ πορεία της. Τὸ δεύτερο ἀπῆλαυε πάντοτε, καὶ εἶναι φυσικό, τῆς ὑποστήριξης τοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖο, παρὰ τὰ ὅσα μεμψίμοιρα ἀκούγονται, ποτὲ δὲν τὸ ἐγκατέλειψε. Ἄλλωστε ἡ ὑλικὴ του ἀκμὴ δὲν κρύβεται. Ἀντίθετα ἡ Ἑταιρεία ὑπῆρξε αὐτοδημιούργητη, δέχτηκε μόνο μιὰ φορὰ θεωρητικὴ βοήθεια ἀπὸ τὸ Κράτος πού, χωρὶς νὰ ἀνοίξει τὸν δημόσιο κορβανά, τῆς ἐπέτρεψε νὰ ἐκδώσει τὸ *Λαχεῖον ὑπὲρ τῶν Ἀρχαιοτήτων*.

Τοῦτο ἔκανε ἡ κυβέρνησις τοῦ Δημητρίου Βούλγαρη μὲ πρωτοβουλία τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας Ἰωάννου Βαλασσόπουλου κατὰ προτροπὴ τοῦ προσωπικοῦ του φίλου Εὐθυμίου Καστόρχη, Συμβούλου, Προέδρου, πατριώτου καὶ στυλοβάτου τῆς Ἑταιρείας. Ἄλλὰ αὐτὸ τὸ λαχεῖο μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Ἑταιρεία μεγαλοῦργησε, γρήγορα τῆς ἀφαιρέθηκε. Ἐγινε πρῶτα *Λαχεῖον ὑπὲρ τοῦ Ἐθνικοῦ Στόλου καὶ τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος*, κατόπιν ἔμεινε μόνος ὁ Στόλος καὶ ἡ Ἑταιρεία χωρὶς πόρους. Παρ' ὅλα αὐτά, παρὰ τοὺς ἀλλεπάλληλους πολέμους, τὴν Κατοχὴν, τὸν ἐμφύλιο, ἡ Ἑταιρεία συνέχισε τὴν μοναχικὴν πορεία της ἔχοντας ὡς στήριγμα τοὺς ἑταίρους της καὶ τὸ Συμβούλιο, πού τὸ ἐνέπνεε μιὰ κυρίως ἰδέα: νὰ διατηρεῖ τὴν Ἑταιρεία ἀκμαία, γιὰ νὰ συνεχίζει τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ ἔθνικὴ παράδοσή της καὶ νὰ μὴ φανεῖ ποτὲ κατώτερο τῶν προκατόχων. Ὅπως οἱ ἀρχαῖοι ρήτορες πού μνημόνευαν στοὺς λόγους τους πρῶτα πρῶτα τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς προγόνους, ἔτσι κι ἐμεῖς σήμερα δίκαιο εἶναι νὰ μνημονεύσουμε καὶ νὰ τιμήσουμε ὅλους ἐκείνους

τοὺς πρὶν ἀπὸ μᾶς, ποὺ ἔχοντας ὡς ἰδανικὸ τὸ ἀρχαῖο κάλλος καὶ μεγαλεῖο, ὑπῆρξαν, παραφράζοντας τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὸν Περικλῆ (II, 60, 5), φιλοπάτριδες καὶ χρημάτων κρείσσονες. Γιατὶ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Συμβουλίου, ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἴδρυσης τῆς Ἑταιρείας, ἦταν ἡ προΐκα, ὅπως ἔλεγε ὁ Πιπτάκης, διάθεση τῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἱκανοτήτων ἐκείνων ποὺ τὴν κυβερνοῦσαν.

Ἡ μόνη δύναμη ποὺ κινοῦσε τὴν Ἑταιρεία καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ τὴν κινεῖ εἶναι οἱ ἰδέες, ἐκείνες ποὺ δίνουν νόημα καὶ ὁμορφιὰ στὴ ζωὴ. Ἡ ἰδέα τοῦ μεγαλείου τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀναστηθεῖ, ἡ ἰδέα τῆς διάσωσης τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος, ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ὑπῆρξε ἡ θερμουργὸς δύναμη ποὺ τὴν ὁδήγησε ἐπὶ 170 χρόνια ἀταλάντευτη στὴν ὑπηρεσία τῆς πατρίδος. Καὶ τὸ κατόρθωμα τῆς ἐπιβιώσεως καὶ συγχρόνως ἀκμῆς μέσα σὲ συνεχεῖς ἀντιξοότητες εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερο, γιατί ἡ Ἑταιρεία δὲν ἔτυχε, ὅπως εἶπα, καμιάς γενικῆς καὶ συστηματικῆς ὑποστήριξης, οὔτε ἀπὸ τὸ Κράτος οὔτε ἀπὸ τοὺς πλούσιους ἰδιῶτες οἱ ὅποιοι μὲ μεγάλη καὶ δικαιολογημένη γενναιοδωρία ἐνισχύουν ἄλλους σκοποὺς ποὺ συνδέονται μὲ τὰ προβλήματα τοῦ καθημερινοῦ βίου, ἢ μὲ τὴν ὑστεροφημίαν τους.

Πολλοὶ ἀπὸ σᾶς ἐδῶ, οἱ περισσότεροι, θὰ γιορτάσετε στὴν αἴθουσα τούτη καὶ τὰ 200 χρόνια τῆς Ἑταιρείας. Πιστεύω ὅτι καὶ σ' ἐκείνη τὴν ἰδανικὴν γιὰ ὅλους μας ἡμέρα, ἡ Ἑταιρεία θὰ εἶναι ἀκμαία καὶ θὰ συνεχίζει μὲ τὴν ἴδια πίστη καὶ ἐμμονή, ὅπως ἔως σήμερα, τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ ἐθνικὴν πορεία της. Καὶ πιστεύω ἀκόμη, ὅτι τὸ σημερινὸ ἰδεαλιστικὸ πνεῦμα της θὰ ἔχει πάντα σὲ τούτῃ τὴν αἴθουσα καταφύγιο, δικαιώνοντας τοὺς ἀγῶνες καὶ τοὺς κόπους 170 ἐτῶν σήμερα, 200 μετὰ ἀπὸ τριάντα χρόνια.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 1-8)

Στὸ Πρωτοελλαδικό¹ νεκροταφεῖο Τσέπι Μαραθῶνος ὀλοκληρώθηκε ἐφέτος ἡ ἔρευνα τῶν τάφων 45, 47 καὶ 68 στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ στεγασμένου χώρου.

Ὁ τάφος 45 ποὺ εἶχε ἐπιφανειακὰ καθαρισθεῖ παλαιότερα² παρουσίασε ὀρισμένες ἀποκλίσεις, τόσο στὴν κατασκευή, ὅσο καὶ στὴν τελετουργία τῆς ταφῆς.

Κατ' ἀρχὴν ἐξωτερικὰ δὲν φέρει περίβολο, οὔτε ὀρθογώνιο ἀνυψωμένο ἐπίπεδο ἐπάνω ἀπὸ τὸν λάκκο. Τὰ ὄρια τοῦ τάφου συμπίπτουν μὲ τὰ ὄρια τοῦ λάκκου, ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ πέτρες στὴ σειρά. Στὴ ΒΑ γωνία εἰδικὰ οἱ πέτρες εἶναι ὀρθιες ἐνῶ ὅλες οἱ ἄλλες τυπικὰ ὀριζόντιες. Αὐτὲς οἱ λίγες ὀρθιες μαζί μὲ μερικὲς ἀκόμα ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία διέγραφαν ἐπάνω στὸ δάπεδο καμπύλη, ποὺ ὅπως ἀποδείχθηκε περιέβαλε ἀβαθὲς λάξευμα (πίν. 1α).

Ἡ καλυπτήρια πλάκα τοῦ λάκκου, μία μόνο μεγάλη ἀσβεστολιθική (διαστ. 1×0.70 μ.), πρέπει νὰ ἦταν ἐξωτερικὰ ὀρατή. Τοποθετημένη στὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ νεκροταφείου, ἐγκάρσια πρὸς τὴ φορὰ τῆς εἰσόδου, ἦταν ἀκουμπισμένη στὸ χεῖλος καὶ μερικῶς στὴν ἐπίχωση τοῦ λάκκου, χωρὶς νὰ γεφυρώνει ὅλο τὸ κοῖλον. Δεύτερη μικρότερη, ποὺ εἶχε θεωρηθεῖ καλυπτήρια, πατοῦσε νότια, πέρα ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου.

Τὸ πρόθυρο (διαστ. 1.20×0.50 μ., βάθους 0.50 μ.) εἶναι προσανατολισμένο στὸ Βορρά, ἀντὶ τοῦ συνήθους τῆς Ἀνατολῆς (πίν. 16) καὶ φέρει τοιχώ-

---

1. Στὸ Ἔργον 2006, 11 ἐκ παραδρομῆς ἀναγράφεται ὡς Μεσοελλαδικό. Βλ. καὶ AR 2006-7, 9.

2. Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ, *Τσέπι Μαραθῶνος. Τὸ Πρωτοελλαδικὸ Νεκροταφεῖο* (Ἀθήναι 2005), 234-235. Στὸ ἐξῆς *Τσέπι*.

ματα κομμένα κατακόρυφα μέσα σὲ σχετικὰ μαλακὴ ἐπίχωση, χωρὶς οὐσιαστικὴ ἐπένδυση. Δύο-τρεῖς πέτρες ἀκουμπισμένες ἐξωτερικὰ σημάδευαν σὲ κάθε πλευρὰ τὸ χεῖλος τοῦ προθύρου, ἐνῶ ἀπὸ μία ἀκόμα εἶχε στηθεῖ ὄρθια στὴ γωνία κατὰ τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τοίχωμα. Τὸ δάπεδό του εἶναι ὀριζόντιο, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν πυθμένα τοῦ λάκκου³ καὶ τὸ τέρμα του γυμνὸ, χωρὶς κατώφλι.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀπουσία λιθοσωροῦ ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, γεγονός πὸ παρατηρήθηκε καὶ πέρυσι στοὺς τάφους 47 καὶ 68⁴.

Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου⁵ σημαδεύεται ἀπὸ μία ὄρθια τετράπλευρη πέτρα, ἀδρὰ πελεκημένη, μὲ πυραμιδοειδῆ κορυφή. Ἔχει ὕψος 0.80 μ., μέγ. πᾶχος 0.27 καὶ ἐξεῖχε μόνο 0.30 μ. τοῦ ἐδάφους (πίν. 2α). Στὴ βάση της, ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ προθύρου, εἶχε ἐνισχυθεῖ μὲ λίγες μικρότερες πέτρες.

Τὸ ἀνοιγμα πρὸς τὸν λάκκο βρέθηκε φραγμένο μὲ μία ὄρθια πλάκα (διαστ. 0.53×0.30), σφηνωμένη καὶ αὐτὴ στὴ θέση της μὲ τρεῖς τέσσερες πέτρες (πίν. 26). Τὸ πλάτος του, θεωρητικὰ ὅσο καὶ τοῦ προθύρου, μειώνεται σὲ 0.30 ἀπὸ τμημα ἄλλης πλάκας πὸν κάλυπτε ὅλη τὴ βόρεια παρεῖα τοῦ λάκκου καὶ ἐξεῖχε μέσα στὸ πρόθυρο (πίν. 3α).

Ὁ λάκκος, μικρῶν σχετικὰ διαστάσεων (0.80×0.40 μ. περίπου στὸ χεῖλος καὶ βάθος 0.50 μ.) ἔχει σχῆμα πετάλου μὲ βάση τὴν εἴσοδο. Μονόλιθες ἐπίπεδες πλάκες ἐπενδύουν ὅλο τὸ δυτικὸ καὶ βόρειο τοίχωμα, ἐνῶ ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ νότια παρεῖα εἶναι κτιστὲς μὲ κροκάλες σὲ τρεῖς τέσσερες στρώσεις (πίν. 3α).

Μέσα στὸν λάκκο, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς μεγάλης καλυπτήριας, σὲ βάθος 0.27 ἀποκαλύφθηκε κρανίον φθαρμένο καὶ ὅστὰ μαζὶ μὲ μία λεπίδα ὀψιανοῦ (πίν. 36). Τὰ ὅστὰ εἶχαν ἀπλωθεῖ ἄτακτα κατὰ τὸ πλάτος τοῦ λάκκου, κοντὰ στὸ κρανίον ἦταν ἓνα μηριαῖο ὀστοῦν καὶ στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἦταν ριγμένα βότσαλα καθὼς καὶ ἓνα θαλάσσιο ὄστρεο. Λίγο χαμηλότερα, σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ λάκκου ἦταν θαμμένο ἐπάνω ἀπὸ σκόρπια μικρὰ ὅστὰ ἓνα παιδικὸ

3. Τὸ ἐπίμηκες βύθισμα πὸν φαίνεται στὸν πίν. 16 ἐμπρὸς, προέρχεται ἀπὸ παραβίαση τοῦ στερεοῦ κατὰ τὴν ἔρευνα.

4. ΠΑΕ 2005, 19-22.

5. Τσέπι, ἔ.ἀ.

κρανίο, χωρισμένο σέ τρία κομμάτια (πίν. 4α). Μία λεπίδα ὀψιανοῦ ἦταν κάτω ἀπό τὸ κρανίο. Ἡ θέση τῶν δύο τμημάτων ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὰ εἶχαν διαιρεθεῖ πρὸ τῆς ἀποθέσεώς τους στὸν λάκκο. Ἄλλως, ἂν τὸ κρανίο ἔσπασε ἐπὶ τόπου, τοῦτο θὰ ἔγινε ὅταν οἱ σάρκες δὲν συγκρατοῦσαν πιά τὰ ὄστα καὶ τὸ κρανίο ἦταν γυμνό. Ἐξ ἄλλου, τὰ σκόρπια ὄστα δείχνουν ὅτι δὲν εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐκεῖ συγκεντρωμένα μέσα σέ κάποιο περίβλημα. Τέλος, ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ λάκκου, σέ βάθος 0.50 μ. ἀπὸ τοῦ χείλους, σώθηκε παιδική ταφή *in situ*, ἐλάχιστα διαταραγμένη (πίν. 4β). Χαρακτηριστικός εἶναι ὁ διαχωρισμὸς τοῦ κρανίου σέ δύο τμήματα ἐπίσης, μὲ μία πέτρα ἀνάμεσά τους. Στῆ θέση τους εἶχαν διατηρηθεῖ τὰ ὄστα τοῦ στέρνου καὶ τοῦ ἐνὸς χεριοῦ (βραχίον μῆκ. 0.09 μ., κερκίς καὶ ὠλένη μῆκ. 0.065 μ. καὶ 0.06 μ. ἀντιστοίχως), ἐνῶ λίγο μετακινημένα φάνηκαν τὰ ὄστα τῶν ποδιῶν (πίν. 4β).

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ λάκκου προκύπτει ὅτι ὁ τάφος 45 ἦταν ἀποκλειστικά παιδικός. Μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἐπὶ τοῦ δαπέδου ταφή τοποθετήθηκαν ἀργότερα τὰ ὄστα ἄλλου παιδιοῦ. Τότε ἀκριβῶς πρέπει νὰ μετακινήθηκαν λίγο τὰ ὄστα τοῦ πρώτου σκελετοῦ καὶ νὰ ἔσπασαν μὲ πέτρα τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο κρανίο. Τέλος, σέ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπλώθηκαν τὰ ὄστα τρίτου νεαροῦ ἀτόμου. Ἡ τελετὴ συνοδεύθηκε ἀπὸ ριπὴ λίθων καὶ ἐνὸς ὄστρέου. Ὅλες οἱ ταφές ἦταν τελείως ἀκτέριστες.

Χωρὶς κτερίσματα βρέθηκε ἐπίσης τὸ μικρὸ λάξευμα (μέγ. βάθος 0.20 μ.) ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ τάφου (πίν. 5α). Παρατηρήθηκε ὅμως ὅτι τὴν ἐπίχωση διαπερνοῦσαν τέσσερις ἕως πέντε ὀπές, διαμ. 0.01 μ. περίπου, περιβαλλόμενες ἀπὸ σκληρὰ τοιχώματα, ἐνῶ ὑπῆρχαν ἐπίσης μερικά σκόρπια βότσαλα. Ἡ σημασία τῶν παρατηρήσεων παραμένει ἀμφίβολη, ἀλλὰ ἡ κατασκευὴ θυμίζει ἔντονα τὸν λάκκο 19α δίπλα στὸν τάφο 19⁶.

Στὸν τάφο 47 καθαρίστηκε καλύτερα ὁ σκελετὸς τοῦ τελευταίου νεκροῦ ποὺ εἶχε διατηρηθεῖ ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας⁷. Ὁ νεκρὸς εἶχε ἀποτεθεῖ στὸ δεξιὸ πλευρὸ, σέ στρῶμα πάχους 0.10 μ. ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο μὲ πόδια καὶ χέρια λυγισμένα, ποὺ ἔφθαναν μέχρι τὸ

6. Τσέπι 137, 139, εἰκ. 140.

7. ΠΑΕ 2005, πίν. 116.

πρόσωπο⁸. Ἄνηκε σὲ ἠλικιωμένο καὶ ὑψηλόσωμο ἄτομο μὲ μηριαῖο ὄστουν φθαρμένο, ποῦ θὰ ἔφθανε τὰ 0.40 μ. (πίν. 56). Τὸ κρανίο εἶναι οὐσιαστικά ἀκέραιο, τὸ πρόσωπο βλέπει πρὸς τὴν εἴσοδο καὶ ἡ ἄνω γνάθος σώζει πλήρη σειρὰ δοντιῶν, ἐνῶ ἡ κάτω φέρει λίγα δόντια ἐμπρός. Στὰ πλάγια εἶχε γίνεи πλήρης ἀποκατάσταση τῶν φατνιακῶν ἀκρολοφίων καὶ εἶναι λεία (πίν. 6α).

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ σκελετοῦ ἀποκαλύφθηκε περὶ τὸ μέσον τοῦ δαπέδου ἐπιμήκης ποτάμια πέτρα καὶ τὰ τελευταῖα κατάλοιπα ἄλλου νεκροῦ (πίν. 66). Ἦταν δύο ὄστὰ κνήμης στὴ ΒΑ γωνία, λίγα λεπτὰ ὄστὰ κάτω ἀπὸ τὴν ποτάμια πέτρα καὶ δίπλα σ' αὐτή, πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς εἰσόδου ἓνα χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ κάτω. Στὸ στρῶμα αὐτὸ ὑπῆρχε ἐπὶ πλέον ἓνα δόντι μεγάλου ζώου, ἄγνωστον ποίου, μία μικρὴ κροκάλα στὸν μυχὸ τῆς ΝΑ γωνίας, καθὼς καὶ σκόρπιες μικρὲς πέτρες ἢ χαλίκια. Ἀπὸ τὸ χέρι εἰδικότερα σώζεται ἓνα μεγάλο ὄστουν, στὸ ἄκρο του τὰ ὄστὰ τοῦ καρποῦ καὶ στὴ συνέχεια τὸ μετακάρπιο καὶ οἱ φάλαγγες τριῶν λυγισμένων δακτύλων. Ἡ συγκεκριμένη θέση καὶ σχέση τῶν ὄστων μεταξύ τους φανερώνουν ὅτι τὸ σύνολο αὐτὸ δὲν ἔχει μετακινηθεῖ καὶ παρέμεινε κατὰ χώραν μὲ ὄστὰ συγκατούμενα ἀκόμα ἀπὸ τὴν σάρκες.

Τὸ εὗρημα δὲν εἶναι πρωτοφανές⁹, ἀλλὰ ὁ συσχετισμὸς του μὲ τὰ σκόρπια χαλίκια παρέχει ἐνδείξεις νεκρικοῦ ἐθίμου. Φαίνεται ὅτι σὲ κάποια φάση καθαρισμοῦ τοῦ λάκκου, τὸ ἄλιωτο χέρι, ἡ κνήμη καὶ τμήματα τοῦ στέρνου προκάλεσαν δέος ἢ σεβασμὸ καὶ διατηρήθηκαν στὴ θέση τους. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ στέρνου καταπλακώθηκε μὲ τὴ μεγάλη κροκάλα, ἐνῶ γιὰ τὰ ἄλιωτα μέλη ἔγινε πιθανότατα κάποιος ἐξορκισμὸς ἢ τελετὴ ποῦ συνοδεύτηκε ἀπὸ ριπὴ χαλικιῶν¹⁰. Τέλος, ἡ μικρὴ κροκάλα στὴ ΝΑ γωνία, εἶχε πιθανότατα πλακώσει τὰ ἀνυψωμένα πόδια ἢ χέρια ἄγνωστης ταφῆς¹¹.

Στὸν τάφο 68 ὁ κατὰ χώραν νεκρὸς ποῦ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι¹², εἶχε ταφεῖ σὲ βάθος 0.45 μ. περίπου ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ λάκκου, σὲ ἐπιφάνεια ποῦ

8. Τσέπι 330, τύπος 3.

9. Πρβ. Τσέπι 126, εἰκ. 125· 146, εἰκ. 145.

10. Πρβ. ἀποθέτης 39, ΠΑΕ 2000, 34, πίν. 146· βλ. καὶ παρατήρηση σὲ Τάφο 68, ΠΑΕ 2005, 22.

11. Πρβ. Τσέπι 216, εἰκ. 227.

12. ΠΑΕ 2005, 20-22.

μόλις κάλυπτε ἄλλα ὀστά καὶ κρανία. Συγκεκριμένα, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ σκελετοῦ αὐτοῦ, ἀποκαλύφθηκαν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρειάς, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο, τέσσερα κρανία στὴ σειρὰ καὶ πολλά, μικρὰ κυρίως ὀστά, συγκεντρωμένα στὴ ΒΔ γωνία (πίν. 7α). Ἀνάμεσά τους καὶ ἓνα μικρὸ ὄστρεο τοῦ γένους *tonna galea*. Σὲ ἓνα κρανίον, μέσα στὴ στοματικὴ κοιλότητα ὡς φαίνεται, βρέθηκαν σφηνωμένα τρία βότσαλα (πίν. 7β). Τὰ κρανία συγκρατοῦσε στὴ θέση τους φράγμα μακρῶν ὀστέων, ἐκ τῶν ἰδίων προφανῶς σκελετῶν, τοποθετημένων παράπλευρα κατὰ ὁμάδες ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότον. Ὅπως φάνηκε στὴν ἀνασκαφή, στὸ ἐπίπεδο τῶν κρανίων καὶ ὀστέων εἶχε ταφεῖ ἄλλος ἓνας ἐνήλικας. Ἀπ' αὐτὸν ὑπῆρχε στὴ θέση του μόνο τὸ κρανίον ἀκουμπισμένο στὴ νότια πλάκα τοῦ λάκκου, ἐνῶ τὰ ὀστά τοῦ στέρνου καὶ τῆς λεκάνης ἦταν σχετικὰ μετατοπισμένα (πίν. 8α).

Ἐμπρὸς του, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, ἀποκαλύφθηκε κατὰ χώραν σκελετὸς μικροῦ παιδιοῦ, ἀκουμπισμένου στὸ δεξιὸ πλευρὸ μὲ πρόσωπο πού ἔβλεπε πρὸς τὴν εἴσοδο. Παρὰ τὴν ἄνεση χώρου, ἡ στάση τοῦ παιδιοῦ ἦταν συνεσταλμένη, ἴδια ἀκριβῶς μὲ τοῦ ἐνήλικα πού τάφηκε ἀργότερα στὸ ἀνώτερο στρώμα¹³. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ του συλλέχθηκαν ἀρκετὰ βότσαλα μέσα ἀπὸ τὰ ὀστά τοῦ κορμοῦ.

Ἀπὸ τὴν εὐτελεῖ κτέριση τοῦ παιδιοῦ βρέθηκαν δύο χάντρες ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν βραχίονά του, ἄλλες δύο καὶ ἓνα δόντι ζώου στὰ ὀστά τοῦ μηροῦ, κοντὰ στὴ λεκάνη, καθὼς καὶ δύο λεπίδες ὀψιανοῦ στὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν του.

Ἡ συγκέντρωση ὀστέων καὶ κρανίων κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρειάς συνέχιζε μέχρι τὸν πυθμένα. Ἀντίθετα, κάτω ἀπὸ τὴν παιδικὴ ταφὴ ἡ ἐπίχωση, πάχους 0.15 περίπου, ἦταν οὐσιαστικὰ καθαρὴ. Μόνο στὸ τέρμα, ἐπάνω στὸ δάπεδο βρέθηκαν σκορπισμένα λεπτὰ ὀστά καὶ δόντια. Τὸ ἴδιο τὸ δάπεδο, στρωμένο μὲ βότσαλα καὶ καθαρὴ ἄμμο, ἦταν ἄλλοτε ἡ κοίτη τοῦ ποταμοῦ¹⁴.

Ὅμως, ἀκόμα χαμηλότερα στὴ δυτικὴ παρειά, μέχρι τὴ ΝΔ γωνία τοῦ λάκκου, κάτω ἀπὸ τὰ βότσαλα καὶ τὴν ἄμμο, εἶχε σκαφεῖ ρηχὴ λακκούβα, ἐπιφανείας 0.50×0.24 μ., πού περιεῖχε ἓνα κρανίον καὶ πολλά ὀστά, ὅλα πολὺ φθαρμένα καὶ θρυμματισμένα.

13. ΠΑΕ 2005, ἔ.ἀ. 21-22.

14. Τσέπι 290.

Συνολικά, ὁ τάφος 68 εἶχε δεχθεῖ τὰ ὄστᾶ καὶ κρανία 13 νεκρῶν, ἐκ τῶν ὁποίων σώθηκαν δύο σκελετοὶ κατὰ χώραν, ἀκόμα ἓνας παραμερισμένος καὶ τρεῖς τουλάχιστον ἀνακομιδές στὰ ψηλότερα στρώματα. Ἰδιαίτερα σημειώνεται ἡ ἀπουσία κτερισμάτων καὶ κυρίως ἀγγείων.

Ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ σκελετοῦ καὶ ἄνω ὁ τάφος χρησιμοποιήθηκε μόνο γιὰ ἀνακομιδές. Ἡ πρώτη σωρεύθηκε ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στὸν τελευταῖο νεκρό, μᾶλλον ἀπὸ τὸ πλευρικό ἀνοιγμα, ἐνῶ γιὰ τὶς ἄλλες χρειάστηκε νὰ ἀνασηκωθεί ἡ καλυπτήρια, πὺ ἐκτοτε παρέμεινε στὸ πλάι. Ὅταν γέμισε τελείως ὁ λάκκος, ἡ τελευταία ἀνακομιδὴ τοποθετήθηκε στὴν κορυφὴ τοῦ προθύρου καὶ τὰ ὄστᾶ καλύφθηκαν μὲ μία πλάκα χωρὶς ἐνδιάμεσο χῶμα. Ἡ πλάκα αὐτή, ὅπως καὶ ἡ ἄλλη πὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸν περιορισμὸ τοῦ ανοίγματος τῆς εἰσόδου, ἦταν ἀρχικά στήλη τάφου. Ἄν πλαισίωσαν τὸ πρόθυρο τοῦ ἰδίου τάφου, πράγμα πολὺ πιθανόν, τότε ἡ σήμανση τῆς εἰσόδου καταργήθηκε κατὰ τὴ συγκέντρωση τῶν παλαιότερων ὄστων στὴ δυτικὴ παρειά, ἐνῶ ἡ ἄλλη παρέμεινε στὴ θέση τῆς ἢ διατηρήθηκε στὴν περιοχὴ, καὶ πάντως οὐδεὶς διανοήθηκε νὰ τὴν ἀφαιρέσει ἀπὸ τὸν τάφο.

Τέλος ἐπειδὴ οἱ πλάκες τῆς νότιας παρειάς δὲν εἶναι τοποθετημένες παρά-πλευρα, ὅπως συμβαίνει συνήθως, ἀλλὰ ἡ μεσαία ἐπικαλύπτει τὰ ἄκρα τῶν δύο ἄλλων ἐκατέρωθεν αὐτῆς, ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ θέση τους ἐξωτερικά. Πρὸς τοῦτο ἀνοίχθηκε τάφος μήκους 1.15 μ. ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότο, πλάτους 0.80 μ. καὶ βάθους 0.90 μ. στὴ θέση πὺ μπορούσε νὰ εἶχε σκαφεῖ πρόθυρο παλαιότερης φάσης. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἀρνητικό. Τὸ χῶμα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς δοκιμῆς ἦταν μαλακὸ καὶ ἀμμῶδες, ἴσως λόγω τῆς συγκεντρώσεως στὸ σημεῖο αὐτὸ κατὰ τὰ τελευταῖα τριάντα πέντε χρόνια νερῶν τῆς βροχῆς, ἀπολύτως καθαρὸ, χωρὶς ὄστρακα καὶ χωρὶς καμία ἔνδειξη προηγούμενης ἐπεμβάσεως. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβε ἐνεργὸ μέρος ὁ ἀρχαιολόγος Μανώλης Ψαρρός, συνεργάτης μου ὅλο τὸ ἔτος στὴ συστηματικὴ καταγραφὴ τῆς κεραμεικῆς του ἀποθέτη, καὶ ὁ συντηρητὴς Σωτῆρης Δροσόπουλος.

Τὸ ἔργο τῆς συντηρήσεως, πὺ ἔχει ἀναλάβει ἡ κυρία Τασοῦλα Βουτσινᾶ, συνεχίστηκε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους μὲ θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ συγκόλληση τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀποθέτη 39 ἀπέδωσε μερικὸς νέους τύπους ἀμφορίσκων καὶ νέα ἐγγράρακτα θέματα. Ἡ ἐκτέλεση ἀκολουθεῖ πάντα τὸν τοπικὸ ρυθμὸ μὲ τὴν ἀραιὴ διάταξη γραμμῶν σὲ ποικίλους συνδυασμούς. Σημαντικὰ αὐξήθηκε ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς μικρῶν σφαιρικῶν

ἀγγείων, πού ἀποκαλοῦνται στίς Κυκλάδες πυξίδες, ἀλλά στό Τσέπι δέν συνοδεύονται ἀπό πῶμα καί γι' αὐτό ὀνομάζονται ἀπλῶς σφαιρικά. Ἡ κατηγορία εἶναι λεπτότεχνη, σκοτεινόχρωμη, στιλπνή καί φέρει συχνά χαρακτηριστική διακόσμηση. Κυριαρχεῖ ἓνα θέμα παρόμοιο τῆς ἀντιθετικῆς σπείρας ἄλλοτε γραπτό μέ ἐρυθρή ἢ λευκή φλοιωτή βαφή (crusted ware) καί ἄλλοτε σάν ἀνάγλυφο, τυπωμένο στό σῶμα τοῦ ἀγγείου, περι τὸ σημεῖο τῆς μεγίστης διαμέτρου τῆς κοιλιάς.

Ἡ συντήρηση ὑποστηρίζεται οἰκονομικά ἀπό τὸ Ἰδρυμα INSTAP τῆς Φιλαδελφείας Ἀμερικῆς καί ἐπὶ ἓνα μῆνα κατ' ἔτος παρέχεται τεχνική βοήθεια ἀπό τὸ Κέντρο Κρήτης τοῦ ἰδίου ιδρύματος.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ

(Πίν. 9-17)

1. ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ ΣΤΟ «ΚΤΗΜΑ ΦΥΛΑΚΩΝ» (ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ)

Οι φετινές έργασίες στη Σκάλα Ώρωποῦ πραγματοποιήθηκαν από την 31.7.06 έως 23.8.06¹. Διενεργήθηκαν τρεῖς δοκιμαστικές τομές (Α-Γ) με έκσκαφικό μηχάνημα (JCB) έντός τοῦ Κτήματος Φυλακῶν πού ὀνομάζουμε συμβατικά «Ἀνατολικό Τομέα» (εἰκ. 1). Στόχος τῶν διερευνητικῶν αὐτῶν τομῶν ἦταν ἡ ἐπαλήθευση τῶν ὑποθέσεων πού διατυπώθηκαν προσωρινά με βάση τήν ἀνάλυση τῶν δεδομένων τῶν γεωφυσικῶν ἐρευνῶν τοῦ 2004 (ἐνδείξεις γιά παρουσία ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων στίς περιοχές «Κ» καί «J»)².

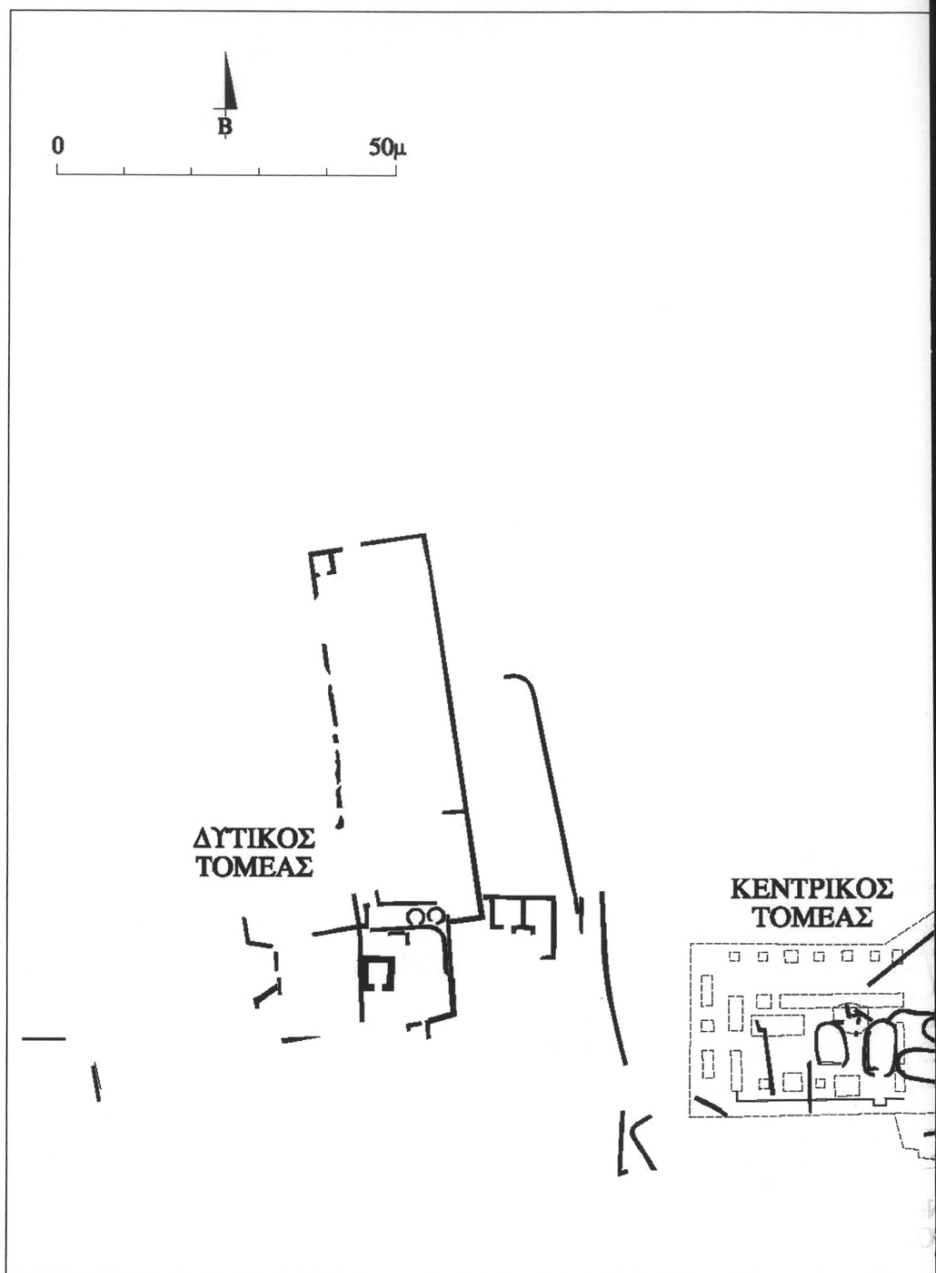
α. Τομή Α

Ἡ πρώτη τομή, φορᾶς Α-Δ, διανοίχτηκε σέ μήκος 50 μέτρων (Τομή Α) (εἰκ. 1, πίν. 9α-β). Τά ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν οὐσιαστικά ἀρνητικά. Πλήν τῆς παρουσίας κάποιων διάσπαρτων ὀστράκων τῆς ἐλληνιστικῆς-ρωμαϊκῆς ἐποχῆς στά ἀνώτερα στρώματα (0.50 ἔως -3 μ.) καί λιγοστῶν γεωμετρικῶν στά κατώτερα (βάθ. -3 ἔως -3.50 μ.) δέν ἀπαντήθηκαν ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Ἡ πιθανολογούμενη «κατασκευή» πού εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι θά ἦταν

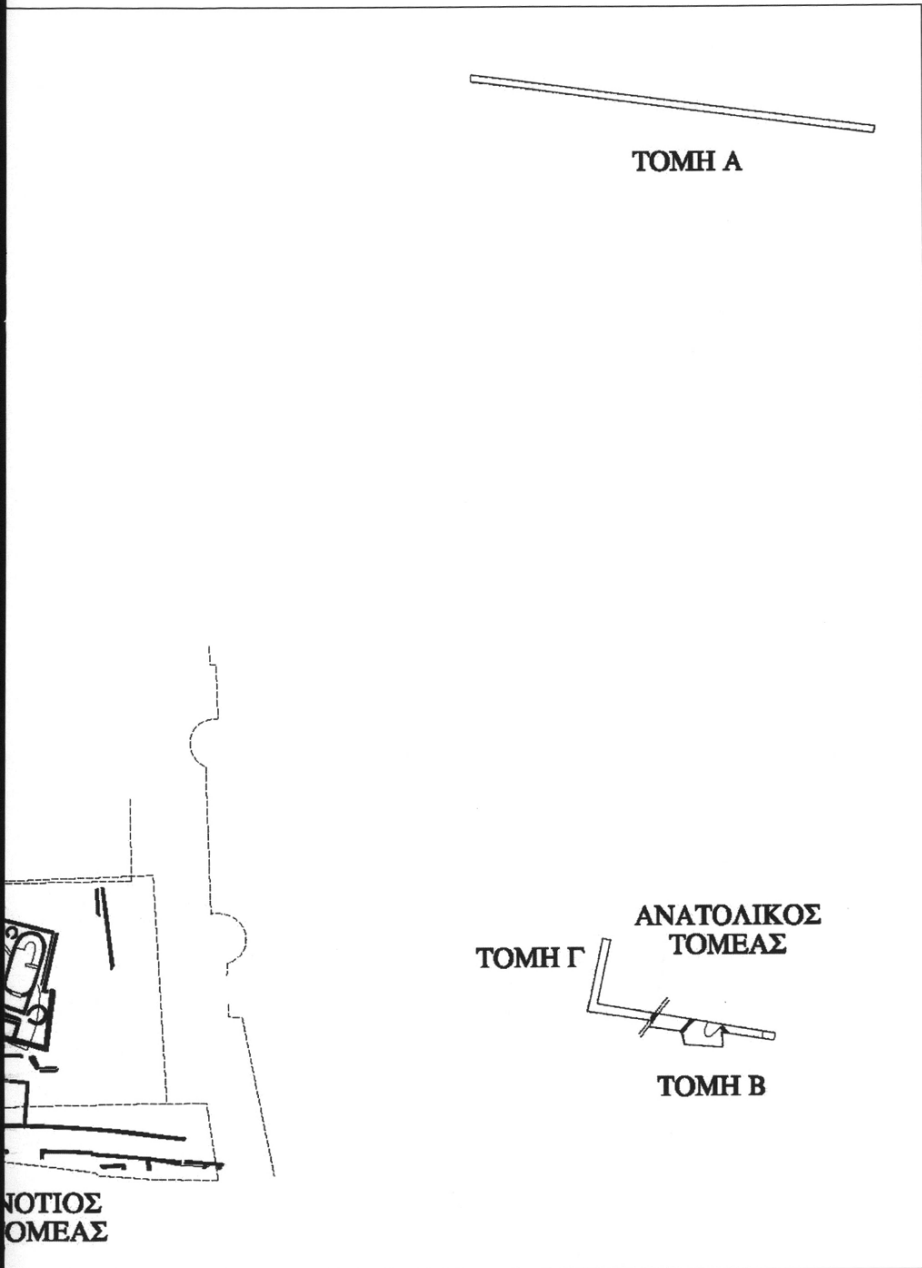
---

1. Στίς ἐρευνες συμμετεῖχαν οἱ ἀρχαιολόγοι ὑποψήφιοι διδάκτορες Manuel Arjona-Perez, Βίκυ Βλάχου, Ξένια Χαραλαμπίδου, καί οἱ φοιτητές τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Κωνσταντῖνος Δραγῶνας καί Μαρία Μουρτιάδου. Ἡ τοπογράφηση ἔγινε ἀπό τόν Thierry Theurillat καί οἱ ἀποτυπώσεις ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα Ἀλέξανδρο Γούναρη.

2. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 2004, 5-20.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τοῦ οἰκισμοῦ τῶν πρώιμων ἱστορικῶν Χρόνων καὶ θέση τῶν Τομῶν Α-Γ τοῦ 2006 στὸν Ἀνατολικὸ Τομέα («Κτῆμα Φυλακῶν») (σχ. Thierry Theurillat).

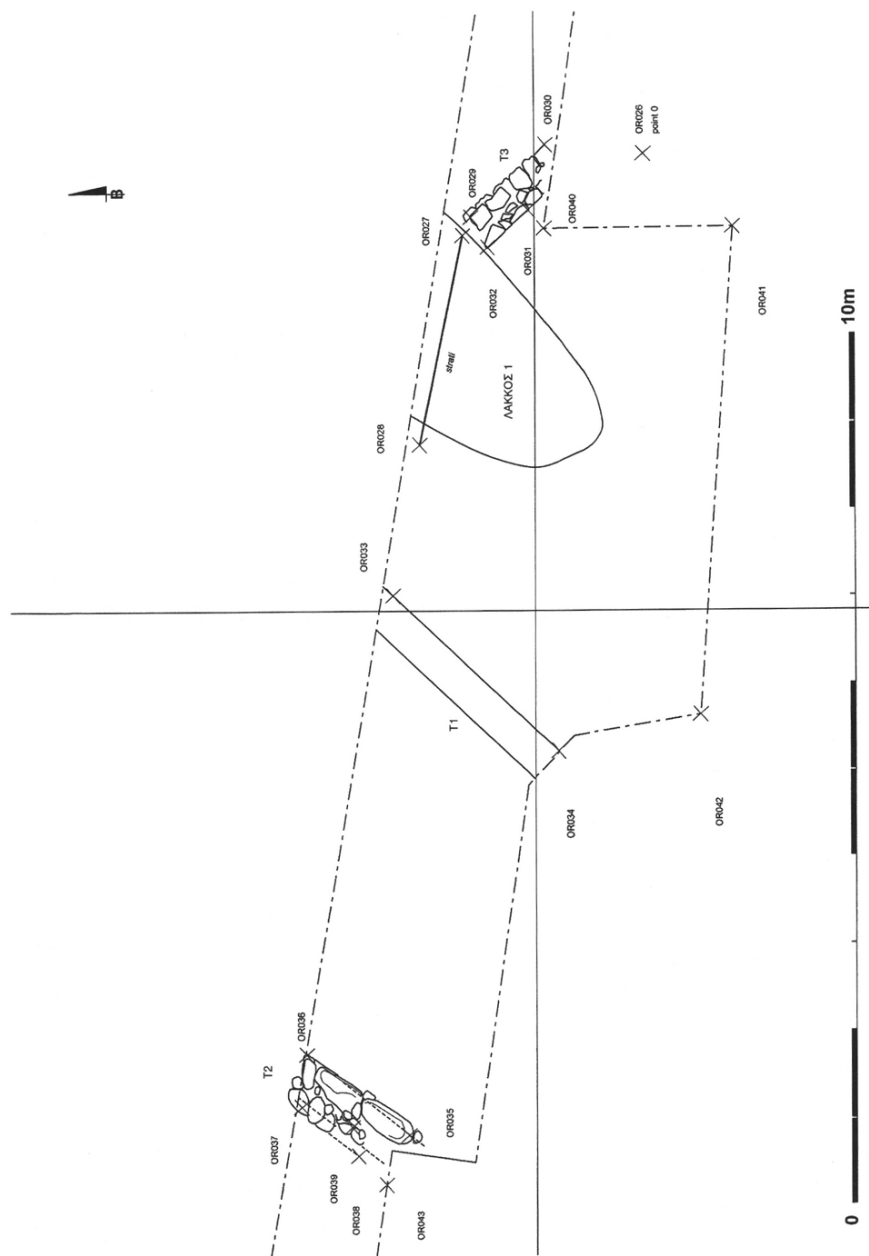
δυνατὸν νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸ τεῖχος τῆς ἑλληνιστικῆς πόλης³ ἀποδείχτηκε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κοίτη χειμάρρου ἀποτελούμενη ἀπὸ ἄμμο καὶ κροκάλες (ἀπὸ βάθ. περίπου 0.75 μ., ἕως -1.40/-1.50 μ.). Ὁ χειμάρρος ἀκολουθεῖ φορὰ ΒΑ-ΝΔ καὶ τὸ πλάτος του στὸ σημεῖο πὺν τέμνει τὴν δοκιμαστικὴ τομὴ ἦταν 2.75 μ. Περιέργως, ἴχνη τοῦ πιθανολογούμενου ὀρθογώνιου κτίσματος στὸ σημεῖο J δὲν βρέθηκαν. Ὁ ὑδροφόρος ὀρίζοντας στὸ σημεῖο διενέργειας τῆς τομῆς ἦταν ἀρκετὰ ψηλά (-3.50 μ.), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας σὲ μεγαλύτερο βάθος. Τὰ ἀποθαρρυντικὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα ὀδήγησαν στὴ ματαίωση τῆς ἀρχικὰ προγραμματιζόμενης δεύτερης τομῆς βορειότερα, ὅπου ὁ ὑδροφόρος ὀρίζοντας βρίσκεται ἀσφαλῶς ψηλότερα.

6. Τομὴ Β

Ἡ δεύτερη τομὴ (Τομὴ Β) ἀποφασίστηκε νὰ πραγματοποιηθεῖ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ «Κτήματος Φυλακῶν», στὸ ὕψος περίπου πὺν βρίσκεται ὁ οἰκισμὸς τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 1). Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν εἶχαν πραγματοποιηθεῖ γεωφυσικὲς ἔρευνες, ἀλλὰ ἡ εὐθυγράμμιση τῆς τομῆς μὲ τὸ μέσον περίπου τῶν καταλοίπων τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα (τὸν ἀνασκαμμένο οἰκισμὸ τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων) παρεῖχε βάσιμες ἐλπίδες γιὰ κάποια θετικὰ ἀποτελέσματα. Τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς τομῆς, φορᾶς Α-Δ, ἔφτασε τὰ 28 μ. (εἰκ. 2). Τὰ ἀποτελέσματα ἐδῶ ἦταν ἐνδιαφέροντα.

Στὸ Δ τμήμα τῆς τομῆς (Τομέας Α), σὲ βάθος -2.88/-2.93 μ., φάνηκε εὐμεγέθης κατασκευὴ ἀπὸ ποταμίσιους λίθους, φορᾶς ΒΑ-ΝΔ (εἰκ. 2-3, πίν. 10α). Ὁ τοῖχος αὐτός (Τ2) ὄριζε στὰ δυτικὰ κοίτη σημαντικοῦ χειμάρρου, πλάτους 4 μέτρων. Καθὼς ἡ ἔρευνα προχώρησε σὲ βάθος ἐκατέρωθεν τῆς κατασκευῆς διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ μνημειακὸ τοῖχο συνολικοῦ ὕψους 1.50 μ. (ἐδράζεται σὲ βάθ. -4.38 μ.) πὺν παρουσιάζει δύο κατασκευαστικὲς φάσεις (εἰκ. 3, πίν. 10β, 11α). Ἀρχικὰ ὁ τοῖχος εἶχε ὕψος 1 μ. καὶ πλάτος 0.45 μ. περίπου. Παρουσιάζει ἐπιμελημένη τοιχοποιία καὶ στὶς δύο ὀψεις (πίσω ὀψη, πίν. 11β) ἀπὸ ἀδρὰ κατεργασμένους ποταμίσιους λίθους (Τ2α). Σὲ 6' φάση ὁ τοῖχος ἐνισχύθηκε μὲ εὐμεγέθεις ποτάμιους λίθους πὺν τοποθετήθη-

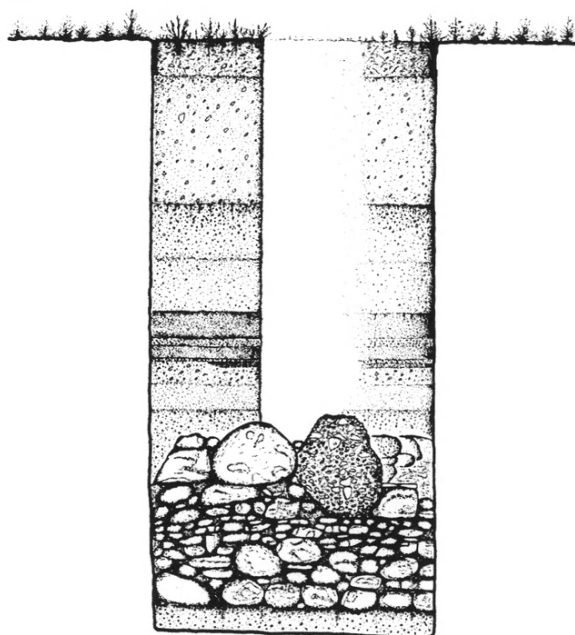
3. Βλ. ΠΑΕ 2004, 14-16.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς Δοκιμαστικῆς Τομῆς Β (σγ. Thierry Theurillat).

καν πρόχειρα πάνω στο προγενέστερο θεμέλιο (T26, πίν. 10α και πίν. 116), τὸ ὁποῖο τώρα ἔφτασε σὲ ὕψος τὸ 1.50 μ. (πίν. 11α). Ἡ στρωματογραφία ἦταν ιδιαίτερα διαφωτιστικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ προορισμοῦ τοῦ τοίχου (εἰκ. 3, πίν. 10α-6). Στὰ δυτικὰ ὁ τοῖχος ὄριζε ἓνα φαινομενικὰ ἐνιαῖο στρώμα ἀπὸ κοκκινωπὰ ἀργιλώδη χώματα πὺ περιέχουν κεραμικὴ τῶν γεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Στὰ ἀνατολικὰ ἀπαντήθηκαν ἀπὸ βάθ. -2.50 ἕως καὶ -4.60 μ. πὺ ἔφτασε ἡ ἀνασκαφὴ ἀλλεπάλληλα στρώματα καθαροῦ ἀμμοχάλικου, ἐνῶ ψηλότερα (ἀπὸ -2.07 ἕως -2.50 μ.) παρατηρήθηκαν τρεῖς ἐναλλασσόμενες στρώσεις ἀπὸ ἀργιλώδη χώματα (ὀρίζοντες κατοίκησης) καὶ ἰσάριθμες στρώσεις ἀμμοχάλικου (πλημμύρες). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἀνώτερα στρώματα ἀμμοχάλικου κάλυπταν τὸν τοῖχο καὶ ἐκτείνονταν πρὸς τὰ δυτικὰ. Ἐνα παχὺ στρώμα ἀπὸ ἀμμοχάλικο, ἀνάμεικτο μὲ κροκάλες, ἀπὸ -1.27 ἕως -2.07 μ. ἀντιπροσωπεύει προφανῶς τὴν πλημμύρα πὺ ὀδήγησε στὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη τῆς θέσης τοῦ πρώιμου οἰκισμοῦ. Δὲν χωρᾶ ἀμφιβολίες ὅτι πρόκειται γιὰ ἰσχυρὴ κατασκευὴ πὺ παρακολουθοῦσε τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς κοίτης τοῦ ὀρηκτικοῦ χειμάρρου καὶ ὄριζε τὸ Α ἄκρο τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ. Στὴ βάση ἔδρασης τῆς 6' φάσης τοῦ τοίχου, σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτόν, παρατηρήθηκαν διαλυμένες πλῆθρες προφανῶς ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ παλαιότερου τοίχου (ἄλλωστε ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κατώτερου θεμελίου εἶχε ἐξισωθεῖ μὲ μικροὺς πλακοειδεῖς λίθους, τεχνικὴ πὺ δηλώνει ὅτι ἀκολουθοῦσε πλίνθινη ἀνωδομὴ – βλ. πίν. 11α, δεξιὰ). Ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ συγκεντρώθηκαν λίγα ὄστρακα τῶν Ἰσπερογεωμετρικῶν χρόνων, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν πρώιμη χρονολόγησι τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς. Τὸ συμπέρασμα πὺ προκύπτει ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι ὅτι μολονότι οἱ κάτοικοι προσπάθησαν νὰ προστατέψουν τὸν οἰκισμὸ ἀπὸ τὴν ὑπερχείλιση τοῦ χειμάρρου, ἐντούτοις τὰ ὀρηκτικὰ του νερὰ κάποια στιγμὴ κάλυψαν τὸν τοῖχο καὶ πλημμύρισαν τὴν περιοχὴ. Τοῦτες οἱ παρατηρήσεις συμβαδίζουν μὲ τὶς ὑποθέσεις πὺ εἶχαμε διατυπώσει παλαιότερα σχετικὰ μὲ τοὺς λόγους ἐγκατάλειψης τοῦ πρώιμου οἰκισμοῦ τοῦ Ὀρωποῦ. Ἀναπάντητο παραμένει πρὸς τὸ παρὸν τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ σημαντικὸς αὐτὸς τοῖχος, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ψηλότερος πὺ ἔχει ἔλθει στὸ φῶς στὸν προκλασικὸ Ὀρωπό, χρησίμευε καὶ ὡς ὑποτυπώδης ὀχύρωση τοῦ Γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ, καθὼς τὸ πλάτος του εἶναι σχετικὰ μικρὸ (0.45 μ.).

Μερικὰ μέτρα ἀνατολικότερα, σὲ μικρότερο βάθος, ἦρθαν στὸ φῶς λείψανα τῶν ὄψιμων κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων (Τομέας Β).

Τ Ο Μ Η

Α.Γ. 2006

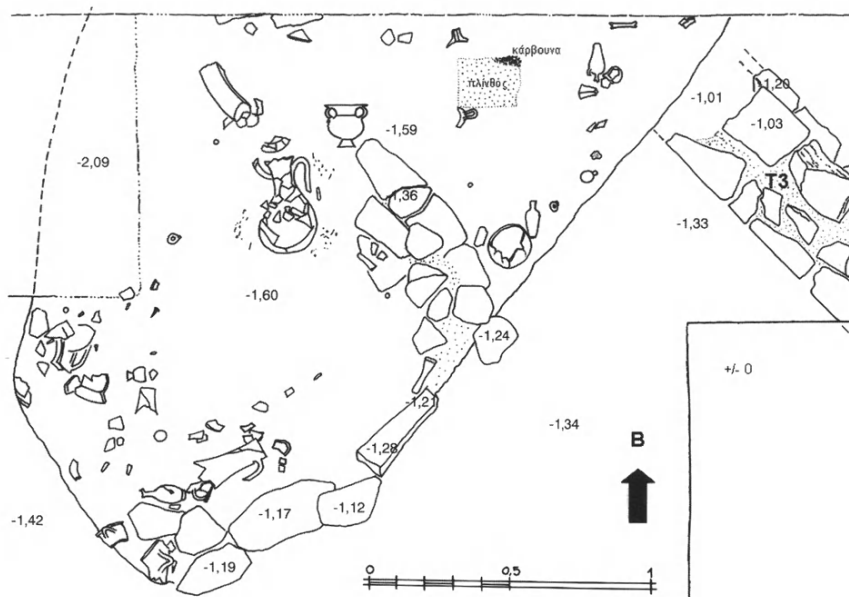
Εἰκ. 3. Δοκιμαστικὴ Τομὴ Β. Ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ Τοίχου 2 καὶ στρωματογραφία (σχ. Ἀλεξάνδρου Γούναρη).

Ὁ Τοῖχος 1, φορᾶς ΝΔ-ΒΑ, βρέθηκε 4.80 μ. ἀνατολικότερα τοῦ Τ2, σὲ βάθ. -1.04 μ. καὶ ἐδράζεται σὲ βάθος -1.45 μ. (εἰκ. 2). Διατηρεῖται μόνον πλησίον τῶν παρεῖων τοῦ σκάμματος [Τ1 (Β) καὶ Τ1 (Ν)]. Ὁ Τ1 (Β) ἐδράζεται πάνω σὲ «πατούρα» (θεμέλιο;) πού ἐλαφρῶς ἀποκλίνει πρὸς ΝΔ. Ὁ τοῖχος θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ χρονολογηθεῖ στὰ ὄψιμα κλασικὰ χρόνια καὶ εἶναι πιθανὸν ἐλαφρῶς παλαιότερος ἢ ἐνδεχομένως σύγχρονος τοῦ λάκκου-πυρᾶς πού ἐντοπίστηκε λίγα μέτρα δυτικότερα. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνήκει σὲ στεγασμένο οἰκοδόμημα ἢ σὲ περίβολο πού, μεταξύ ἄλλων, θὰ προστάτευε τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀπὸ τὶς πλημμύρες τοῦ χειμάρρου πού ἔρρεε ἀκόμη τότε ἀμέσως στὰ ἀνατολικά. Ἐνας τοῖχος (Τ3) πού σχηματίζει ὀρθὴ γωνία μὲ τὸν Τ1 πού ἀποκαλύφθηκε 4 μέτρα ἀνατολικότερα (εἰκ. 2) εἶναι πιθανῶς σύγχρονος καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση ἢ ἐνδεχομένως καὶ στὸ ἴδιο οἰκοδόμημα⁴.

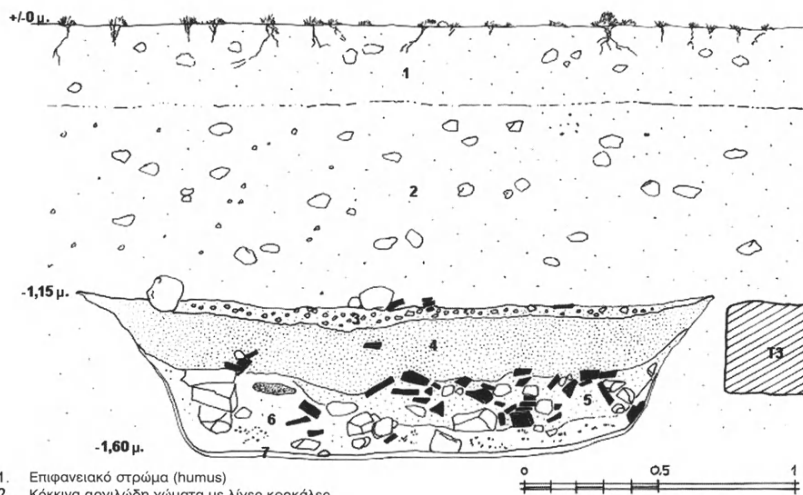
Λάκκος 1 (εἰκ. 2, 4-6, πίν. 12-17). Ἀνατολικότερα βρέθηκε μακρόστενος ὠσειδῆς λάκκος. Ἀρχισε νὰ ἀνασκάπτεται ἀπὸ βάθ. -1 μ. ἀπὸ τὴν ἄσκαπτη ἐπιφάνεια καὶ ὁ πυθμένας του βρέθηκε σὲ βάθ. -1.60/-1.65 μ. Ἡ πυρὰ στὸ ΝΑ τῆς ὄριο ὀριζόταν ἀπὸ λίθους, ἐνῶ στὰ ΒΑ εἶχε παραβιάσει τὸν τοῖχο Τ3, φορᾶς ΝΑ-ΒΔ (ἀπὸ βάθ. -1.05 μ.) (εἰκ. 4, δεξιὰ). Οἱ διαστάσεις τοῦ λάκκου ἦταν 1.80 (πλ.) × 2.70 (ἀποκαλ. μῆκος) μ., ἂν καὶ ἡ μέγιστη διάμετρος του πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ μεγαλύτερη καθὼς τὸ Β ὄριό του παραμένει ἄγνωστο (ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴ Β παρεῖα τοῦ σκάμματος).

Ὁ λάκκος (εἰκ. 4-5) εἶχε καλυφθεῖ μὲ ἓνα παχὺ στρώμα ψιλῆς ἄμμου καὶ αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του μὲ μία λεπτὴ στρώση ἀπὸ ψιλὴ ἄμμο, βοτσαλάκια καὶ χαλίγια. Ἀπὸ βάθ. -1.20 μ. περίπου καὶ κάτω, ἡ κοιλότητα περιεῖχε πυρακτωμένα χρώματα χαλαρά, κατὰ τόπους ἀμμώδη, πολλοὺς διάσπαρτους λίθους μετρίου μεγέθους καὶ ποταμίσιες κροκάλες καὶ βότσαλα, διαλυμένες πλῆθρες, μάζες πυρακτωμένου πηλοῦ καὶ ἀρκετὰ κεραμίδια κορινθιακοῦ τύπου. Στὸ Νμισὸ τὰ χρώματα ἦταν λίγο πιὸ συμπαγῆ, ἔντονα πυρακτωμένα μὲ πολλὰ

4. Ὁ Τ3 βρέθηκε σὲ βάθ. -1.03 μ. καὶ θεμελιώνεται σὲ βάθ. -1.33 μ. Τὸ σωζ. ὕψ. του εἶναι 0.45 μ. (ἡ «πατούρα» του ἔχει ὕψ. 0.20 μ., ὁ τοῖχος 0.25 μ.). Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου εἶναι 0.40 μ.

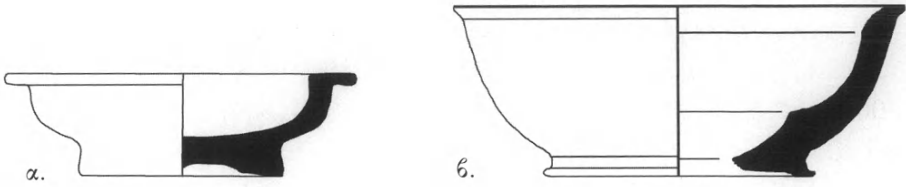

Εἰκ. 4. Δοκιμαστικὴ Τομὴ Β. Κάτοψη τοῦ Λάκκου 1 (σχ. Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

1. Ἐπιφανειακὸ στρώμα (humus)
2. Κόκκινα αργιλωδὴ χῶματα με λίγες κροκάλες
3. Ψιλὴ ἄμμος με βότσα και χαλίκια
4. Ψιλὴ ἄμμος
5. Ἄμμος, λίθοι, πολυάριθμα ευρήματα, κάρβουνα, οστά, ὄστρεα
6. Ἄμμος και αργιλωδὴ λιπαρά χῶματα, λίθοι, πολυάριθμα ευρήματα, κάρβουνα, οστά, ὄστρεα
7. Αργιλωδὴ πρασινωπὰ σκούρα χῶματα

Εἰκ. 5. Δοκιμαστικὴ Τομὴ Β. Τομὴ τοῦ Λάκκου 1 (Βόρεια παρεὶὰ σκάμματος) (σχ. Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

Εἰκ. 6. Δοκιμαστικὴ Τομὴ Β. Σχέδια ἀγγείων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Λάκκου 1. α: φιαλίδιο με φαρδὺ περιχέλιωμα, περὶ τὸ 300 π.Χ., β: ἄωτη φιάλη (σχ. Χριστίνας Μητσοπούλου).

ἀκέραια ἢ θραυσμένα ἀλλὰ σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα (πίν. 136), στὸ Β τμήμα περισσότερο ἀμμουδερά, με πολλὰ θραυσμένα ἀγγεῖα ἐπίσης (πίν. 14α-β). Τὰ χώματα περιεῖχαν ἀρκετὰ ὄστρα καὶ ὄστρεα. Τὰ τοιχώματα καὶ ὁ πυθμὸς τῆς κοιλότητος ἦταν ἐπενδεδυμένα ἀπὸ μία στρώση ἀπὸ σκοῦρα πρασινωπὰ ἀργιλώδη χώματα (πίν. 13α).

Ἀνάμεσα στὰ σχήματα τῶν μελαμβαφῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγγείων συγκαταλέγονται διάφορα μυροδογεῖα, πινάκια, σκύφοι (κυρίως ἄωτοι), κάνθαροι, κύλικες, ἀγγεῖα χοῆς καὶ ἄβαφοι ἀμφορεῖς, λίγα μικρογραφικά, μερικοὶ λύχνοι, κ.ἄ. (εἰκ. 6, πίν. 15-17). Ἀναλυτικότερα καταγράφηκαν περισσότερα ἀπὸ σαράντα χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ἢ ἀγγεῖα: ἐκτὸς ἀπὸ τμήματα δύο μελαμβαφῶν τροχήλατων ἀττικῶν λύχνων με ὀριζόντια πεταλόσχημη λαβὴ καὶ βάση (ΩΑ 2006, Πλ 1 καὶ 2, πλησίον τύπου Ἀγορᾶς 25Α, 4ος αἰ. π.Χ.) πίν. 16α-β, ἀναφέρουμε εἴκοσι τρία τμήματα ἀνοιχτῶν καὶ δεκαπέντε κλειστῶν σχημάτων. Τὰ ἀνοιχτὰ ἀνήκουν κυρίως στὴ μελαμβαφὴ λεπτὴ ἐπιτραπέζια κεραμικὴ, ἀγγεῖα πόσης καὶ βρώσης, καθὼς καὶ τμήμα μιᾶς χρηστικῆς μεγάλης λεκανίδας (ΩΑ 2006/Πα 13) καὶ ἑνὸς μαγειρικοῦ σκεύους (λοπάς: ΩΑ 2006/Πα 20). Εἰδικότερα, συλλέχθηκαν πέντε φιάλες ἢ δίωτες φιάλες (ἄωτη φιάλη με ἐσωτερικὴ βαθούλωση καὶ διάτρητο πυθμὸς: ΩΑ 2006/Πμβ δίχως κωδ. ἀρ., πίν. 16η, εἰκ. 66), μία δίωτη σκυφοειδῆς κύλικα (ΩΑ 2006/Πμβ 18) πίν. 16ε⁵, πέντε φιαλίδια ἄωτα, μόνωτα ἢ δίωτα (ἄωτο

5. Agora XII, ἀρ. 556-557, πρῶμος 4ος αἰ. π.Χ.

φιαλίδιο ὀλόβαφο, ΩΑ 2006/Πμβ 13) πίν. 16στ-ζ, εἰκ. 6α⁶, τέσσερα πινάκια ἢ ἑλληνοιστικά ἰχθυοπινάκια, μία κύλικα δίωτη, τέσσερις κάνθαροι μὲ ἐμπέστη διακόσμηση ἢ τύπου δυτικῆς κλιτύος, κάνθαρος μὲ ταινιωτὲς λαβές, ΩΑ 2006/Πμβ 29 (πίν. 17α)⁷, κάνθαρος ΩΑ 2006/Πμβ 9 (πίν. 17β)⁸, χεῖλος κανθάρου μὲ φυτικό διάκοσμο τύπου δυτικῆς κλιτύος, σὲ ἀνάγλυφη ζώνη φύλων μυρτιάς μὲ καρπούς, ρόδινο barbotine, πίν. 17γ (ΩΑ 2006/Πμβ 42: 4ου αἰ. π.Χ.), δύο λεκανίδες, μία λοπάς. Τὰ κλειστὰ σκευὴ ἀνήκουν ἐπίσης κυρίως στὴ λεπτὴ μελαμβαφή κεραμικῆ. Τὰ περισσότερα εἶναι ἀγγεῖα χοῆς, ἐλαίου ἢ ἄλλων ὑγρῶν, ὅπως ὄλπες, ἀσκοί, λήκυθοι καὶ λάγυνοι, ἀλλὰ ἀπαντᾶ καὶ τμῆμα ἐνὸς μεγαλύτερου ἀδροῦ κλειστοῦ ἀγγείου. Συγκεκριμένα, συλλέχθηκαν ἕξι ὄλπες ἢ λήκυθοι (λήκυθος ΩΑ 2006/Πμβ 1, ὄλπες ΩΑ 2006/Πμβ 20, ΩΑ 2006/Πμβ 25, οἰνοχοῖσκη ΩΑ 2006/Πμβ 36) πίν. 15ε-η, μία σφαιρικὴ λήκυθος (ΩΑ 2006/Πμβ 24) πίν. 15γ, δύο ἀσκοὶ τύπου guttus (ΩΑ 2006/Πμβ 22⁹) πίν. 15δ, δύο μικρογραφικὲς ὑδρίες γραπτές (δίχως κωδ. ἀρ.) πίν. 15α-β, θραῦσμα λαγύνου μὲ διάκοσμο ἀνοιχτοῦ θάθους (ΩΑ 2006/Πεμ 1) πίν. 17δ, χρηστικὸ ἀγγεῖο χοῆς καὶ μικρὸ τμῆμα πώματος ἐρυθρόμορφης πυξίδας (ΩΑ 2006/Πμβ 4, 4ου αἰ. π.Χ.) πίν. 17ε. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀγγεῖα ἀρκετὰ εἶναι μικρῶν διαστάσεων καὶ ὀρισμένα μικρογραφικά. Στὰ μικρὰ εὐρήματα, τέλος, συγκαταλέγονται πέντε χάλκινα νομίσματα, σιδερένιοι καὶ χάλκινοι ἦλοι καὶ ἐφηλίδες, μολύβδινοὶ σύνδεσμοι καὶ ἐλάσματα, καθὼς καὶ μία πυραμιδοειδὴς ἀγνύθα (βλ. πίν. 146).

Ἄν καὶ ἀπαντοῦν σχήματα τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται μὲ σχετικὴ βεβαιότητα γύρω στὸ 300 π.Χ., ὑποδεικνύοντας τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν 4ο στὸν 3ο αἰῶνα ἕως τὴν ἐποχὴ διάνοιξης τοῦ λάκκου καὶ τῆς ἀπόθεσης.

Ἡ ἔρευνα τοῦ λάκκου δὲν ὀλοκληρώθηκε, καθὼς ἐκτείνεται πρὸς ΒΑ, πέραν τῶν ὀρίων τοῦ σκάμματος. Τεκμηριωμένη ὑπόθεση γιὰ τὸν προορισμὸ του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθεῖ στὸ παρὸν στάδιο τῆς ἔρευνας, ἂν καὶ εἶναι

6. *Agora XXIX*, ἀρ. 1048-1049, 300-275 π.Χ.

7. Ὁ.π. ἀρ. 104, 300 π.Χ.

8. Ὁ.π. ἀρ. 83, 300 π.Χ.

9. *Agora XII*, ἀρ. 319, 350-330 π.Χ.

προφανές ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ κοινὸ ἀποθέτη. Ἡ ἰδέα ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀνακομιδὴ κτερισμάτων ἀπὸ τάφους τῆς γύρω περιοχῆς ποὺ καταστράφηκαν στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. εἶναι μία πιθανὴ ἐκδοχὴ. Μία ἐξήγηση θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὅτι οἱ τάφοι καταστράφηκαν κατὰ τὶς ἐργασίες ἐπισκευῆς ἢ ἀνακατασκευῆς τῶν τειχῶν τοῦ Ὀρωποῦ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (γύρω στὸ 295 π.Χ.)¹⁰ τὸ ὁποῖο, ὅπως πιστεύουμε, πρέπει νὰ διερχόταν ἐκεῖ κοντά. Ἡ συνέχιση καὶ ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ λάκκου ἐλπίζουμε ὅτι θὰ ἐπιτρέψει νὰ διασαφηνιστεῖ ὁ προορισμὸς του¹¹.

Στὸ Α πέρασ τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς (Τομέας Γ), σὲ βάθ. -1.60 μ. ἐμφανίστηκε κυκλοτερῆς περιοχὴ, πάχους 0.30 μ. μὲ λευκὴ ὕλη. Μάλλον πρόκειται γιὰ πρόχειρη ἀσβεστοκάμινο. Ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίχωση συλλέχτηκαν ἐλάχιστα εὐρήματα, ἀνάμεσά τους χάλκινο νόμισμα καὶ μολύβδινο σταθμὸς.

γ. Τομὴ Γ

Ἀπὸ τὸ Δ ἄκρο τῆς τομῆς διανοίχτηκε τέλος τρίτη τομὴ, μὲ κατεύθυνση πρὸς Β, μήκους 11 μ. καὶ ἕως βάθ. 5 μ. (Τομὴ Γ) (εἰκ. 1). Μὲ ἐξαίρεση ὄστρακα ὄλων τῶν ἐποχῶν δὲν βρέθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα.

Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν ἔγινε ἀποτύπωση μὲ ἠλεκτρονικὸ γεωδαιτικὸ ὄργανο καὶ στὴ συνέχεια ὅλες οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς καταχώθηκαν.

2. ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΧΩΡΟΥ

Στὸν χώρο τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν (Κεντρικὸ/Νότιο Τομέα, Δυτικὸ Τομέα) πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένοι καθαρισμοὶ καὶ στερεωτικὲς ἐργασίες, ὅπου αὐτὸ κρίθηκε ἀπαραίτητο.

10. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὀρωποῦ* (Ἀθήνα 1997) ἀρ. 302 καὶ 303, ἀντίστοιχα. Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Ὁ Ὀρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου* (Ἀθήνα 1968) 183-185, ἀρ. 42 καὶ IG VII 4263.

11. Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἐρευνας ἔχει προγραμματιστεῖ γιὰ τὸ 2008.

3. ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΜΕΛΕΤΗ

Παράλληλα, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς καλοκαιρινούς μῆνες, συνεχίστηκε ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ προγράμματος ἡ καταγραφή καὶ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ὠρωποῦ. Στὸ Μουσεῖο Ὠρωποῦ τοποθετήθηκαν τέσσερις στήλες Dexion, δωρεὰ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

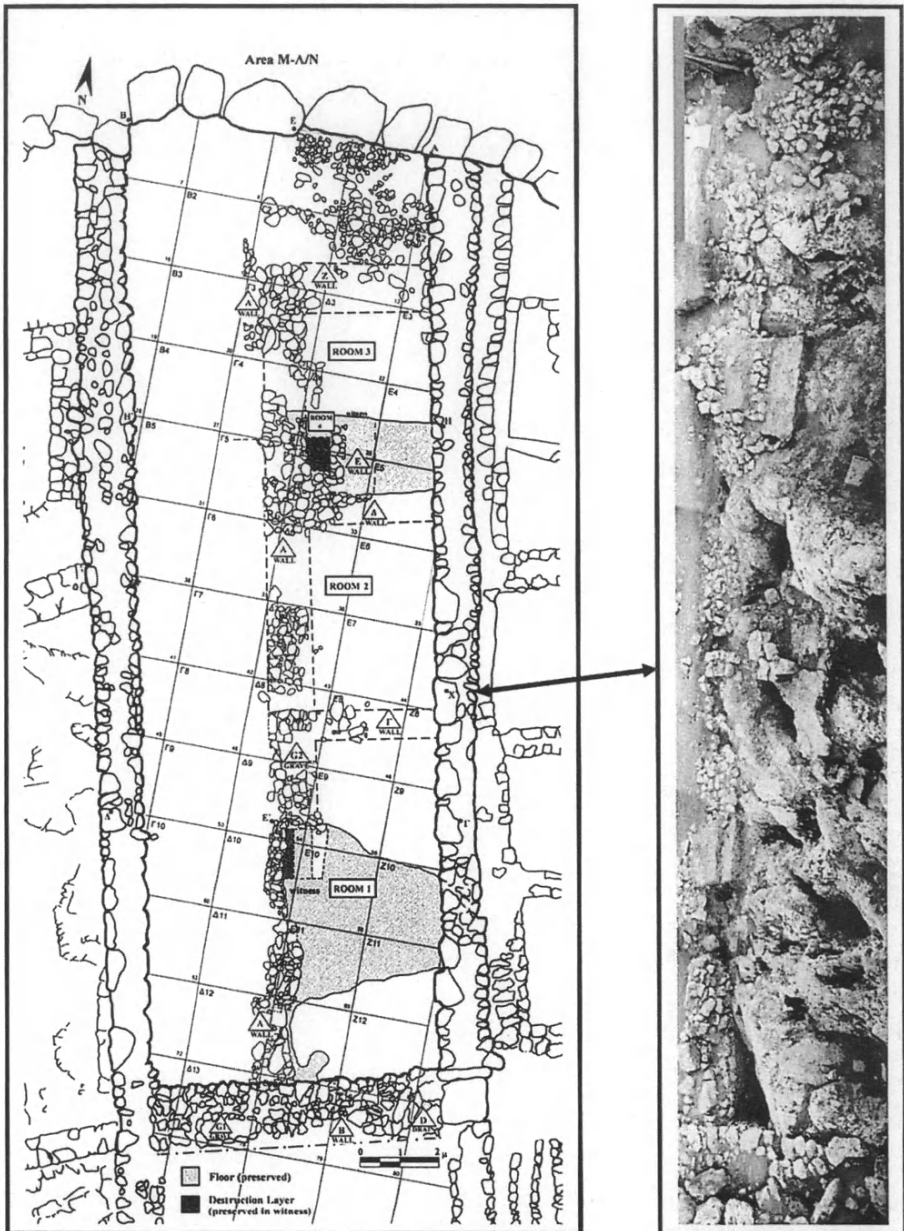
(Πίν. 18-22)

Ἡ ἀνασκαφή συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος τόσο στὸν τομέα τῆς ἀκροπόλεως στὸν χώρο μεταξύ τῆς Βορειοδυτικῆς Συνοικίας καὶ τοῦ συγκροτήματος κτιρίου Μ - δωματίων Λ ὅσο καὶ στὸ συγκρότημα Πέτσα στὴ βορειοδυτικὴ κλιτὸ τοῦ λόφου τῶν Μυκηνῶν.

Ἐσωτερικὸ τῆς ἀκρόπολης

Στὸν μακρόστενο ἀνασκαφικὸ χώρο ἀνιχνεύτηκαν τρία δωμάτια στὴ σειρά, προσκτισμένα στὸν μακρὸ τοῖχο πού τὰ χωρίζει ἀπὸ τὰ δωμάτια Λ πρὸς Α τους (εἰκ. 1). Στὴν ἀνασκαφή, πού χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸ Dickinson College τῶν ΗΠΑ καὶ τὴν ὁποία ἐπέβλεψε ὁ βοηθὸς καὶ συνεργάτης μου καθηγητῆς τοῦ κολλεγίου αὐτοῦ Χρ. Μαγγίδης ἔλαβαν μέρος ὁμάδα φοιτητῶν του καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι Ἄλ. Λαχανᾶς καὶ Ἰ. Ἀγγελος Τήλιος.

Τὰ δωμάτια, συνολικοῦ μήκους περίπου 26 μ. καὶ γενικοῦ πλάτους 4.50 μ., καταλαμβάνουν τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, ἀφήνοντας πρὸς Δ μία ἄχτιστη λωρίδα πλάτους 4 μ. πού φαίνεται νὰ ἦταν κατηφορικὴ κεκλιμένη διάβαση πού προχωροῦσε ἔως τὸ βόρειο κυκλώπειο τεῖχος. Τὸ πρῶτο ἀπὸ Ν δωμάτιο (δωμάτιο 1) ἐσωτερικῶν διαστάσεων 8.90×3.30 μ. εἶχε ἐρευνηθεῖ πέρυσι [ΠΑΕ 2005, 25]. Ὁ δυτικὸς τοῦ τοῖχος μὲν διατηρεῖται στὸ μεγαλύτερο μῆκος του, φαίνεται ὅμως νὰ εἶχε δύο εἰσόδους πρὸς τὴν διάβαση. Περιεῖχε μερικῶς διαταραγμένο τεφρὸ στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ διαλυμένη καὶ καμένη πλινθοδομή, ἢ ὁποία εἶχε σφραγίσει τὸ πληστόρωτο δάπεδο καὶ τὸ περιεχόμενό του. Τὸ δεύτερο, κεντρικὸ δωμάτιο 2, ἔσωτ. μήκους 5.35 μ. καὶ πλάτους 3.30 μ. διατηρεῖ καὶ αὐτὸ μέρος μόνο τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τοῖχου καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε καὶ αὐτὸ θύρα πρὸς τὴν διάβαση. Οἱ τοῖχοι πού τὰ χωρίζουν ἀπὸ τὰ γειτονικά του 1 καὶ 3 μὲν διατηροῦνται, δείχνουν ὅμως τὰ

Εἰκ. 1. Βόρειο τμήμα ἀκροπόλεως: κάτοψη κτιρίου Κ. Τὸ κτίριο Κ.

ὄριά του πρὸς Ν καὶ Β καὶ ὑποδηλώνουν τὴν ἐξωτερικὴ οἰκοδομικὴ του γραμμὴ πού εἶναι ἡ ἴδια σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ κτιρίου. Στὸ ἐσωτερικὸ του δὲν ἔσωζε παρὰ μόνο τὴν τεχνητὴ ἐξισωτικὴ ὑποθεμελίωση τοῦ δαπέδου ἀπὸ λίθους πού γέμιζαν τὶς κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἡ ὑποθεμελίωση αὐτὴ, πού εἶχε διαταραχθεῖ σὲ περιορισμένο βαθμὸ στοὺς ἐλληνοιστικούς χρόνους, ἀνασκάφηκε μέχρι τὸν βράχο καὶ ἀπέδωσε ἀνάμικτη μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ, τμήματα εἰδωλίων, κωνίδια, λίθινους τριπτῆρες, θραύσματα λίθινων ἀγγείων καὶ κονιαμάτων, ὅστὰ ζῶων καὶ ὄστρεα. Τὸ δάπεδο εὐρίσκετο πιθανῶς στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 1 ἢ ἴσως κάπως χαμηλότερα ὅπως ὑποδεικνύει προεξοχὴ τοῦ βράχου ἐνσωματωμένη σὲ αὐτό (πίν. 18α). Τὸ τρίτο καὶ βορειότερο δωμάτιο καταλαμβάνει τὸ ὑπόλοιπο μῆκος τοῦ κτιρίου καὶ σταματᾷ 3 - 3.50 μ. ἀπὸ τὴν γραμμὴ τοῦ κυκλώπειου τείχους ἀφήνοντας ἕνα τετράπλευρο ἐλεύθερο χῶρο πρὸς Β του, μία ὑπαίθρια πηλόστρωτη αὐλὴ δηλαδή, τὸ δάπεδο τῆς ὁποίας σώθηκε κάτω ἀπὸ τὸν λιθοσωρὸ πού σχηματίστηκε ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δωματίου. Ἡ αὐλὴ ἐπικοινωνοῦσε κατὰ τὰ φαινόμενα μὲ ἀνοιγμα ὄχι στὸν δυτικὸ ἀλλὰ σὲ αὐτὸν τὸν βόρειο τοῖχο. Τὸ δωμάτιο 3 μετράει ἐσωτερικὰ 5.40×3.30 μ. Τὸ δάπεδό του ἔφερε τεφρὸ στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ διαλυμένη πλινθοδομὴ (πίν. 186), ὕε ΠΙΒ2 κεραμεικὴ, ὑπολείμματα ἀπανθρακωμένου ξύλου, ἕνα κωνίδιο, ἀπολείσματα καὶ λεπίδες ὄψιανου καὶ ὅστὰ ζῶων. Στὶς παρυφές τοῦ δωματίου ἢ πηλόστρωση τοῦ δαπέδου ἐκάλυπτε κατὰ μῆκος τῶν τοίχων ἐξάρματα τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ ἄλλες ἀνωμαλίες.

Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ὑπῆρχε στρώση πάχους περίπου 0.20 μ. ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους εὐρέθηκαν ἕνα λίθινο ξέστρο, ὄστρεα, ὅστὰ ζῶων καὶ χαρακτηριστικὰ ὕε ΠΙΑ2-Β1 ὄστρακα. Ἡ στρώση αὐτὴ ἐκάλυπτε τὴν συνηθισμένη ἀνώμαλη ἐξισωτικὴ λιθοδομὴ πού περιεῖχε ἀνάμικτη μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ, τμήματα εἰδωλίων, κωνίδια, θραύσματα τοιχογραφιῶν καὶ λίθινων ἀγγείων, ἀπανθρακωμένα ξύλα καὶ χρωστικὲς οὐσίες, ἀπολείσματα, λεπίδες καὶ αἰχμὴ βέλους ἀπὸ ὄψιανό, ὅστὰ ζῶων καὶ ὄστρεα, δύο κυβόσχημα κομμάτια μολύβι, ὄστρακα ἀπὸ χρηστικὰ σκευὴ καὶ τμήμα ψηστηρίου, ἀνάμικτη ἐπίχωση δηλαδή καταστροφῆς.

Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου εὐρέθηκε λεπτὸς τοῖχος παράλληλος πρὸς τὸν δυτικὸ τοῖχο (πίν. 19α). Στὸ νότιο ἄκρο του σχηματίζει ἀγκῶνα πού ἀκουμπᾷ στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ κλείνει ἔτσι μικρὸ μακρόστενο χῶρο, πιθανῶς

κλιμακοστάσιο, πού συνέδεε τὰ δωμάτια 2 καὶ 3, τὰ δάπεδα τῶν ὁποίων εἶχαν χάρις στὴν κατωφέρεια τοῦ ἐπικλινούσ βράχου ὑψομετρικὴ διαφορὰ τουλάχιστον 0.60 μ. Ἡ κακὴ διατήρηση τοῦ κτίσματος στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν δίνει σαφὴ εἰκόνα τῆς ἐπικοινωνίας τῶν δύο χώρων.

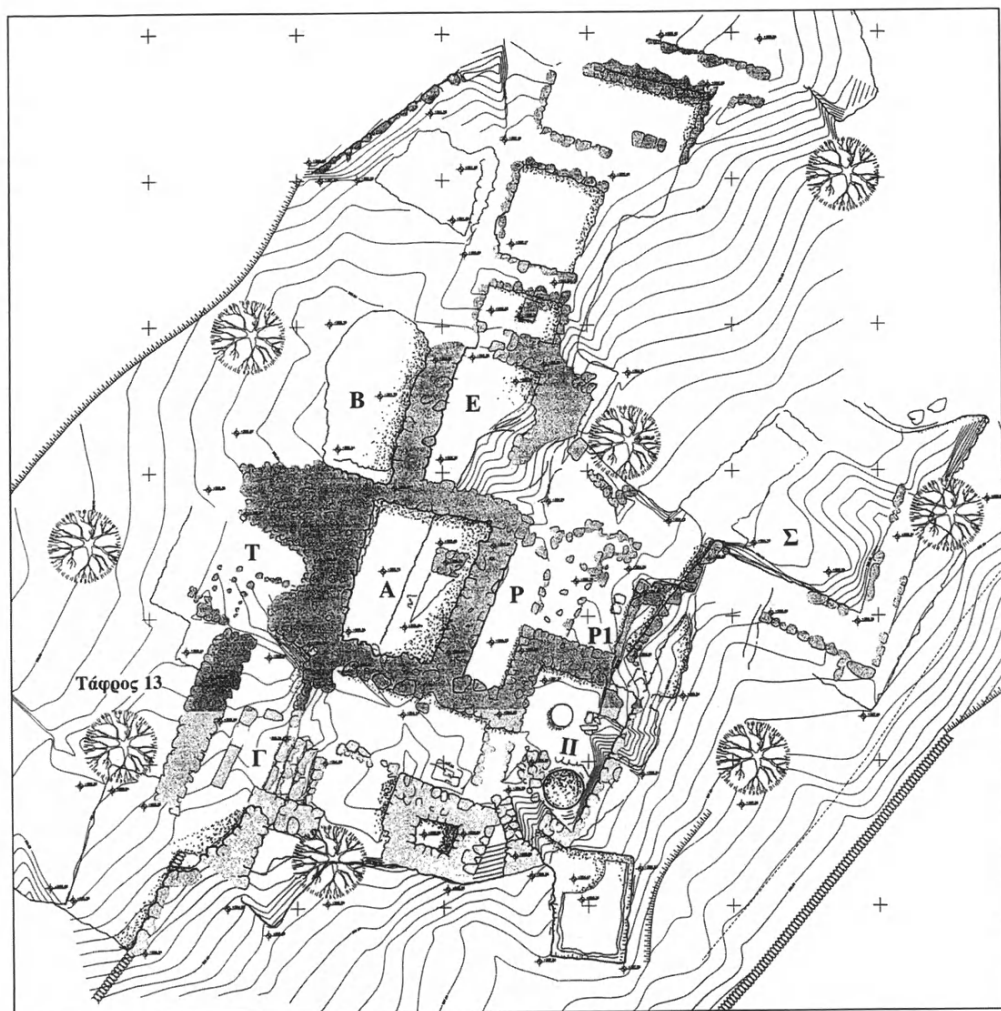
Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ προκύπτει ὅτι τὸ κτίριο κατασκευάστηκε βιαστικὰ καὶ μὲ χρῆση ποικίλου ὕλικου προερχόμενου ἀπὸ κατεστραμμένα γειτονικὰ κτίρια. Λίγο ἀργότερα κατέρρευσε καὶ αὐτό, κάηκε καὶ ἐγκαταλείφθηκε.

Ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη

Συνεχίστηκε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητοῦ Χρ. Μαγγίδη σὲ συνεργασία μὲ τὸ INSTAP καὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου τὴν Ἄντωνία Στάμου μὲ ἐντατικότερο ρυθμὸ καὶ σὲ ἔκταση τριῶν στρεμμάτων ἢ γεωσκοπικὴ ἔρευνα πρὸς Ν τῆς ἀκροπόλεως στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ χειμάρρου τοῦ Χάβου πρὸς ἀνίχνευση καὶ ἐντοπισμὸ θαμμένου οἰκισμοῦ. Στὴν ἔρευνα χρησιμοποιήθηκαν ἠλεκτρονικὸς χωροβάτης, μηχανήματα GPS καὶ ἠχοβολιστὴς ἐδάφους. Ἡ πολυδιάστατη γεωσκόπηση ἢ ὁποία συμπλήρωσε καὶ διασταύρωσε τὰ ἤδη συναχθέντα στὸ παρελθὸν συμπεράσματα ἀπέδωσε θετικὰ ἀποτελέσματα καὶ ὁδήγησε στὴν ἀγορὰ 4 στρεμμάτων ἐπιλεγμένων γιὰ μελλοντικὴ ἀνασκαφὴ (πίν. 22α-β).

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ συγκρότημα Πέτσα [ΙΑΕ 2000, 63-66· 2001, 49-55· 2002, 18-19, 2003 ... κλπ.] συνεχίστηκε τὸν μῆνα Ἰούλιο μὲ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος INSTAP ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς καθηγήτριας Kim Shelton Δημοπούλου καὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ 16 φοιτητῶν καὶ φοιτητριῶν ἀμερικανικῶν Πανεπιστημίων. Ἐρευνήθηκαν τὸ πηγάδι τοῦ δωματίου Π καὶ τὸ δωμάτιο Ε τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς καθὼς ἐπίσης ὁ χῶρος πρὸς Δ τοῦ δωματίου Α μεταξύ τῶν δωματίων Γ καὶ Β (εἰκ. 2). Ἐπιπλέον ἔγινε δοκιμὴ σὲ ἓνα σημεῖο περίπου 50 μ. πρὸς ΝΔ τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου ὅπου ἔρευνα μὲ μαγνητόμετρο εἶχε ἐντοπίσει ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κυκλικοῦ κτίσματος, ἴσως κλιβάνου.

Στὸ πηγάδι ἢ ἔρευνα πού εἶχε σταματήσσει πέρυσι στὸ βάθος τῶν 7.50 μ. προχώρησε ἕως τὰ 10.50 μ. Ἦδη ἀπὸ τὰ 9 μ. τὰ τοιχώματά του διευρύνθηκαν κατὰ τρόπο ἀρκετὰ ἀνώμαλο, ἀπὸ τὰ 10 μ. ὅμως ἄρχισαν νὰ στενεύουν σημαντικὰ δείχνοντας ἴσως ὅτι ἡ σκαφὴ πλησιάζει στὸν πυθμένα. Τὸ γέμισμά του ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ καστανὸ χῶμα πού περιέχει κάρβουνα, πλίθες, πηλὸ καί, κυρίως κεραμεικὴ σὲ μεγάλῃ πυκνότητά. Τὰ ὄστρακα,

Εἰκ. 2. Ἡ ἀνασκαφή στὴν οἰκία Πέτσα.

κυρίως ἀπὸ κύλικες (πίν. 20α), κωνικά κυάθια καὶ σκύφους, συγκροτοῦν ἀρκετὰ ἀγγεῖα, μερικὰ μὲ διακόσμηση καὶ ἀρκετὰ μαγειρικά, ὅπως π.χ. χυτρόποδες. Εὐρέθησαν ἀκόμη λίθινες χάντρες, εἰδῶλια, ἐλεφαντόδοντο (πίν. 20β), μικρὰ φύλλα χρυσοῦ (πίν. 20γ), ψήγματα χρυσοῦ, σφραγίσματα σὲ χοντροειδῆ ἀγγεῖα καὶ μικρότατα πολὺ φθαρμένα κομμάτια δύο ἐνεπιγράφων πινακίδων. Τὰ κομμάτια αὐτὰ καθαρίστηκαν καὶ ἀποκαταστάθηκαν ἀπὸ τὸν ἔμπειρο συνταξιόϋχο συντηρητὴ τοῦ Ἀρχ. Μουσείου Θηβῶν κ. Παναγιώτη Βαλμᾶ. Τὸ ἓνα διατηρεῖ ἀποσπασματικὸ κείμενο σὲ δύο σειρές (πίν. 20δ1).

] * -no- e [

] ne-to-30 [

Τὸ ἄλλο, μικρότερο, συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, φέρει τὰ σημεῖα]ti-sa [(πίν. 20δ2). Τὰ εὐρήματα, καθὼς καὶ οἱ πινακίδες (καὶ σὲ αὐτὸ ἔγκριται ἢ σπουδαιότης των) ἀνήκουν στὴν περίοδο ΥἚ ΙΙΑ2, ὅποτε καταστράφηκε τὸ κτίριο.

Τὸ δωμάτιο *E* (ΠΑΕ 1950, 216-217· 1951, 192-193, πίν. ΙΙΙ) εἶχε ἀρχίσει νὰ καθαρίζεται πέρυσι. Ἐφέτος ἡ ἐργασία προχώρησε στὸν δυτικὸ τοῦ τοῖχο πού διατηρεῖ ἐμφανῆ κατακόρυφα αὐλάκια ξυλοδεσιᾶς καὶ στερεώθηκε τὸ Ν τμήμα τοῦ πού κινδύνευε νὰ καταρρεύσει. Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ εἶχε ἀποκαλύψει κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια μία ταφὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἓνα δόμο τοιχαρίου πού ὑποτέθηκε ὅτι εἶχε σχέση μὲ τὸν τάφο. Ἀπὸ τὸ τοιχαρίο αὐτὸ εἶχαν διατηρηθεῖ δύο μόλις λίθοι, πού ἴσως συνδυάζονται μὲ ἀνάλογη ρηγὴ κατασκευὴ πρὸς Α τοῦ δωματίου, συνοδευόμενῃ ἀπὸ ἑλληνιστικὰ κεραμίδια καὶ ὄστρακα. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου διατηροῦσε ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο ἓνα πυκνὸ λιθολόγημα (πίν. 196), ὑποδομὴ πιθανότατα τοῦ δαπέδου.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δωματίου σώζεται χαμηλὸς τοῖχος πού τὸ χωρίζει ἀπὸ τὸ πρὸς Β του γειτονικὸ δωμάτιο *I*, πού παρουσιάζει ἄνοιγμα τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶναι τυχαῖο καὶ δὲν ἀποτελοῦσε πύρρα ἐπικοινωνίας. Καθαρίστηκε τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, ὅπου οἱ ἐπιχώσεις εἶχαν διαταραχθεῖ ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ καὶ περιεῖχαν κυρίως ἑλληνιστικὴ κεραμεικὴ ἀλλὰ καὶ μέρος ἑνὸς ΥἚ ΙΙΑ2 πιθαμορέως. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου ὁ βράχος χαμηλώνει ἔντονα πρὸς Δ. Ὁ καθαρισμὸς του ἔδειξε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀναλημματικοῦ τοίχου πού ἀνῆκε σὲ παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση ὅπως δεί-

χρει ή σχετική ΥΕ Π κεραμεική και δὲν ἔχει σχέση με τὸ δωμάτιο, καθὼς και ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ Ε, ὅπου διατηρήθηκε, βρισκόταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο με τὸ δάπεδο τοῦ γειτονικοῦ δωματίου Α, δηλαδή ἄρκετὰ ψηλότερα, 0.20 μ. κάτω ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐπιφάνεια. Ἡ ἔρευνα στὸ δωμάτιο Ε θὰ συμπληρωθεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Στὸν χῶρο μεταξύ τῶν δωματίων Γ και Β τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς και δυτικὰ τοῦ Α ἐπισημάνθηκαν ἴχνη ἐνὸς ἀκόμη δωματίου, τοῦ Τ. Τὰ ἴχνη συνίστανται κυρίως σὲ τμήμα δυτικοῦ τοίχου ποὺ ἐξέχει, σχηματίζοντας ἀγκώνα, ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τοῖχο τοῦ Γ και μοιάζει νὰ στρέφει πρὸς Β. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μόλις σχηματιζόμενης γωνίας βρέθηκαν πέτρες, καμένες πλῖθες, πυρακτωμένο τμήμα λιθοτοίχου και καμένο ξύλο. Χαμηλότερα φάνηκαν ἴχνη ἀπὸ καμένη σανίδα, συνδυασμένα με κυλινδρικό δοκάρια (πίν. 21α), πιθανότατα κατάλοιπα δαπέδου. Ἡ ἐπίχωση περιεῖχε πολλὰ κομμάτια ἐγγρωμοῦ κονιάματος και κεραμεική ΥΕ ΠΙΑ2. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χῶρου εἶναι κατελιημένο ἀπὸ πυκνὸ λιθοσωρὸ ποὺ ἀφέθηκε νὰ ἐρευνηθεῖ τοῦ χρόνου (πίν. 21β). Οἱ δοκιμές στὸν χῶρο ποὺ εἶχε ἐπισημάνει τὸ μαγνητόμετρο δὲν ἀπέδωσαν παρὰ ἴχνη κατοικήσεως και καταστροφῆς τῶν ΥΕ και μεταμυκηναϊκῶν χρόνων. Κλίβανος ἢ/και δραστηριότητες ἀγγειοπλαστικῆς δὲν εὔρεθηκαν.

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε πλῆθος ὀστράκων, 85 πλήρη ἢ σχεδὸν πλήρη ἀγγεῖα και πολλὰ μικρὰ εὔρηματα: κομμάτια ἐγγρωμοῦ κονιάματος, εἰδῶλια, δόντια κάπρου, κατεργασμένο ἐλεφαντόδοντο και λίθους, μικρὰ φύλλα χρυσοῦ και, κυρίως, τὰ κομμάτια τῶν πινακίδων, χρονολογούμενα με ἀσφάλεια στὴν ΥΕ ΠΙΑ2 περίοδο, παλαιότερα δηλαδή ἀπὸ τίς ἄλλες γνωστὲς ομάδες εὔρημάτων.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 23-54)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στήν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε καί κατά τὸ 2006 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου (εἰκ. 1). Ἔλαβαν μέρος ὁ νομισματολόγος Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἀρχαιολόγοι Κυριάκος Ψαρουδάκης, Μάγδα Βασιλειάδου, Εὐῆ Λαμπροπούλου, Θεόδωρος Κουρεμπανάς, Μαρία Ἀμιλήτου καὶ Ἐλίζα Σιουμπάρα, καθὼς καὶ οἱ φοιτήτριες Ἀρχαιολογίας Γεωργία Ἀθηνέλη, Ἀριστέα Γεωργακοπούλου, Μαρία Καλαποδά, Μαρία Ἀρώνη, Μαρία Ρίζου Καλακώνα καὶ Γιαννούλα Σινάπη Παχῆ, καὶ οἱ φοιτήτριες Ἀρχιτεκτονικῆς Δάφνη Παπαεμμανουῆλ καὶ Δήμητρα Σιδηροπούλου. Ἡ συντήρηση τῶν εὐρημάτων πραγματοποιήθηκε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Σταυρούλας Πολυμενέα ἀπὸ τοὺς συντηρητὲς καὶ συντηρήτριες Στρατηγούλα Ράθωση, Γεώργιο Γαργανίδη, Βαλεντίνη Δρούση, Καλλιρρόη Δρακοπούλου, Κωνσταντῖνο Λάμπα, Ἀρεζίνα Σακκᾶ καὶ Στέφανο Χρηστίδη. Ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Kumamoto τῆς Ἰαπωνίας Juko Ito μὲ τὸν συνάδελφό του Yasuyoshi Okada καὶ πέντε φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές τους ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ τῆς θεᾶς Μεσσήνης στήν ἀγορὰ καὶ τοῦ ταφικοῦ μνημείου στὰ ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπείου. Ὁ τοπογράφος Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου συνέχισε τὴν τοπογράφηση στήν περιοχὴ τοῦ θεάτρου. Ἡ Κατερίνα Παινέση ἀνέλαβαν τὴ φωτογράφιση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ἡ Βούλα Μπαρδάνη ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μεταγραφή τῶν νέων ἐπιγραφῶν καὶ τὴ μελέτη τῶν ψηφισμάτων ξένων πόλεων, ὅπου τιμῶνται Μεσσήνιοι δικαστὲς. Ὁ Νίκος Τσιβίκης συνέχισε τὴν ταξινόμηση τῶν δελτίων καταγραφῆς καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ἀρχείου σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀγορὲς ἀγροτεμαχίων, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος, ὁ Δημήτρης Μπαλόπουλος, ἡ Ζωὴ Καζάνα καὶ ἡ Ἀγγελικὴ Κάβουρα μὲ τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν.

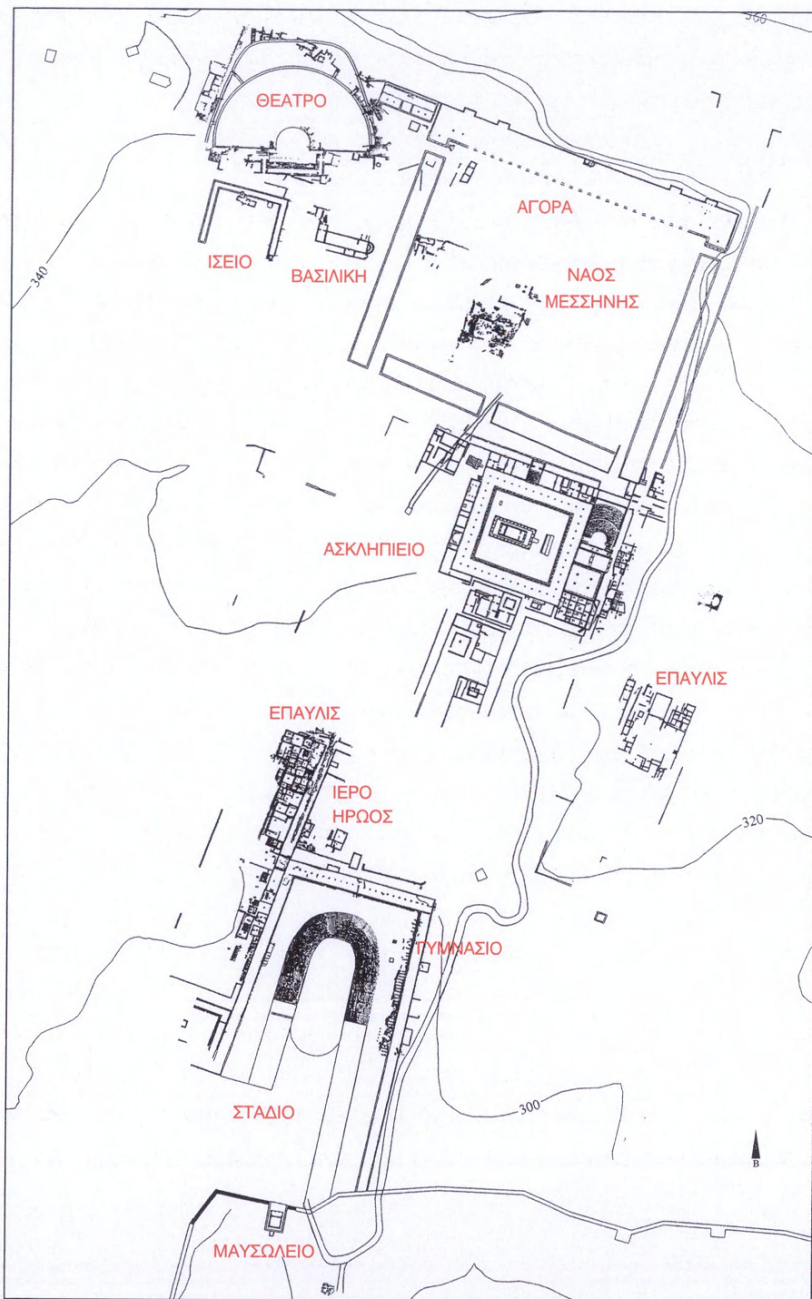
Τὰ μνημεῖα πού ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) τὸ θέατρο, β) ἡ περιοχή τῆς ἀγορᾶς καὶ γ) ὁ ναὸς τῆς Λιμνάτιδας στὴν πλαγιά τῆς Ἰθώμης.

Τὸ Θέατρο

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ προσκηνίον τῆς σκηνῆς ἔφερε στὸ φῶς σειρά ἰωνικῶν κίωνων καὶ ἡμικίωνων ἀπὸ ἐπιχρισμένο ψαμμίτη οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν στὴν ἑλληνιστικὴ φάση, εἶχαν ὅμως χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὑποστηρίγματα κάτω ἀπὸ τὸ ξύλινο δάπεδο τοῦ ρωμαϊκοῦ διευρυμένου προσκηνίου (πίν. 23α-β). Τόσο οἱ ψαμμιτικὲς λιθόπλινθοι, ὅσο καὶ τὰ ἀσβεστολιθικὰ μέλη, πού ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸν συμπαγῆ κορμὸ τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου ἀποτελοῦν spolia, προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ φάση τοῦ θεάτρου, οἱ ἀσβεστόλιθοι μάλιστα φέρουν καὶ τεκτονικὰ σημεῖα, πού σχετίζονται μὲ τὴ θέση τους στὴν πρώτη φάση (πίν. 24α). Πολλὲς ψαμμιτικὲς λιθόπλινθοι φέρουν βαθεῖς πελεκόσχημους τόρμους, πού ἀπαντοῦν κατὰ κανόνα σὲ ἑλληνιστικὰ μνημεῖα τῆς Μεσσηνίας τοῦ 3ου/2ου αἰ. π.Χ., ὅπως στὴν Κρήνη Ἀρσινόη. Οἱ σύνδεσμοι αὐτοί, λαξευμένοι στὶς ἄνω ὀριζόντιες, ἐπικαλυπτόμενες καὶ μὴ ὁρατὲς ἐπιφάνειες τῶν λιθοπλίνθων, δέχονταν ξύλινους κατὰ κανόνα συνδέσμους.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ προσκηνίου ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια προγενέστερων ἀνασκαφικῶν περιόδων πολλὰ γλυπτὰ πού κοσμοῦσαν τὶς κόγχες τῆς τριώροφης πρόσοψης τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος (scenai frons) τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ εἶχαν καταπέσει μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη καὶ τὴ λιθολόγηση τοῦ θεάτρου. Ἀπὸ τὶς τρεῖς μεγάλες κάτω κόγχες προέρχονται: τὸ ἀκέφαλο ἄγαλμα τῆς Μεγάλης Ἡρακλεώτισσας, ὁ κολοσσιαῖος κορμὸς τοῦ θωρακοφόρου αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ, ὁ κολοσσιαῖος κορμὸς ἱματιοφόρου ἄνδρα (πιθανῶς τοῦ Ἀδριανοῦ), καθὼς καὶ τὸ κολοσσιαῖο κεφάλι ἀπὸ τὸ χαμένο ἄγαλμα τοῦ Λούκιου Βέρου¹. Ἀπὸ τὶς μικρότερες κόγχες τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου ὀρόφου προέρχονται: τὸ φυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα τῆς Ἰσιδος Πελαγίας, ὁ μικρὸς ἀκέφαλος κορμὸς Ἑρμῆ καὶ δύο ἐρμαϊκὲς στήλες μὲ πορτραῖτα

1. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2000, 80-81· ΠΑΕ 2005, 47, πίν. 27· ΠΑΕ 2001, 65-70, πίν. 36-47.

Είχ. 1. Ἡ ἀνασκαφή τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης.

τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ πορτραῖτα βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τῆς ὑπόγειας στοᾶς τοῦ Ἰσειοῦ ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ θέατρο, ὅπου εἶχε ἀπορριφθεῖ στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα².

Θραύσματα γλυπτῶν ἀποκαλύφθηκαν καὶ φέτος στὴν ἐπίχωση τοῦ προσκηνίου. Μεταξὺ αὐτῶν ξεχωρίζει τὸ παρακάτω:

Ἄρ. εὐρ. 15194. Ἀριστερό, λυγισμένο πρὸς τὰ ἐμπρὸς χέρι μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος (πίν. 25α-β). Μῆκ. μέγ. 0.24 μ., ὕψ. μέγ. 0.20 μ., πλ. μέγ. 0.12 μ. Σώζεται ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πήχου καὶ κάτω καὶ καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ὡς τὸν καρπὸ. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χεριοῦ ποῦ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ πλευρὰ τῆς μορφῆς εἶναι ἀκατέργαστη καὶ φέρει δύο ἀνισομεγέθεις ὀπές γιὰ τὴν ἔνθεση σιδερένιων γόμφων. Μὲ τὴν ἀνοιχτὴ, γυρισμένη πρὸς τὰ ἐπάνω παλάμη κρατεῖ ἓνα φορτωμένο ρῶγες τσαμπὶ σταφύλι, ποῦ καλύπτεται ἀπὸ ἀμπελόφυλλο. Δύο σύκα, κουκουάρα καὶ στάχυα, ποῦ ἐδράζονται στὸν πήχου τοῦ χεριοῦ συμπληρώνουν τὴ δέσμη τῶν καρπῶν. Ἡ παρουσία τῶν καρπῶν, συμβόλων τῆς ἀφθονίας, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπόδοσης τοῦ χεριοῦ σὲ ἄγαλμα τῆς θεᾶς Ἰσιδος, ἢ ὅποια λατρευόταν μαζὶ μὲ τὸν Σάραπι στὸ Ἰσειο³, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ θέατρο⁴. Ἡ μυριώνυμος Ἰσις ταυτίζεται μὲ ἓνα πλῆθος θεότητες τοῦ ἑλληνικοῦ Πανθέου, συμπεριλαμβανομένης τῆς Δήμητρας (Ἡρόδοτος, 2. 59) καὶ θεωρεῖται μεταξὺ ἄλλων εὐρέτις τῶν σιτηρῶν (Διόδωρος, 1.14.1), καθὼς καὶ ὄλων τῶν καρπῶν τῆς γῆς (Ἰσιδωρος, Ὕμνος I, 3-8). Ἡ μεγάλη αὐτὴ θεὰ τῆς Αἰγύπτου, ἢ λατρεία τῆς ὁποίας ἀπλώθηκε σὲ ὀλόκληρη τὴ Μεσόγειο στὰ χρόνια τῶν Πτολεμαίων καὶ ὑπῆρξε ιδιαίτερα δημοφιλῆς

2. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2002, 26-29, πίν. 17-26.

3. Ὁ Σάραπις, ποῦ συγκεντρώνει κυρίως τὶς ὑποστάσεις τοῦ Δία καὶ τοῦ Πλούτωνα ἀποτελεῖ τὴν ἐξελληνισμένη μορφή τῆς λατρευτικῆς συνένωσης Ὁσιρις-Ἰσις (= Ὁσαρᾶπις, Σάραπις). Βλ. G. HÖBL, *A History of the Ptolemaic Empire* (London-New York 2001) 99-101.

4. Στὴν καμαροσκέπαστη ὑπόγεια στοὰ τοῦ Ἰσειοῦ, τὴν πεισόχημη cryptoporticus, ἔχει μέχρι στιγμῆς βρεθεῖ ἓνα καθιστὸ ἄγαλμα Ἰσιδος (Isis Lactans) ποῦ θηλάζει τὸν Ὄρο-τό-παιδί, δηλαδὴ τὸν Ἄρ-πο-κράτη (Har-po-chrad στὰ Αἰγυπτιακά), καθὼς καὶ θραύσματα ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα τοῦ Περσέα μὲ τὸ κεφάλι τῆς Μέδουσας στὸ ἀριστερὸ του χέρι: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2003, 29-33, πίν. 24-25.

στήν ὕστερη ἀρχαιότητα, εἰκονίζεται συνήθως κρατώντας στὸ ἀριστερὸ χέρι τὸ κέρας τῆς Ἀμάλθειας γεμάτο καρπούς⁵.

Ἄρ. εὐρ. 14170. Μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ σχετίζεται καὶ τμημα ἐνὸς κυκλικοῦ βάθρου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ποὺ ἔχει τὴ μορφή βάσης ἰωνικοῦ κίονα (πίν. 246) (πλ. σωζ. 0.51 μ., ὕψ. 0.23 μ., πάχ. μέγ. 0.28 μ.). Κείτονταν ἀπὸ χρόνια στήν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Ἀσκληπιείου, κοντὰ στὸ Βουλευτήριο, προερχόμενο ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Ἀναστάσιου Ὀρλάνδου, χρησιμοποιοῦμενο ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στοὺς τοίχους τῆς ὕστερης ρωμαιοκρατίας. Φέρει ἐγχάρακτη ἀνεστραμμένη ἡμισέληνο, πλαισιωμένη ἀπὸ δύο ὀκτάκτινους ἀστέρες. Τὸ διακοσμητικὸ αὐτὸ θέμα, ἐπαναλαμβανόμενο κάλυπτε ὀλόκληρη τὴν περιφέρεια τοῦ κυκλικοῦ βάθρου, τοῦ ὁποῖου ἡ διάμετρος ὑπολογίζεται σὲ δύο περίπου μέτρα. Ἐνδέχεται νὰ στήριζε κυλινδρικό βωμὸ ἢ λίθινο ὁμοίωμα κυλινδρικῆς κίστης, ποὺ λειτουργοῦσε ὡς βωμὸς. Ἡ ἡμισέληνος ἀποτελεῖ σύμβολο τῆς Ἰσιδος-Σελήνης, ἐνῶ ὁ ἀστέρας παραπέμπει στὸν Σείριο (Sothis στὰ Αἰγυπτιακά), τὸ λαμπρότερο ἀστὲρ τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Μεγάλου Κυνός (Canicula), ποὺ ἀναδύεται στίς 19 Ἰουλίου, τὴν περίοδο ἀκριβῶς ποὺ ἀνεβαίνουν τὰ νερὰ τοῦ Νεῖλου, κατακλύζοντας καὶ γονιμοποιώντας τὶς διψασμένες κοιλάδες τῆς Αἰγύπτου. Σύμφωνα μὲ τοὺς στίχους ἐνὸς ὕμνου ἀπὸ τὴν Κύμη τῆς Αἰολίδας, ἡ Ἰσιδα, μεταξὺ ἄλλων, ἐχώρησε γῆν ἀπ' οὐρανοῦ, ἄστρων ὁδοὺς ἔδειξε καὶ πορείαν ἡλίου καὶ σελήνης συνετάξατο. Τὸ θέμα ἡμισέληνος καὶ ἀστέρας ἐμφανίζεται συχνὰ σὲ κίστεις μυστικῆς, τὰ γνωστὰ κυλινδρικὰ κιβώτια, ποὺ κρύβουν μέσα τους ἀπόρρητα γιὰ τοὺς ἀμύητους λατρευτικὰ σύμβολα⁶.

Μεταξὺ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ σκηنيκοῦ οἰκοδομήματος τοῦ θεάτρου τῆς Μεσσήνης, ποὺ προέρχονται ἀπὸ προγενέστερα κτίσματα, περιλαμβάνονται καὶ βάθρα ἀγαλμάτων. Ἐνα ἀπὸ αὐτά, ποὺ βρέθηκε στὸ προσκηνίον φέρει ἐπιγραφή πρὸς τιμὴν Μεσσήνιου Πύκτη ποὺ νίκησε στὰ Ὀλύμπια:

5. R. MERKELBACH, *Isis Regina – Zeus Sarapis* (Stuttgart καὶ Leipzig 1955) εἰκ. 95-97.

6. MERKELBACH, ὁ.π. εἰκ. 26, 91, 142 καὶ 214. Βλ. καὶ τὸ κεφάλι μὲ ἀστέρα σὲ σφραγιδόλιθο χρυσοῦ δακτυλιδιοῦ ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ1 στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ ΠΑΕ 1997, 106, πίν. 616· ὁ ἴδιος, *Ἡρώες καὶ ἡρώα στὴ Μεσσήνη* (Ἀθήνα 2000) 117-118.

Ἄρ. εὐρ. 15623. Ὁρθογώνιο βάθρο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο σὲ σχῆμα πεσσοῦ μὲ κυματιοφόρες ἀπολήξεις στὴν ἄνω καὶ κάτω παρυφή. Στὴν ἄνω, ἀδρὰ κατεργασμένη ἐπιφάνεια δύο τετράγωνοι τόρμοι γιὰ τὴ γόμφωση τῆς ἐλλείπουσας στέψης. Στὸ μέσο τῆς δεξιᾶς καὶ τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς ἀνὰ μία ὀρθογώνια ἐγκοπὴ, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ δεύτερη χρῆση τοῦ λίθου στὸ ὑπόβαθρο τοῦ προσκηνίου. Ὑψος 0.763 μ., πλ. 0.866 μ., πάχ. 0.443 μ. Ἡ τετράστιχη ἐπιγραφή στὴν πρόσθια στενὴ πλευρὰ τοῦ βάθρου ἔχει ὡς ἐξῆς (πίν. 26α-β):

Ἄ πόλις
Κλεώνυμον Περφατίω[ν]ος
νικάσαντα Ὀλύμπια [πυγ]-
μάν. *vacat*

Ὑψος γραμμάτων 0.015-0.02 μ. 1ος αἰ. π.Χ.

Ὁ Μεσσήνιος πυγμάχος Ὀλυμπιονίκης Κλεώνυμος Περφατίωνος δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφικὲς ἢ φιλολογικὲς μαρτυρίες. Τὸ πατρώνυμο Περφατίων ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορά στὴ Μεσσηνία. Μὲ τὴ νέα ἀγωνιστικὴ αὐτὴ ἐπιγραφή προστίθεται ἓνας ἀκόμη Ὀλυμπιονίκης στὸν κατάλογο τῶν Μεσσήνιων μεγάλων ἀθλητῶν ποὺ διακρίνονταν σὲ πανελλήνιους ἀγῶνες καὶ σὲ ἀγῶνες περιορισμένης ἐμβέλειας, ὅπως τὰ Λύκαια καὶ τὰ Ἀλέαια τῆς Ἀρκαδίας, τὰ Ἰθωμαῖα καὶ ἄλλοι ἀγῶνες⁷. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι τὸ 340 π.Χ. ὁ Μεσσήνιος Τελέστας εἶχε νικήσει στὴν πυγμὴ παίδων⁸. Στούς Μεσσήνιους ἀθλητὲς ἀξίζει νὰ ἀφιερῶσουμε εἰδικὴ μελέτη.

Ἀπὸ τὰ λίθινα ἐδώλια τοῦ κάτω κοίλου σώζονται στὴ θέση τους ἐλάχιστα, ὅπως σημειώσαμε σὲ προγενέστερες ἐκθέσεις μας. Περιορίζονται στίς δύο ἢ τρεῖς κατώτατες σειρὲς τῶν κερκίδων μεταξὺ τῶν κλιμακωσταςίων καὶ δὲν εἶναι μονολιθικά, ἀλλὰ σύνθετα (πίν. 27α). Ὁρθιες λεπτὲς πλάκες ὀρίζουν τὸ μέτωπο τῶν καθισμάτων αὐτῶν, ἀκανόνιστοι κυβόλιθοι τίς στενὲς πλευρὲς τους καὶ ὀρθογώνιες πλάκες, πλάτους 0.36 μ. καὶ πάχους 0.15-0.18 μ., τίς ὀριζόντιες ἐπιφάνειές τους. Ἡ σύνθετη αὐτὴ κατασκευὴ τῶν ἐδωλίων τῶν

7. Πρβ. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2001, 81.

8. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἡ Ἀρχαία Μεσσηνία (Ἀθήνα 2002) 21.

πρώτων σειρῶν μᾶς ὀδήγησε ἀρχικά στὴ σκέψη ὅτι θὰ μπορούσε νὰ προέρχονται ἀπὸ ἀνακαίνιση τοῦ θεάτρου στὰ πρῶιμα ρωμαϊκὰ χρόνια. Δὲν ὑφίστανται ἐντούτοις δεδομένα πὺ νὰ στηρίζουν τὴν ὑπόθεση τῆς μεταγενέστερης χρονολόγησής τους. Ἀντιθέτως μάλιστα, δύο ἐπιγραφές, χαραγμένες στὸ μέτωπο τῶν ὀριζόντιων πλακῶν δύο καθισμάτων ἀπὸ τὴ δεύτερη ἀπὸ τὰ δυτικὰ κερκίδα ἔρχονται νὰ βεβαιώσουν ὅτι καὶ τὰ σύνθετα καθίσματα ἀνήκουν στὴν πρώτη κατασκευαστικὴ φάση τοῦ Θεάτρου, αὐτὴν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁹. Οἱ ἐπιγραφές:

1. Ἄρ. εὐρ. 15811. Ἀσβεστολιθικὴ ὀριζόντια πλάκα ἐδωλίου ἀπὸ τὴν τρίτη σειρά τῆς δεύτερης δυτικῆς κερκίδας. Μῆκ. σωζ. 1.505 μ., πλ. 0.36 μ., πάχ. 0.145 μ. Φέρει τὴν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφὴ στὸ μέτωπο τῆς στενῆς πρόσθιας πλευρᾶς του (πίν. 276):

Ἐπὶ ἀγωνοθέτα Νικοδάμ[ο]υ ἀπελεύθερος εἰμί [. .]θυ[- - -]
vacat Εὐθυμίδας ἀνέθηκε.

Ἦψ. γραμμμάτων 0.02-0.035 μ. 2ος αἰ. π.Χ.

Τὸ ὄνομα Νικόδαμος εἶναι συχνὸ στὴ Μεσσηνία. Τὸ ὄνομα Εὐθυμίδας ἀπαντᾷ κυρίως στὴν Ἀργολίδα. Ὁ Νικόδαμος ἦταν πιθανῶς ἀγωνοθέτης τῶν Διονυσίων, ὅπως ὁ Σόφων Λυσικράτεος, ἀγωνοθέτης στὰ Διονύσια, τοῦ ὁποίου χάλκινο ἄγαλμα, ἔργο τῶν ἀνδριαντοποιῶν Καλλικράτη καὶ Λύσωνα, ἦταν ἀνδριμένο στὴν περιφέρεια τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου (ἄρ. εὐρ. 14564)¹⁰. Καθόκοντα ἀγωνοθέτη ἀναλάμβαναν οἱ εὐποροὶ πολῖτες τῆς πόλης, οἱ ὁποῖοι δαπανοῦσαν ἐνίοτε μεγάλα ποσὰ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τους περιουσία γιὰ δημοθoinίες, διανομὲς χρημάτων, τροφίμων καὶ γλυκισμάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν θεαμάτων (πρβ. IG VII 2712, Ἀκραιφία). Στὴν Ἀθήνα, ὁ βασιλιάς τῆς Καπαδοκίας Ἀριαράθης Ε' (163-130 π.Χ.), ὁ βασιλιάς τῆς Κομαγηνῆς Γάιος Ἰούλιος Ἀντίοχος Ἐπιφανὴς Φιλόπαππος, καθὼς καὶ ὁ αὐτοκράτορας Ἀδρια-

9. Ἀνάλογο φαινόμενο παρατηρεῖται στὸ Στάδιο τῆς Μεσσήνης, ὅπου σύνθετα καθίσματα (πλακοκαθίσματα τὰ ὀνομάσαμε) ἀναμειγνύονται μὲ συμπαγῆ ἐδώλια, χωρὶς νὰ προκύπτει χρονικὴ μεταξὺ τους διαφορὰ.

10. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2005, 44-45.

νός (πού τιμήθηκε μὲ ἀνδριάντα στὸ θέατρο τῆς Μεσσήνης)¹¹, ὑπῆρξαν ἀγωνοθέτες στὰ Παναθήναια ἢ τὰ Διονύσια τῆς Ἀθήνας (IG II² 3121 καὶ 1105). Ἀγωνοθέτης τῶν Πυθίων ὑπῆρξε καὶ ὁ Πλούταρχος, ὁ ὁποῖος μεμφόταν τοὺς βαθύπλουτους ἀγωνοθέτες, γιατί δαπανοῦσαν ἀλόγιστα (Πλούταρχος, Συμποσιακῶν 5.5.2).

Ἡ παραπάνω ἐπιγραφή ἀποτελεῖ ἰδιάζουσα περίπτωση ἀπελευθέρωσης σκλάβου, ἣ ὁποία δημοσιοποιεῖται χαραγμένη σὲ ἐδώλιο τοῦ θεάτρου, χῶρο ἀφιερωμένο σὲ παραστάσεις πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ Διόνυσου. Διαφέρει ἀπὸ τίς γνωστὲς καὶ ἀπὸ παραδείγματα τῆς Μεσσήνης εἰκονικὲς ἀγοραπωλησίες σκλάβων, πού λάμβαναν χώρα στὸ ἱερό τῆς Λιμνάτιδος Ἀρτέμιδος, ἐνώπιον μαρτύρων καὶ βεβαιωτῶν ὑπὸ ὀρισμένους ὄρους ἢ προϋποθέσεις καὶ μὲ χρονολογικὸ σοιχεῖο τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἱερέα τοῦ Διὸς Ἴθωμάτα στὸν πρῶτο στίχο¹². Στὴ νέα ἐπιγραφή μας ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος ὁ ἀπελεύθερος νὰ μιλᾷ σὲ πρῶτο πρόσωπο: «εἶμαι ἀπελεύθερος τοῦ τάδε, ὅταν ἀγωνοθέτης ἦταν ὁ Νικόδαμος, ὁ Εὐθυμίδας ἀνέθεσε (μὲ ἀφιέρωσε στὸν Διόνυσον)».

Δὲν ἀποκλείεται ὁ ἀπελεύθερος τοῦ Θεάτρου τῆς Μεσσήνης νὰ ἦταν ταλαντοῦχος καλλιτέχνης, «τεχνίτης περὶ τὸν Διόνυσον»¹³. Ἀπὸ τὴ Μεσσήνη ἄλλωστε κατάγονταν ὀρισμένοι φημισμένοι καλλιτέχνες, ὅπως ὁ κιθαρῳδὸς Ὅροικος Φιλίσκου, πού ἔλαβε μέρος στὰ Ἀμφικτυονικά Σωτήρια τῶν Δελφῶν, ἐπὶ ἄρχοντος Κλεώνδα τὸ 257/6 ἢ τὸ 253/2 π.Χ.¹⁴. Δύο ἀκόμη Μεσσήνιοι ἀδελφοὶ κιθαρῳδοί, ὁ Εὐβιος καὶ ὁ Ζώβιος παίρνουν μέρος σὲ μουσικὲς ἐκδηλώσεις στὸν Ὀλοῦντα τὸν 2ο αἰ. π.Χ. (IC i, 22, 4-A iii). Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι τὸν 1ο αἰ. π.Χ. τιμοῦν στὴν Ὀλυμπία τὸν φιλότεχνο Μεσσήνιο εὐπατρίδη [- - -] α ὡς πρόξενο καὶ εὐεργέτη τους οἱ Τεχνῖται περὶ τὸν Διόνυσον ἐξ Ἴσθμοῦ καὶ Νεμέας οἱ εἰς Ἡλι συμπορευ-

11. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2005, 42-44, πίν. 25α.

12. IG V 1, 1470-1473.

13. Ι. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ, *Διονυσιακοὶ Τεχνῖται* (Ἡράκλειο 1988)· J. - CH. MORETTI, *Θέατρο καὶ κοινωνία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* (μτφρ. Ε. Δημητρακοπούλου) (Ἀθήνα 2004) 224-227 καὶ 231-234.

14. ΣΤΕΦΑΝΗΣ, ὁ.π. ἀρ. 1958.

όμενοι (*IuO* 405). Ἰδιαιτέρας μνείας χαίρουν οἱ τεχνῖται εἰς τὰς χοριτείας στή γνωστή μας κανονιστικὴ ἐπιγραφή τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας (*IG V* 1, 1390· *Syll.*³ 697). Ὁ ἱερέας στὸ Μεσσηνιακὸ αὐτὸ ἱερό ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ καταγράψει κάθε διαθέσιμο μουσικὸ, ἀλητῆ ἢ κιθαριστῆ καὶ νὰ καθορίσει, ποῦ καὶ πότε ἔπρεπε αὐτὸς νὰ παίξει, στή θυσία, στὰ μυστήρια ἢ στὶς διάφορες τελετουργίες¹⁵.

Οἱ ἀπελεύθεροι ἢ μεταλλαγέντες ἐλεύθεροι, ὅπως οἱ τεχνίτες, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν τεχνιτῶν τοῦ Διονύσου (ἡθοποιῶν, μουσικῶν, συνθετῶν, τραγουδιστῶν καὶ ἄλλων), οἱ ὀλυμπιονίκες, οἱ χειροτέχνες καὶ οἱ ἐρέτες δοῦλοι ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερη τάξη στή μεσσηνιακὴ κοινωνία, σύμφωνα μὲ τὶς διάφορες κατηγορίες πολιτῶν ποὺ ἀναφέρονται στή γνωστή μας ἐπιγραφή τῆς Ὀκτωβόλου Εἰσφορᾶς, τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (*IG V* 1, 1433).

2. Ἀρ. εὐρ. 15812. Ἀσβεστολιθικὴ ὀριζόντια πλάκα ἐδωλίου ἀπὸ τὴν τρίτη σειρὰ τῆς δεύτερης ἀπὸ δυτικὰ κερκίδας. Μῆκ. 1.49 μ., πλ. 0.36 μ., πάχ. 0.185 μ. Φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφήν στὸ μέτωπο τῆς στενῆς πρόσθιας πλευρᾶς του:

[Ἐπί ἀγων]οθέτα Νικοδάμου Σαιθίδας ἀπὸ Δάμου ἀπελεύθε(ρος) ἀνέθ(ηκε)
[- - - - -]

Ἔψος γραμμάτων 0.018-0.032 μ. 2ος αἰ. π.Χ.

Ἡ φθορὰ τοῦ λίθου δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνάγνωση καὶ τοῦ δεύτερου στίχου. Ὁ ἀγωνοθέτης εἶναι ὁ ἴδιος, ὁ Νικόδαμος, ἐνῶ ἀπελεύθερος στὴν περίπτωσι αὐτῆ εἶναι ὁ Σαιθίδας. Ἄν ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος Σαιθίδας εἶναι ὀρθή (τὸ ἀρχικὸ καὶ τὸ τελικὸ Σ εἶναι ἀβέβαια), τότε ἔχουμε ἐδῶ τὴν παλαιότερη μνεία τοῦ ὀνόματος τῆς γνωστῆς μεσσηνιακῆς οἰκογένειας τῶν Σαιθιδῶν. Στὸ ἐνεπίγραφο θάβρο ἀρ. εὐρ. 1146 (*ΠΑΕ* 1988, 64· *SEG* 39, 388), ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀγωνοθέτη Σαιθίδα εἶναι δυστυχῶς τελείως ἀβέβαιη, ὅπως δια-

15. G. N. NORDQUIST, Some notes on musicians in Greek cult, στὸ R. HÄGG, N. MARINATOS (ἐκδ.), *Ancient Greek Cult Practices: the Epigraphical and the Archaeological Evidence* (Stockholm 1994) 88.

πιστώθηκε πρόσφατα, καὶ θὰ πρέπει νὰ μὴ λαμβάνεται ὑπόψη στὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῆς οἰκογένειας¹⁶.

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὴ δυτικὴ πάροδο ἔφεραν στὸ φῶς συστάδα τάφων πρωτοβυζαντινῆς περιόδου, κατασκευασμένων στὴν πλειονότητα μὲ ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους, προερχόμενες ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο ἐσωτερικὸ ἀνάλημμα τῆς ἑλληνιστικῆς παρόδου (πίν. 28α-β). Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης καὶ μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀναλήμματος τῆς δυτικῆς παρόδου τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, τὸ ὁποῖο συγκρατοῦσε τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο (ράμπα) καθόδου πρὸς τὴν ὀρχήστρα. Εἶναι κατασκευασμένο μὲ ὀρθογώνιες, ἀδρὰ δουλεμένες καὶ σφικτὰ ἀρμολογημένες λιθοπλίνθους (πίν. 29α). Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἀνάλημμα τῆς δυτικῆς παρόδου ἐρευνήθηκε ἀποθέτης μὲ ἔντονα ἴχνη φωτιᾶς καὶ ἄφθονη λεπτὴ κεραμικὴ καλῆς ποιότητος τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Τιβερίου, ἡ ὁποία σχετίζεται μὲ τὴν πρώτη φάση ἐπισκευῶν τοῦ θεάτρου, πρὶν ἀπὸ τίς ἐπεμβάσεις τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., πού ἀποδίδονται στοὺς Σαιθίδες. Χαρακτηριστικὰ δείγματα κεραμικῆς ἀπὸ τὸν ἀποθέτη ἀποτελοῦν λύχνοι (ἀρ. εὐρ. 14914 καὶ 145919) μὲ ἔντονα ἐρυθρὸ ἐπίχρσμα (πίν. 30α-β). Στὴν ἴδια ἐνότητα ἀνήκουν μιὰ ἐλλειπτῆς γυάλινη περόνη μὲ πλατὺ κεφάλι (ἀρ. εὐρ. 15119), γυάλινο δακτυλίδι (ἀρ. εὐρ. 14891), τμημα πῆλινος μήτρας γιὰ τὴν κατασκευὴ πλακιδίων (ἀρ. εὐρ. 14969) καὶ λαβὴ ἀμφορέα μὲ ἐνεπίγραφο σφράγισμα (ἀρ. εὐρ. 14656) (πίν. 30γ-ς').

Ἄρ. εὐρ. 14766. Ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀποθέτη προέρχεται καὶ μαρμάρينو κεφάλι ἀπὸ γυναικεῖο ἄγαλμα, πιθανῶς Ἀφροδίτης (μέγ. ὕψ. 0.098 μ., πλ. 0.066 μ., πάχ. μέγ. 0.067 μ.) (πίν. 25γ).

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἔργου εἶναι ἔντονα διαβρωμένη ἰδιαίτερα στὴ μύτη καὶ τὸ στόμα. Τὰ μαλλιά διευθετημένα σὲ κυματοειδεῖς βοστρύχους γύρω στὸ κρανίον καὶ δεμένα μὲ λεπτὴ ταινία ψηλά. Εὐρὺς καὶ βαθὺς τόρμος στὸν λαιμὸ γιὰ τὴ γόμφωση τοῦ κεφαλιοῦ στὸν ἐλλείποντα κορμὸ.

Οἱ περισσότερες λιθοπλίνθοι τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀναλήμματος τῆς δυτικῆς παρόδου φέρουν τεκτονικὰ σημεῖα, γράμματα δηλαδὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀλφαβή-

16. Τὸ ὄνομα Σαιθίδας ἀναφέρεται καὶ σὲ κατάλογο ὀνομάτων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.(;), χαμένο σήμερα, πού εἶχαν ἀπογράψει ὁ Haller von Halerstein καὶ ὁ Ph. Lebas στὸ χωριὸ Σίμιζα (σημ. Ἀρσινόη): IG V 1, 1436.

του, χαραγμένα με ἐπιμέλεια στήν πρόσθια ἐπιφάνειά τους, τὰ ὅποια δηλώνουν τήν ἀκριβή θέση τῶν λιθοπλίνθων, τόσο σέ ὀριζόντια διάταξη ὅσο καί στίς ἐπάλληλες τέσσερες σειρές τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἀναλήμματος (πίν. 296). Τεκτονικά σημεῖα, ἀμελέστερα καί μεγαλύτερου μεγέθους, βρίσκονται χαραγμένα καί στήν ἄνω στενή ὀριζόντια πλευρά τῶν ἴδιων λιθοπλίνθων, ἡ ὅποια καλυπτόταν ἀπό τίς ὑπερκείμενες.

Στήν ἐπίκωση πάνω ἀπό τοὺς τάφους τῆς δυτικῆς παρόδου ἀποκαλύφθηκε μεταξύ ἄλλων καί θραῦσμα ἀναγλύφου λακωνικοῦ τύπου με παράσταση Διοσκούρου καί ἵππου (πίν. 31α):

Ἄρ. εὐρ. 15271. Ὅψ. μέγ. 0.275 μ., πλ. μέγ. 0.398 μ., πάχ. μέγ. 0.095 μ. Σπασμένο ἀριστερά καί κάτω. Τμήμα ἀπό τήν ἄνω δεξιὰ γωνία ἀνάγλυφου λακωνικοῦ τύπου ἀπό ἀσβεστόλιθο με ἀετωματική στέψη. Πάνω ἀπό τὸν ἔξεργο ὀριζόντιο κανόνα τοῦ ἀετώματος σώζεται μέρος βαθιᾶς ἐντορμίας γιὰ τὴν τοποθέτηση σιδερένιου συνδέσμου καί μολυβδοχόησης, ἀπὸ τὴν ὅποια σώζονται ἴχνη. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ ἀνάγλυφο εἶχε σπάσει καί ἐπισκευασθεῖ στήν ἀρχαιότητα. Μέσα σέ ἔξεργο πλαίσιο εἰκονίζεται τὸ κεφάλι νεανικῆς ἀνδρικής μορφῆς σέ κατατομή πρὸς τὰ ἀριστερά. Μαλλιά κοντά, διαμορφωμένα σέ βοστρύχους, δεμένα πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο με λεπτή ταινία. Μπροστά στή μορφή διακρίνεται κατακόρυφο στέλεχος πλαισίου ἀπὸ δόκανα πὺ περιβάλλουν τὸν λαϊμὸ καί τὸ κεφάλι ἀλόγου πρὸς τ' ἀριστερά. 5ου αἰ. π.Χ.

Στὸ ἴδιο ἀνάγλυφο ἀνήκει καί ὁ κορμὸς με τὸ κεφάλι τοῦ δεύτερου Διοσκούρου πὺ εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ. Εἶχε βρεθεῖ τὸ 2002 στὸ προσκήνιο (ἄρ. εὐρ. 12272)¹⁷. Εἰκονίζει τὸν νεώτερο ἀπὸ τοὺς δύο δίδυμους γιούς τοῦ Δία, τὸν Κάστορα, πὺ διακρίνεται εἰκονογραφικὰ ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Πολυδεύκη, χάρις στὸ τρυφερό, στρογγυλὸ παιδικὸ πρόσωπό του καί τὰ κοντὰ μαλλιά (πίν. 316). Ἀθάνατος, σύμφωνα με τὴν πίστη τῶν ἀρχαίων, ἦταν μόνο ὁ Πολυδεύκης, πὺ εἶχε γεννηθεῖ πρῶτος, λίγα δηλαδὴ λεπτὰ νωρίτερα ἀπὸ τὸν Κάστορα, γι' αὐτὸ καί ἐμφανίζεται ὠριμότερος στήν εἰκονογραφία¹⁸.

17. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2002, 30, πίν. 276.

18. Γιὰ τὴ λατρεία τῶν Διοσκούρων στή Μεσσήνη: P. THEMELIS, The Sanctuary of Demeter and the Dioscouroi at Messene, στὸ R. HÄGG (ἐκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, Proceedings of the 8th International Symposium at the Swedish Institute at Athens 22-24 October 1994* (Stockholm 1998) 157-186.

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στὴν ἀνατολικὴ πἀροδο τοῦ θεάτρου. Τὸ ἐξωτερικὸ ἀνάλημμα τῆς παρόδου αὐτῆς σώζεται σὲ ἰκανὸ ὕψος, χωρὶς νὰ ἔχει ὑποστῆ παραμορφώσεις ἢ καθιζήσεις (πίν. 32α). Εἶναι κτισμένο μὲ σφιχτὰ ἀρμολογημένες ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους, τῶν ὁποίων ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀδρομερὴ κατεργασία, παρόμοια μὲ τοῦ ἀντίστοιχου ἐξωτερικοῦ ἀναλήμματος τῆς δυτικῆς παρόδου, ἐρχόμενη σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ἀνάλημμα τῆς δυτικῆς παρόδου, ὅπου ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων εἶναι μὲ περισσὴ ἐπιμέλεια κατεργασμένη καὶ φέρει λεῖα περιταίνια. Πολλὲς λιθόπλινθοι τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀναλήμματος τῆς ἀνατολικῆς παρόδου βρέθηκαν πεσμένες πρὸς τὰ νότια. Μελετᾶται ἡ ἐπανατοποθέτησή τους στὶς ἀρχικὲς θέσεις.

Πυκνὴ συστάδα τάφων ἤλθε στὸ φῶς κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ἀναλήμματος καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος, ὅπου καὶ σημειώθηκαν ἔντονα ἴχνη φωτιᾶς (πίν. 32β). Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς τάφους εἶναι κατασκευασμένοι μὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κυρίως γεῖσα ἰωνικῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς, πὺ ἀναζητεῖται μεταξὺ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς παρακείμενης πρωτοβυζαντινῆς Βασιλικῆς. Ὁ τάφος 108 ἦταν κτερισμένος μὲ μιὰ πλήρη προχοῖσκη (ἀρ. εὐρ. 14611) καὶ ἓνα χάλκινο πυξίδιο (ἀρ. εὐρ. 14820) μὲ ἰδιόμορφο ὑψηλὸ κωνικὸ πῶμα (πίν. 30ζ-η).

Ἀρ. εὐρ. 12785. Στὴν ἐπίχωση τῆς ἀνατολικῆς παρόδου βρέθηκε ὁ ἀκέφαλος κορμὸς μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος φυσικοῦ μεγέθους (πίν. 33α). Ὑψ. μέγ. 1.54 μ., πλ. μέγ. 0.68 μ. Λεῖπει τὸ ἔνθετο κεφάλι, ὁ δεξιὸς ὤμος, τὰ ἄκρα πόδια καὶ τὰ χέρια. Ἀποκρούσεις κατὰ τόπους. Εἰκονίζεται ἀνδρική μορφή ντυμένη μὲ τὸ πλούσια πτυχωμένο ἐπίσημο ρωμαϊκὸ ἔνδυμα, τὴν toga, πὺ καλύπτει ὀλόκληρο τὸ σῶμα καὶ τὰ χέρια καὶ σκέπαζε, ὅπως φαίνεται, καὶ τὸ κεφάλι. Ἡ μορφή ἔχει ἄνετο τὸ ἀριστερὸ καὶ στάσιμο τὸ δεξιὸ πόδι, ἐνῶ μὲ τὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χεῖρ συγκρατεῖ ἀπὸ μέσα μάζα πτυχῶν τοῦ ἐνδύματος, πὺ ρεεῖ πρὸς τὰ κάτω. Λεῖπει δυστυχῶς τὸ ἔνθετο κεφάλι μὲ τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικά, πὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ χρονολογήσουμε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια τὸ ἔργο καὶ νὰ ταυτίσουμε ἐνδεχομένως τὸν εἰκονιζόμενο ἀξιωματοῦχο τῆς ρωμαιοκρατίας. Ὁ τύπος πάντως τοῦ ἱματίου μὲ τὶς καμπύλες πτυχές, ἡ toga, πὺ οἱ Ρωμαῖοι κληρονόμησαν ἀπὸ τοὺς Ἑτρούσκους καὶ ἡ μαρτυρία τῆς πτυχολογίας παραπέμπουν, νομίζω, σὲ δημιουργία τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα.

Ἄρ. εὐρ. 15165. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια τοῦ θεάτρου, ἐντοπίστηκε θραῦσμα γλυπτοῦ, ἐντοιχισμένο σὲ μανδρότοιχο κτήματος. Ὑψ. μέγ. 0.21 μ., πλ. μέγ. 0.095 μ., πάχ. μέγ. 0.09 μ. Κάτω μέρος μαρμάρινου ἀγαλματίου στὸν τύπο τῆς Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης (πίν. 336-γ). Σώζονται μόνο τὰ πόδια ἀπὸ τοὺς μηρούς ὡς πάνω ἀπὸ τοὺς ἀστραγάλους. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἔντονα φθαρμένη. Ἡ μορφή φορᾶ ἱμάτιο πού καλύπτει τὰ πόδια καὶ πέφτει ἀνάμεσα στοὺς μηρούς συγκεντρωμένο σὲ πλούσια μάζα πτυχῶν. 2ου αἰ. π.Χ.

Οἱ ἐργασίες συνεχίστηκαν μὲ τὴ στερéωση καὶ τὴ συντήρηση τοῦ οἰκοδομήματος τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου (πίν. 34). Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τῶν παρόδων, τῆς ὀρχήστρας καὶ τοῦ περιμετρικοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ τῆς. Οἱ ὑψηλοὶ λίθινοι θρόνοι μὲ τὰ ὀγκώδη λεοντοπόδαρα καὶ τοὺς χηνίσκους στὸ ἐρείσινωτο, καθὼς καὶ τὰ βάθρα τῶν ἀνδριάντων συγκολλήθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν στὴ θέση τους γύρω στὴν ὀρχήστρα (πίν. 35α-β). Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ θρόνοι ἔφεραν λίθινο ὑποπόδιο, γομφωμένο στὴν ὀριζόντια ἀσβεστολιθικὴ πλάκα τῆς ἐδρασῆς τους.

Ἡ περιοχή τῆς ἀγορᾶς (εἰκ. 2)

α. Ὁ ναὸς τῆς Μεσσήνης

Μὲ παράλληλες ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ χώρου καὶ διευθέτησης τῶν διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν ναὸ τῆς θεᾶς Μεσσήνης, τῆς θεοποιημένης προδωρικῆς βασίλισσας τῆς χώρας, κόρης τοῦ Τριόπα καὶ συζύγου τοῦ Λάκωνα Πολυκάονα (πίν. 36α-β). Ἡ εἰδικὴ βαρύτητα πού εἶχε ὁ ναὸς αὐτὸς γιὰ τὴν πρωτεύουσα τῆς Μεσσηνίας προκύπτει τόσο ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ περιηγητῆ Πausανία, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Ὁ περιηγητὴς εὐτύχησε νὰ δεῖ τὸ μνημεῖο ἀκέραιο σὲ ὅλη του τὴ λαμπρότητα, ὅπως σωζόταν ἀκόμη μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνα μ.Χ., ὅταν ἐπισκέφτηκε τὴν πόλη τῆς Μεσσήνης. Τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, κατασκευασμένο ἀπὸ μάρμαρο καὶ χρυσάφι (χρυσόλιθο) βρισκόταν ἀκόμη στὴ θέση του, στὸ βάθος τοῦ σηκοῦ, ἔργο ἰκανοῦ καλλιτέχνη τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὅρισμένα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό, ὅπως τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου τῆς θεᾶς, ἔχουν βρεθεῖ κατὰ τὶς ἀνασκαφές καὶ περιγραφεῖ σὲ προγενέστερες ἐκθέσεις μας. Στὸν ὀπισθόδομο τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης, ὅπως

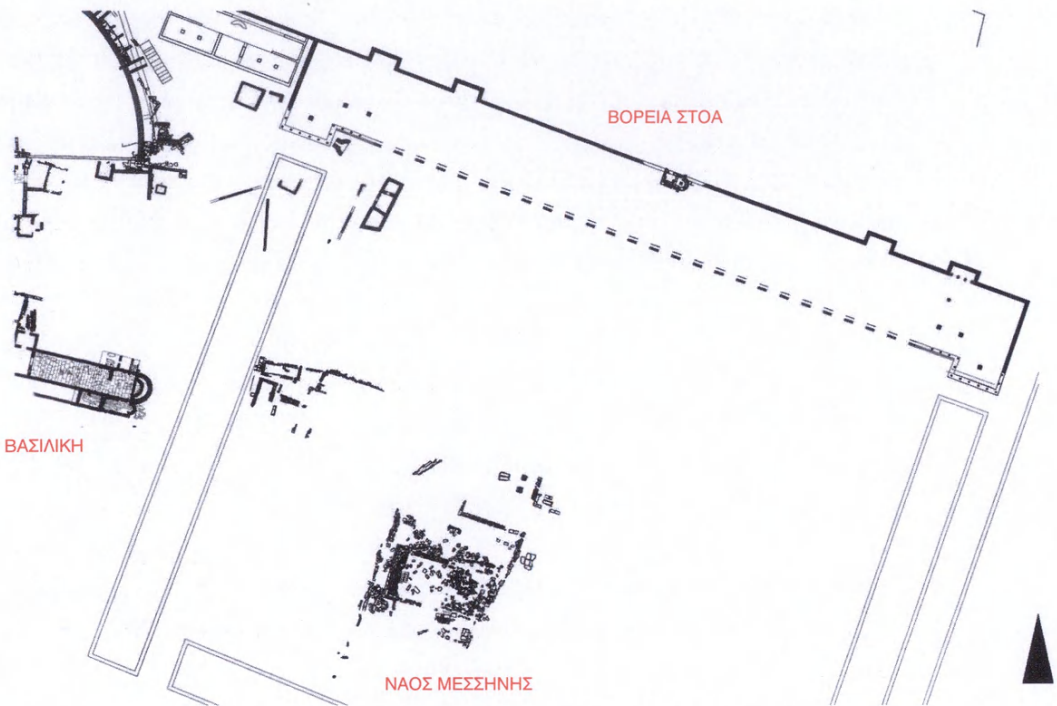
ἔχουμε ἐπανελημμένα σημειώσει, ὁ Πausanias εἶδε καὶ περιέγραψε τοιχογραφία τοῦ ζωγράφου Ὀμφαλίωνα, μαθητῆ τοῦ Ἀθηναίου Νικία (4.31.11-12):

«Στὸ πίσω μέρος τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν ζωγραφικὲς παραστάσεις τῶν βασιλέων τῆς Μεσσηνίας. Ἀπὸ ἐκείνους ποὺ βασίλευσαν πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Δωριέων στὴν Πελοπόννησο παριστάνεται ὁ Ἀφαρέας καὶ οἱ γιοὶ του (Ἴδας καὶ Λυγκεύς). Ἀπὸ τοὺς μετὰ τὴν κάθοδο τῶν Ἑρακλειδῶν ὁ Κρεσφόντης, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῶν Δωριέων. Ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Πύλο ὁ Νέστορας, καθὼς καὶ ὁ Θρασυμήδης καὶ ὁ Ἀντίλοχος ποὺ προτιμήθηκαν ἀπὸ τοὺς γιούς τοῦ Νέστορα γιὰ τὴ μεγαλύτερή τους ἡλικία καὶ γιὰ τὴ συμμετοχὴ τους στὴν τρωικὴ ἐκστρατεία. Παριστάνεται καὶ ὁ Λεύκιππος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀφαρέα, καθὼς καὶ ἡ Ἰλάειρα καὶ ἡ Φοίβη καὶ μαζί μ' αὐτὲς ἡ Ἀρσινόη. Ὑπάρχει καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ζωγραφικὴ παράσταση ποὺ κατὰ τὴ μεσσηνιακὴ παράδοση ἦταν γιὸς τῆς Ἀρσινόης καὶ τοῦ Μαχάονα καὶ τοῦ Ποδαλείριου, γιὰτὶ καὶ αὐτοὶ εἶχαν συμμετάσχει στὴν ἐπιχείρηση τῆς Τροίας. Οἱ ζωγραφιὲς αὐτὲς εἶναι ἔργα τοῦ Ὀμφαλίωνα, μαθητῆ τοῦ Νικία, γιοῦ τοῦ Νικομήδη. Λένε πὼς ὁ Ὀμφαλίων εἶχε κάνει δούλος κοντὰ στὸ Νικία καί, ὡς παιδί, ὑπῆρξε εὐνοούμενός του»¹⁹.

Ἡ ἀνέγερση τῶν δημόσιων οἰκοδομημάτων καὶ τῶν ἱερῶν τῆς ἀγορᾶς, ὅπως καὶ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπιείου ἀργότερα, ἐντάσσεται σὲ ἕνα μεγαλόπνοο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα, μὲ στόχο τὴν προβολὴ τῶν Μεσσηνίων ὡς ἰδιαίτερου ἔθνους στὴν Πελοπόννησο, μὲ βαθιὲς ρίζες στὸ προδωρικὸ καὶ τὸ δωρικὸ παρελθὸν τῆς χώρας²⁰. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἐκπέμπει ἕνα πολιτικὸ μῆνυμα μὲ προφανὲς ἰδεολογικὸ περιεχόμενο, ποὺ στοχεύει στὴν προβολὴ τῆς μεσσηνιακῆς βασιλικῆς γενεαλογίας ἀπὸ τὴν πρώτη βασίλισσα τοῦ τόπου Μεσσήνη ὡς τὸν ἡγεμόνα τῆς δωρικῆς καθόδου Κρεσφόντη, καθὼς καὶ στὴ

19. ΝΙΚΟΓ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, Βιβλίον 4 (Ἀθήνα 1987) 126-127.

20. Ἀνάλογους, ἀλλὰ πρὸ φιλόδοξους φυσικὰ στόχους καὶ περιεχόμενο εἶχε τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀττάλου I καὶ κυρίως τοῦ Εὐμένη II τῆς Περγάμου, ὁ ὁποῖος μετέτρεψε μιά μικρὴ πάνω στὸν βράχο ἀκρόπολη σὲ λαμπρὴ μητρόπολη τοῦ κράτους του καὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, σὲ μιά δευτέρη Ἀθήνα. Ἀντίστοιχη χωροταξικὴ ὀργάνωση καὶ μεγέθη ἀπαντοῦν στὴν Κῶ, τὴν Πριήνη, τὴ Μαγνησία καὶ ἄλλοι.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς.

διαίωνηση τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος τῆς ἴδρυσης τῆς νέας πόλης τὸ 369 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Θηβαίους τοῦ Ἐπαμεινώνδα καὶ τοὺς συμμάχους τοὺς Ἀργεῖους²¹. Στὸν ναὸ τῆς Μεσσήνης καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸν χτυποῦσε ἡ πολιτικὴ καρδιά τῆς πρωτεύουσας τῶν Μεσσηνίων. Αὐτὸ δείχνει ὄχι μόνο ἡ περίοπτη θέση καὶ τὸ μέγεθος τοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλὰ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐνεπίγραφων στηλῶν καὶ

21. Ἡ ἐπιλογή τῆς θέσης γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς πόλης ὀφειλόταν σὲ πολλοὺς λόγους: α) στὴν ὕπαρξη τῆς περιοικίδας πόλης Ἰθώμης στὴν ἴδια θέση ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰ. τουλάχιστον, ὁμώνυμης τοῦ ἐπιβλητικοῦ ὄρεινου ὄγκου, β) στὴ φυσικὴ ὀχύρωση ποὺ πρόσφερε ὁ τόπος, γ) στὴ μεσσηνιακὴ παράδοση γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 464 π.Χ. ποὺ ξέσπασε ἐδῶ, καὶ δ) στὴ σχέση μὲ τὸ παλαιὸ μεσσηνιακὸ ἱερὸ τοῦ Ἰθωμάτα Δία στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ.

τῶν ἀγαλμάτων, πού συνωστίζονταν κατά μῆκος κυρίως τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας μακρᾶς πλευρᾶς του. Στὴ νότια πλευρά, μεταξύ τῶν ἐνεπίγραφων βάθρων πού ἔφεραν ἀνδριάντες πρὸς τιμὴν ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ἄξιο μνείας εἶναι τὸ παρακάτω:

Ἄρ. εὐρ. 15396. Ὑψ. 0.86 μ., πλ. 0.535 μ., πάχ. 0.535 μ. Συμπαγὲς πεσσοσχημο βάθρο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο μὲ κυμάτια στὴν ἄνω καὶ τὴν κάτω παρυφή. Λείπουν ἡ κάτω ἀριστερὴ καὶ ἡ πάνω γωνία τῆς ἐνεπίγραφης ὄψης. Ἡ ἐπιγραφή (πίν. 37α):

[I]mp(eratori) Caes(ari) Divi Antonin[i]
 Pii, Divi Hadriani nep(oti),
 Divi Traiani Parthici
 pronep(oti), Divi Nervae abnep(oti),
 M(arco) Aurelio Antonini Aug(usto)
 Imp(eratori) II Pontif(ici) maximo
 tr(ibunicia) p(otestatae) XVIII co(n)s(uli) III
vacat 0.07cm
 Ti(berius) Cl(audius) Saethida Caelianus
 et Frontinus Niceratus.

Ὑψ. γραμμάτων 0.045-0.065 μ.

Ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται μὲ ἀκρίβεια μεταξύ 10 Δεκεμβρίου 163 μ.Χ. καὶ 9 Δεκεμβρίου 164 μ.Χ., στὴ διάρκεια δηλαδή τῆς 18ης δημαρχίας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας εἶχε χρισθεῖ Μέγας Ἀρχιερέας (Pontifex Maximus) τὸ 161 μ.Χ. καὶ Imperator II τὸ 163 μ.Χ.²². Εἶναι ἡ δεύτερη λατινικὴ ἐπιγραφή πού βρίσκεται στὴ Μεσσήνη, μετὰ ἀπὸ ἐκείνην τῆς Φαυστίνας τῆς Πρεσβύτερης (ἄρ. εὐρ. 12454), συζύγου τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, τὸ ἀγαλμα τῆς ὁποίας ἀνέθεσαν ἐπίσης τὰ ἀδελφία Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καϊλιανὸς II καὶ Τι. Κλ. Φροντεῖνος Νικῆρατος, δίπλα σὲ αὐτὸ τοῦ συζύγου της (πίν. 376)²³. Οἱ ἀναθέτες εἶναι γιοὶ τοῦ Τιβέριου Κλαύδιου Φρον-

22. D. KIENAST, *Römische Kaisertabelle* (Darmstadt 1990) 137.

23. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 2002, 45-46. Μιὰ τρίτη λατινικὴ χαμένη βλ. *CIL* III 495.

τείνου (γιουῦ τοῦ Τιθέριου Κλαύδιου Σαιθίδα Καιλιανοῦ I ἀρχιερέως τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου καὶ Ἑλλαδάρχου ἀπὸ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν)²⁴. Ὁ πατέρας τους εἶχε ὑπάρξει ὁ πρῶτος Μεσσήνιος συγκλητικὸς ἐπὶ Ἀδριανοῦ (*PIR*² 872)²⁵, καὶ ὕπατος *suffectus* ἐπὶ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, 138-161 μ.Χ. (*IG* V 1, 533 καὶ 1455· *CIL* X 1122-4). Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς γιούς, ὁ Τι. Κλ. Σαιθίδας Καιλιανὸς II χρημάτισε ἐπίσης ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου καὶ Ἑλλαδάρχης τοῦ θέματος τῆς Ἀχαΐας, ἦταν χιλιάρχος τῆς 3ης Γαλατικῆς λεγεῶνος, ταμίας τῆς ἐπαρχίας τῆς Σικελίας, *Augur*, *Tribunus Plebis* καὶ *Patronus Coloniae Abellinatum*. Ὁ δεῦτερος γιός, Τι. Κλ. Φροντεῖνος Νικηράτος ἦταν χιλιάρχος τῆς 4ης Φλαβίας λεγεῶνος, ταμίας καὶ ἀντισπράττης τῆς Ἀχαΐας²⁶.

Ἄρ. εὐρ. 15231. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ, ἐντοιχισμένο σὲ νεώτερο μανδρότοιχο, βρέθηκε θραῦσμα ἐνεπίγραφου βάθρου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Ὑψ. μέγ. 0.327 μ., πλ. 0.445 μ., πάχ. 0.227 μ. Σώζει μέρος τετραστιχῆς ἐπιγραφῆς (πίν. 38α):

[- - - - -]
 ΤΟΥΣ [*vacat*]
 [- -]νιανοῦ, ἀγων[οθέτης]
 [- -]ος Κλ. Διονύσιο[ς]
 Νείκων.

Ὑψ. γραμμάτων 0.035 μ., πρώτου στίχου 0.05 μ.

Οἱ λέξεις χωρίζονται μὲ γραμμίδια. Τύπος γραμμάτων 3ου αἰ. μ.Χ. Στὸν στίχο 2 τὸ ὄνομα θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ [Τριφω]νιανοῦ μὲ βάση τὴν

24. Ὁ ἴδιος τιμᾶται στὸ ἐνεπίγραφο βάθρο τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τῆς σκηνῆς (Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 2000, 80-82). Στὸν Σαιθίδα αὐτὸν ἀναφέρεται ὁ Παισανίας (4.32.2) λέγοντας ὅτι τιμᾶται μὲ ἥρωικες τιμές ἀπὸ τοὺς Μεσσηνίους στὸ Μαυσωλεῖο, νότια τοῦ Σταδίου.

25. H. HALFMANN, *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jhs n.Chr.* (Göttingen 1979) 174, ἀρ. 93.

26. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Σαιθιδῶν βλ. D. BALDASSARA, *Famiglie aristocratiche di Messene in epoca imperiale* (Tesi di Laurea, Univ. Ca' Foscari) (Venezia 1999) 154-164.

ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 3113 τοῦ ἔτους 174 μ.Χ., στήν ὁποία ὁ Τρυφωνιανὸς *Εὐχαρίστου* εἶναι ἀγωνοθέτης καὶ ὁ Καίλιος Ἰούλιος *Νείκων* ἱεροθύτης²⁷. Τὸ ὄνομα Τριφωνιανὸς ἀναγράφεται καὶ σὲ ἐδώλιο τοῦ Σταδίου²⁸. Στὴν ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 3080 ὁ *Νείκων* φέρεται ὡς ἱερέας τοῦ Διὸς τοῦ Ἰθωμάτου²⁹. Στὴν ἐφηβικὴ ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 11946, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 2001 ΝΑ ἀπὸ τὸ Στάδιο, ὁ Κλ. *Νείκων* εἶναι ἔφηβος τῆς Ἀριστομαχίδος φυλῆς³⁰. Ἐνδέχεται ὁ *Τιβέριος Κλαύδιος Διονύσιος* νὰ εἶναι συγγενῆς τοῦ Τιβέριου Κλαύδιου Διονύσιου Κρισπιανοῦ.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ προχώρησε ὡς τὸ στέρεο ἔδαφος, στὸ ὁποῖο ἐδραζόταν ἡ ἔλλειπυσα θεμελίωση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ σηκοῦ, τοῦ προδόμου καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, στὸν χῶρο τοῦ σηκοῦ ἀποκαλύφθηκαν στὴ θέση τους τρεῖς παράλληλες σειρὲς ψαμμιτικῶν λιθοπλίνθων, ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς κρατευτὲς ἔδρασης τῶν ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου στὸν πρόδομο (πίν. 386). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ κατὰ χώραν τμημα ἀπὸ τὴν ψαμμιτικὴ ὑποθεμελίωση τοῦ στυλοβάτη τοῦ ὀπισθοδόμου.

Ἄρ. εὐρ. 14613. Στὴν ἐπίχωση τοῦ σηκοῦ βρέθηκε ὀξιδωμένο χάλκινο ἀγαλματίδιο, ποὺ εἰκονίζει τὴν Ἴσιδα (πίν. 39α-β). Ὑψ. 0.061 μ. Λεῖπει ὁ δεξιὸς βραχίονας. Ἡ θεὰ φορᾷ ποδήρη χιτῶνα καὶ ἀπὸ πάνω ἱμάτιο καὶ στηρίζεται σὲ συμφυὴ ὀρθογώνια βάση. Φέρει στὸ κεφάλι ὑψηλὸ πόλο. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ κέρασ τῆς Ἀμαλθείας γεμάτο καρπούς³¹.

Ἄρ. εὐρ. 13258. Σὲ ἀπόσταση 50 μέτρων ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Μεσσήνης ἦλθε στὸ φῶς κεφάλι μαρμάρινου ἀγάλματος (πίν. 39γ-δ). Ὑψ. σωζ. 0.23 μ. Σπασμένο ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ κάτω. Ἐντονες φθορὲς καὶ ἀποκρούσεις παρατηροῦνται στὸ πρόσωπο, κυρίως τῆ μύτη καὶ τὰ χεῖλη. Εἰκονίζεται ἀγένειος ἀθλητῆς (πιθανῶς ὁ Ἡρακλῆς). Τὰ μαλλιά εἶναι διαμορφωμένα

27. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 99, πίν. 74γ. SEG 41 (1994) 337 (ὅπου λανθασμένα ἀναγράφεται Κάταρος ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Καίλιος).

28. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1989, 106. SEG 41 (1994) 366.

29. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 99. SEG 41 (1994) 338.

30. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2001, 94-95.

31. Βλ. παραπάνω σημ. 3-6.

σὲ θυσανωτοὺς ἔντονα κινημένους βοστρύχους, πού καλύπτουν τοὺς κροτάφους καὶ μέρος τοῦ αὐχένα. Δένονται μὲ λεπτή ταινία πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Ἐμφανέστατη ἡ χρήση τρυπανιοῦ στοὺς βοστρύχους τοῦ μετώπου. 2ος αἰ. μ.Χ.

Ἄρ. εὐρ. 15030. Σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Μεσσήνης, στὴ νότια στοὰ τῆς ἀγορᾶς, ἐντοπίστηκε στὴν ἐπιφάνεια ἐνεπίγραφη στήλη. Ὑψ. μέγ. 0.22 μ., πλ. 0.10 μ., πάχ. 0.13 μ. Τμῆμα πεσσόσχημης μικρῆς στήλης ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, σπασμένο κάτω καὶ ἄνω. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ἄδρᾶ δουλεμένη. Ἡ τετράστιχη ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἐξῆς (πίν. 426):

Φιλόμ-
ηλος
Ἄρτέ-
μι^ϛτι.

Ὑψ. γραμμάτων 0.015 μ. 3ος/2ος αἰ. π.Χ.

6. Τὸ Θησαυροφυλάκιο

Νότια ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Μεσσήνης, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ ἐνεπίγραφα βάθρα τῶν αὐτοκρατόρων, ἐξεῖχε ἀπὸ τὸ ἔδαφος σωρὸς ἄτακτα ριγμένων λιθοπλίνθων, πού μᾶς παρακίνησε νὰ τὸν ἐρευνήσουμε ἀνασκαφικά (πίν. 30, α-β). Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν σωρὸ ἦλθε στὸ φῶς ὀρθογώνιο κτίσμα, τοῦ ὁποίου τὰ τοιχώματα προχωροῦσαν σὲ βάθος. Ὅπως ἀποδείχτηκε μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας, ἀνῆκαν σὲ ὑπόγειο θάλαμο, κτισμένο μὲ ἐπιμελῶς κατεργασμένα ἀσβεστολιθικά ἀγκωνάρια (πίν. 41α). Στὸ μέσον τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς του, ἐσωτερικὰ φέρει μονολιθικὲς ἀντηρίδες (εἰκ. 2). Εἶχε δεχτεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σκοτεινῶν αἰώνων ἐπιθέσεις ἀδίστακτων μεταλλοκυνηγῶν, οἱ ὅποιοι ἀφαίρεσαν τοὺς μεταλλικούς συνδέσμους καὶ τὶς μολυβδοχοήσεις, πού ἔδεναν μεταξὺ τους τὰ λίθινα ἀγκωνάρια καὶ τὶς πλάκες τοῦ δαπέδου, ἀφοῦ εἶχαν προηγουμένως παραβιάσει τὸ τεράστιο λίθινο σύνθετο κάλυμμα τοῦ ὑπόγειου θαλάμου.

Τὸ κάλυμμα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς μερικῶς ἐπικαλυπτόμενων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, περίτεχνα κατεργασμένων μὲ ἐγκοπὲς καὶ πατοῦρες, γιὰ τέλεια μεταξὺ τους προσαρμογὴ κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα δόμησης (πίν. 416). Ἀφήνουν στὸ κέντρο τοὺς τετράγωνο ἄνοιγμα, πού ἔκλεινε ἐρμητικὰ μὲ

ἓνα ὀγκῶδες λίθινο πῶμα, διαστάσεων 1.19×1.19 μ., πάχους 0.43 μ. καὶ βάρους 1.5 τόνους περίπου (πίν. 42α). Σιδερένιος κρίκος, προσαρμοσμένος στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ πώματος, χρησίμευε στὴν ἀνάρτησή του μετὰ τῆ βοήθεια ἀνυψωτικοῦ μηχανισμοῦ (βαρούλκου).

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἔχουμε ἐνώπιόν μας τὸ Θησαυροφυλάκιο τῆς πόλης καὶ ὄχι ἓναν κοινὸ λίθινο θησαυρὸ ἱεροῦ γιὰ τὴ συγκέντρωση νομισμάτων, ποὺ πρόσφεραν ἢ πλήρωναν ὑποχρεωτικὰ οἱ πιστοί, ὅπως ὁ γνωστός μας ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιο τοῦ Ἀσκληπείου. Πρόκειται γιὰ ἓνα ὑπόγειο οἰκοδόμημα, ἐρμητικὰ κλειστό, σκοτεινὸ καὶ ἀπόλυτα ἀσφαλές, μέσα στὸ ὁποῖο φυλασσόταν τὸ περίσσειμα ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς τῆς πόλης, τάλαντα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, πολὺτιμα ἀντικείμενα καὶ νομίσματα χρυσὰ καὶ ἀργυρά, προϊόντα φόρων ἢ λείας πολέμων. Ὁ Πλάτων (*Πολιτεία* 8.548A) ἀναφέρεται σὲ ταμιεῖα καὶ θησαυροὺς δημόσιους ἢ ἰδιωτικούς, ὅπου ἔκρυβαν χρυσάφι καὶ ἀσήμι³².

Κτιστὸς ὑπόγειος θάλαμος Θησαυροῦ, παρόμοιος μετὰ αὐτὸν τῆς Μεσσήνης, μικρότερων ὅμως διαστάσεων (βάθους 2.10 μ.) ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὴ Γόρτυνα τῆς Κρήτης³³. Στὸ Βουθρωτὸ ἔχει ἐπίσης ἀποκαλυφθεῖ ἓνα κτίσμα σὲ μορφή Θησαυροφυλάκιου-ὄχυροῦ, μέσα στὸ ὁποῖο ὑπῆρχαν δύο μεγάλοι λίθοι λαξευμένοι ἔτσι, ὥστε νὰ δημιουργεῖται κοιλότητα στὸ ἐσωτερικὸ τους, ἢ ὁποῖα λειτουργοῦσε ὡς ἓνα κρυφὸ Θησαυροφυλάκιο, σύμφωνα μετὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς. Στὴν ἄνω πλευρὰ τῶν λίθων ὑπῆρχε μικρὸ ἄνοιγμα, ἀπὸ ὅπου ἔριχναν νομίσματα ὡς προσφορά στὴ θεότητα. Οἱ ἱερεῖς, μετὰ τῆ βοήθεια ἀνυψωτικοῦ μηχανήματος, σήκωναν τὸν πάνω λίθο καὶ μάζευαν τὰ νομίσματα³⁴. Θησαυρὸς ὑπῆρχε καὶ στὸ ἱερὸ τοῦ Κάρνειου Ἀπόλλωνα στὸ Καρνάσιον ἄλσος τῆς Ἀνδανίας, σύμφωνα μετὰ τὴ γνωστὴ ἐπιγραφή τῶν μυστηρίων (*IG V 1, 1390*)³⁵.

32. Πρβ. καὶ Ξενοφῶν, *Πόροι* 4.7· Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, Ἀρχ. 20.9.2, ἄορατος τοῖς πολλοῖς κατὰ γῆς κείμενος· Μένανδρος, *Δύσκολος*, 257-258 (Oxford 1973)· Μένανδρος, *Θησαυρός*.

33. G. Kaminski, *Thesaurus*, *JdI* τόμ. 106, 1991, 143, εἰκ. 21, πίν. 31, ἀρ. 4.

34. C. PAYNE (ἐκδ.), *Butrinti 1993-2003. Ten Years of Research* (London 2003).

35. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Τὰ κάρνεια καὶ ἡ Ἀνδανία*, στὸ *ΕΥ. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ et alii*, (ἐπιμ.), *Ἀμύμονα ἔργα, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη* (Ἀθήνα 2007) 509-528.

Ὁ Βιτρούβιος (5.Π.1-2) σημειώνει ὅτι “Aerarium, carcer, curia foro sunt coniungenda”, δηλαδή ὁ Θησαυρός, ἡ Φυλακή καὶ τὸ Βουλευτήριον συνδέονται μὲ τὴν ἀγορά, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὴν περίπτωση τῆς Μεσσήνης. Στὴν ἀγορὰ τῆς πόλης βρίσκεται ὁ Θησαυρός, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέρεται παρακάτω, λειτούργησε καὶ ὡς φυλακή. Τὸ Aerarium ἦταν τὸ δημόσιο Θησαυροφυλάκιο τῆς Ρώμης, πού μετὰ τὴν κατάργηση τῆς βασιλείας στεγάστηκε στὸν ναὸ τοῦ Κρόνου (Saturnus) στὸ Καπιτώλιο, ὕστερα ἀπὸ πρόταση τοῦ Valerius Poplicola (Πλούταρχος, *Ποπλ.* 12). Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φόρους, τὰ δημόσια ἔσοδα καὶ τὰ σχετικὰ ἀποδεικτικά εἴσπραξης, δαπανῶν καὶ ὀφειλῶν, καὶ τὴ λεία ἀπὸ τοὺς πολέμους, φυλάσσονταν ἐπίσης ἐκεῖ: τὰ λάβαρα τῶν λεγεῶνων, οἱ νόμοι οἱ χαραγμένοι σὲ ὀρειχάλκινες πινακίδες, καθὼς καὶ τὰ βιβλία μὲ τὰ ἀντίγραφα τῶν ψηφισμάτων τῆς συγκλήτου (Ἰώσηπος, *Ἄρχ.* 14, παράγρ. 10). Σὲ χωριστὸ σημεῖο τοῦ ναοῦ τοῦ Κρόνου βρισκόταν τὸ «ιερὸ Θησαυροφυλάκιο» (aerarium sanctum), τὸ ὁποῖο δὲν τὸ ἄγγιζαν, παρὰ μόνον σὲ περίπτωσι ἔσχατου κινδύνου³⁶. Ὑπεύθυνοι γιὰ τὸ aerarium ἦταν κατὰ κανόνα οἱ ταμῖες (quaestores), τοὺς ὁποῖους ἀντικαθιστοῦσαν κατὰ καιροὺς δύο *prefecti* ἢ *praetores*³⁷. Μὲ ἀνάλογο πρὸς τὸ Aerarium τῆς Ρώμης τρόπο καὶ μὲ ὑπεύθυνους γιὰ τὴ φύλαξή του ἀξιωματοῦχος θὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦσε καὶ τὸ Θησαυροφυλάκιο τῆς Μεσσήνης.

Τὴ σημαντικότερη μαρτυρία γιὰ τὸ ὑπόγειο κτίσμα, τὸν Θησαυρὸ τῆς Μεσσήνης μᾶς τὴν δίνει ὁ Πλούταρχος στὸν *Βίον Φιλοποίμενος* (19):

οὐ μὴν ἀλλὰ κομίσαντες αὐτόν (τὸν Φιλοποίμενα) εἰς τὸν καλούμενον Θησαυρόν, οἶκημα κατάγειον οὔτε πνεῦμα λαμβάνον οὔτε φῶς ἔξωθεν οὔτε θύρας ἔχον, ἀλλὰ μεγάλῳ λίθῳ προσαγομένῳ κατακλειόμενον, ἐνταῦθα κατέθεντο, καὶ τὸν λίθον ἐπιρράξαντες ἄνδρας ἐνόπλους κύκλῳ περιέστησαν.

Ἡ περιγραφή αὐτὴ τοῦ Θηβαίου φιλόσοφου καὶ ἱερέα τῶν Δελφῶν ἀποδίδει μὲ ἐκπληκτικὴ ἀκρίβεια τὸν ἀποκαλυφθέντα λίθινο ὑπόγειο θάλαμο, ὁ ὁποῖος ἦλθε στὸ φῶς στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης. Τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ἀρχιτεκτόνημα ἀποκτᾶ ἀναμφίβολα μεγάλη ἱστορικὴ ἀξία, καθὼς σχετίζεται ἄμεσα μὲ

36. FL. MÜHLEGGGER, *Der Saturntempel auf dem Forum Romanum* (München 1998) 11-12.

37. PLATNER and ASHBY, *Topographical Dictionary of Ancient Rome*, λ. *Aedes Saturni*.

τὸ δραματικὸ τέλος τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας, τοῦ Φιλοποίμενα τοῦ Μεγαλοπολίτη, γνωστοῦ καὶ ὡς «τελευταίου Ἑλληνα». Οἱ Μεσσήνιοι, συγκεκριμένα ὁ φιλόδοξος στρατηγὸς τους Δεινοκράτης καὶ οἱ ὁμοϊδεάτες του, ἔκαναν τὸ μοιραῖο σφάλμα νὰ δηλητηριάσουν τὸν αἰχμάλωτο γηραιὸ καὶ ἄρρωστο στρατηγὸ Φιλοποίμενα τὴν ἴδια νύχτα, μέσα στὸν ὑπόγειο «Θησαυρὸ», ὅπου τὸν κρατοῦσαν ἔγκλειστο.

Ἡ ἀδικαιολόγητη καὶ βάρβαρη αὐτὴ ἐνέργεια, πού ἔλαβε χώρα τὸ 183 π.Χ., σήμανε τὸ τέλος ὄχι μόνο τῆς αὐτονομίας τῆς Μεσσήνης, ἀλλὰ καὶ τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς τῆς δύναμης. Ἡ Συμπολιτεία ὑποχρέωσε τὴν πόλη νὰ παραδοθεῖ καὶ νὰ ὑποταχθεῖ ἄνευ ὄρων. Τῆς στέρησε τὰ λιμάνια καὶ τῆς ἀπέσπασε συνοριακὰ ἐδάφη, τὰ ὁποῖα ἀπέδωσε στοὺς Μεγαλοπολίτες καὶ τοὺς Λάκωνες πού τὰ διεκδικοῦσαν. Ὁ Δεινοκράτης αὐτοκτόνησε, ἐνῶ οἱ ἐνεχόμενοι στὴ δολοφονία συνεργάτες του συνελήφθησαν καὶ βρῆκαν οἰκτρὸ θάνατο διὰ λιθοβολισμοῦ στὴ Μεγαλόπολη ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν, πού μετεῖχε στὴν κηδεῖα τοῦ Φιλοποίμενα. Ἡ τιμὴ νὰ φέρεי στὴν πάτρια γῆ τὰ λείψανα τοῦ Φιλοποίμενα ἔλαχε στὸν νεαρὸ τότε ἱστορικὸ Πολύβιο, γιὸ τοῦ στρατηγοῦ Λυκόρτα³⁸.

Στὴ διαταραγμένη ἐπίκωση τοῦ ὑπόγειου θαλάμου βρέθηκαν μεταξὺ ἄλλων δύο ἀναδιπλωμένοι μολύβδινοι κατάδεσμοι, πού ἀποτελοῦν μάρτυρες τῆς τύχης τοῦ ὑπόγειου «Θησαυροῦ», ὁ ὁποῖος ἐγκαταλείφθηκε ὡς ἀπεχθῆς μετὰ τὸν τραγικὸ θάνατο τοῦ Φιλοποίμενα καὶ ἔγινε ἀποδέκτης ἀντικειμένων λαϊκῆς δεισιδαιμονίας καὶ μαγείας. Ὁ θάνατος τοῦ Φιλοποίμενα δημιούργησε, ὅπως φαίνεται, αἰσθήματα ἐνοχῆς στοὺς κατοίκους τῆς Μεσσήνης, πού ἐπεδίωκαν νὰ ἐξιλεωθοῦν, τιμώντας ποικιλοτρόπως τὸν ἀφηρωισμένο στρατηγὸ ὡς τὰ ὕστερα χρόνια, δίνοντας μάλιστα τὸ ὄνομά του σὲ παιδιὰ τους, ὅπως μαρτυρεῖ ἐφηβικὸς κατάλογος (ἀρ. εὔρ. 10905) τοῦ 70 μ.Χ. ἀπὸ τὸ Στάδιο.

γ. Ἡ βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς (εἰκ. 2)

Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε στὴ ΒΑ γωνία τῆς μεγάλης τρίκλιτης στοᾶς τῆς ἀγορᾶς (εἰκ. 2). Ὁ ψευδοῖσόδομος πίσω τοῖχος, χτισμένος μὲ μεγάλα

38. Ὁ Πολύβιος εἶχε συγγράψει καὶ τὸ ἔργο *Φιλοποίμενος βίος ἢ ἐγκώμιον* βλ. P.M. ERRINGTON, *Philopoimen* (1969).

ἀσβεστολιθικά ἀγκωνάρια, σώζεται σὲ ὕψος 4.80 μ., χωρὶς νὰ ἔχει ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ τὸ δάπεδο (πίν. 43α). Ἡ ἐξωτερικὴ κιονοστοιχία τῆς στοᾶς εἶναι δωρική (πίν. 43β), ἐνῶ οἱ δύο ἐσωτερικὲς κορινθιακὲς, κατασκευασμένες ἀπὸ τοπικὸ ἐπιχρισμένο ψαμμίτη (πίν. 44α). Ἡ παρουσία δευτέρου ὀρόφου εἶναι βέβαιη. Ὁ πίσω τοῖχος διακόπτεται κατὰ κανονικὰ διαστήματα ἀπὸ ὀρθογώνιες κόγχες. Μία ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἦλθε στὸ φῶς κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία, διαστάσεων 2.58×6.50 μ., φέρει δύο ἡμικίονες μεταξὺ παραστάδων στὴν πρόσοψη (πίν. 44α).

Στὴ ΝΑ γωνία τῆς στοᾶς ἦλθε στὸ φῶς κλίβανος βυζαντινῶν χρόνων, θεμελιωμένος σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο καὶ κατασκευασμένος μὲ spolia ἀπὸ τὴ στοᾶ (πίν. 45α). Ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸν κλίβανο ἀποκαλύφθηκαν στὴ θέση τοὺς δύο μεγάλα λίθινα σηκώματα μὲ δύο ἀνισομεγέθεις κοιλότητες τὸ καθένα, μεγαλύτερες τοῦ πρώτου καὶ μικρότερες τοῦ δεύτερου, γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ ὄγκου τῶν καρπόμετρων, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἔμποροι τῆς ἀγορᾶς (πίν. 45β). Τὰ λίθινα πόδια πάνω στὰ ὁποῖο ἐδράζονται καλύπτονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀφαιρεθεῖ. Ἡ παρουσία τῶν καρπόμετρων στὸ σημεῖο αὐτὸ δηλώνει ὅτι ἡ ἀνατολικὴ πτέρυγα τῆς μεγάλης στοᾶς λειτουργοῦσε ὡς ἀγορανομεῖο-μετρονομεῖο.

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πρώτης ἀπὸ ἀνατολικά ἐξέδρας (κόγχης) τῆς βόρειας στοᾶς χωρὶς νὰ ἔχει ἀκόμη προσεγγίσει τὸ δάπεδο (πίν. 46α). Στὴν ἐπίχωσή της βρέθηκε θραῦσμα ἐνεπιγραφῆς στήλης ἀπὸ ἀσβεστόλιθο:

Ἄρ. εὐρ. 15372. Ὑψ. μέγ. 0.346 μ., πλ. μέγ. 0.306 μ., πάχ. 0.125 μ. Σπασμένη πάνω, κάτω καὶ ἀριστερά, μὲ πέρας στὴ δεξιὰ μόνον κατακόρυφη πλευρά. Φέρει ἐπιγραφὴ δεκαεννέα σωζόμενων στίχων (πίν. 46β):

 [- - - - -]YE[- - - - -]
 [- - - - -]TΩ[- - - - -]
 [- - - - -]ΡΟ[- - - - -]
 [- - - - -]Α[- - - - -]
 5 [- - - - -] καὶ ὅσα ἕκασ[τ . .] ΩΣ [-c. 3 -]
 [- - - - - τό] δικαστήριον ^{vv} εἰ δέ τιν[εσ]
 [- - - - - ὁ] χειριστὰς οἱ τε δαμιοργ[οί]

- [- - - - - π]αραδότω τὰ διάφορα τὰ πε-
 [- - - -] νόμω ἔντοκα ἀφ' οὗ ἄν χρόνου πα-
 10 [- - - - -] σταν γέγραπται· εἰ δὲ μὴ παρ[αδ]-
 [- - - - - ἀ γ]ερουσία ζαμιώσασα εἴκοσι δρα[χ]-
 [μαῖς - -] ποθόκα λα[...] διπλοῦν καὶ Ε[. .]Μ [. .]
 [- - -] ον ἐκ τῶν διαφόρων τοῦ τε ἀναθέμ[α]-
 [τος - -] ἀ πόλις καὶ Κλεόφαντος Κλεάνορο[ς]
 15 [- - - - -] τῶν ἀναθεμάτων ὧν ἀνέθηκα[ν]
 [- - - -] ἐν[ιαυ]τὸν ἕκαστον τοῦ ἐν[δεκ]άτου
 [μηνὸς - - - -] μεθ' ὧν οἱ νόμοι κ[ε]λεῦον[τι]
 [- - - - -] ἐργολαβήσαντες ἔντοκα [. .]
 [- - - - -] ν κατὰ κοιν[ὸν - ε. 3 - -]

Ἰψ. γραμμάτων 0.008-0.01μ. 2ου/1ου αἰ. π.Χ.

Σημαντικὲς γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου λέξεις κλειδιά εἶναι οἱ: δικαστήριον, χειριστῆς (*LSJ*⁹, s.v. *SEG* 33, 1039. *IG XII Suppl.* 644, st. 8-9) γερουσία ζαμιώσασα, τῶν διαφόρων, τῶν ἀναθεμάτων, ἐργολαβήσαντες. Συμπεραίνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ συγγραφή ὑποχρεώσεων, πού ὑπεγράφη μεταξύ τῆς πόλεως καὶ ἐργολάβων γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀναθημάτων, ἡ ὁποία περιελάμβανε προφανῶς ὄρους, ρῆτρες κλπ. ἀπὸ δικαστήριον καὶ τὴν ἐπιστροφή ποσοῦ ἔντοκα σὲ περίπτωση παραβάσεων ἢ μὴ συμμόρφωσης πρὸς τὰ συμφωνηθέντα. Ἡ ἀναφερόμενη ἐδῶ γερουσία, πού ὀρίζει τὸ πρόστιμο, ἐνδέχεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν ἱερὰ γερουσία (*IG V* 1, 1346) ἢ τοὺς 75 ἱεροὺς γέροντες τῆς Οὐπησίας τοὺς ἀπὸ Κρεσφόντου, πού ἀποτελοῦσαν ἓνα εἶδος ἱερῆς βουλῆς, ὑπεύθυνης καὶ γιὰ τὴ λειτουργία ἱερῶν, ὅπως τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος στὸ Ἀσκληπιεῖο³⁹. Ὁ Κλεόφαντος Κλεάνορος (γραμματέας τῶν συνέδρων;) δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες, φιλολογικὲς ἢ ἐπιγραφικὲς. Τὰ

39. P. THEMELIS, *Artemis Ortheia at Messene, the Epigraphical and the Archaeological Evidence*, στὸ R. HÄGG, N. MARINATOS (ἐκδ.), ὁ.π. 101-122· πρβ. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1994, 95-96 (ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 5664).

ὀνόματα Κλεόφαντος καὶ Κλεάνωρ ἀπαντοῦν στὴ Μεσσηνία, τὴ Λακωνία, τὴν Ἀρκαδία καὶ τὴν Ἀργολίδα⁴⁰. Ἡ λέξη ἔντοκα, στ. 9 καὶ 18, μαρτυρεῖται μόνο φιλολογικὰ σὲ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς (*LSJ*⁹, s.v.).

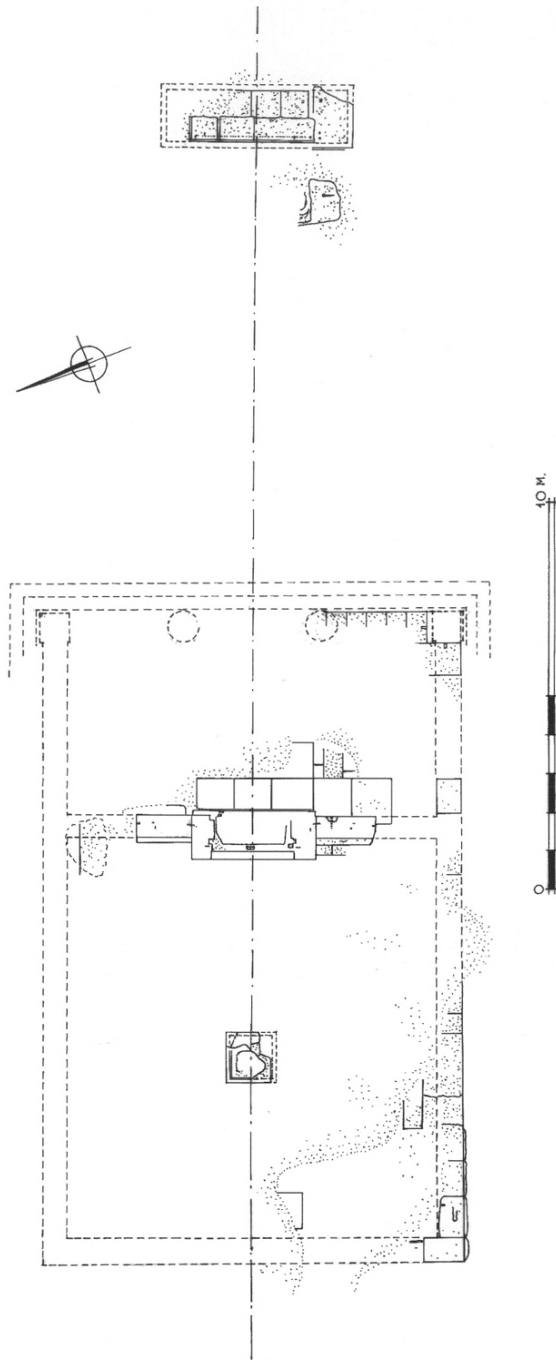
Σὲ μικρὴ ἀπόσταση βορειοανατολικά τῆς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς, στὸ κτῆμα πρώην ἰδιοκτησίας Νικολάου Κουντούρη, ποὺ ἀγοράστηκε πρόσφατα, ἦλθε στὸ φῶς, μετὰ ἀπὸ καθαρισμὸ τῆς βλάστησης ἢ νοτιοδυτικὴ γωνία ἀναλήμματος. Σώζεται σὲ ὕψος τριῶν περίπου μέτρων καὶ εἶναι κτισμένο μὲ μεγάλες, ὀρθογώνιες, ἐπιμελῶς ἀρμολογημένες λιθοπλίνθους μὲ ἐλαφρῶς κυφωτὴ καὶ ἀδρὰ κατεργασμένη τὴν ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια (πίν. 47α). Συγκρατεῖ καὶ ὀρίζει ἓνα ὑπερυψωμένο οἰκοδομικὸ τετράγωνο τῆς πόλης, ποὺ ἀναμένει τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀμέσως δυτικὰ τοῦ ἀναλήμματος, διακρίνονται στὴν ἐπιφάνεια τοῖχοι τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, κτισμένοι μὲ *sprolia* ἀπὸ προγενέστερα οἰκοδομήματα (πίν. 47β). Ἀνάμεσά τους καὶ δύο θραύσματα ἐπιγραφῶν μὲ ψηφίσματα ξένων πόλεων ὑπὲρ Μεσσηνίων δικαστῶν (ἀρ. εὐρ. 14971 καὶ 14821).

Τὸ ἱερὸ τῆς Διμνάτιδος (εἰκ. 3α-β)

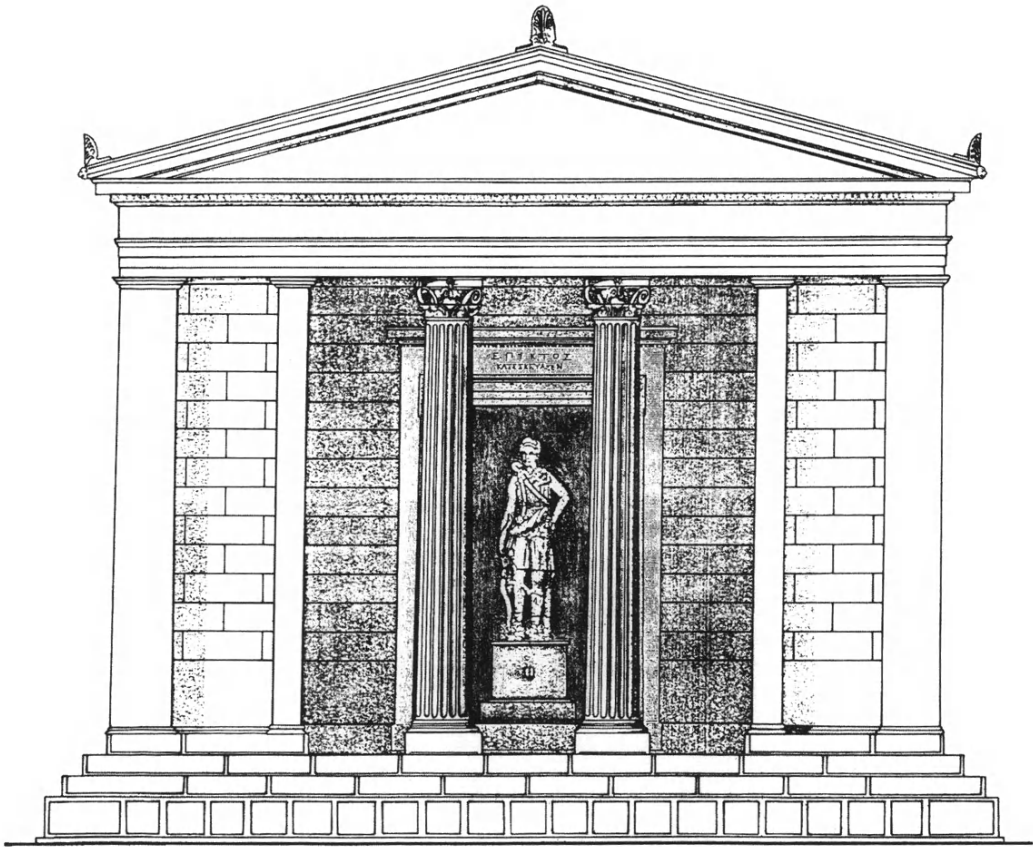
Οἱ ἐργασίες διαμόρφωσης καὶ ἀποκατάστασης ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὰ ἱερά τῆς Ἰθώμης εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθεῖ πλήρως ὁ ναὸς τῆς Διμνάτιδος στὴ θέση Σπέλουζα, ὁ βωμὸς του, καθὼς καὶ τὰ προσκτίσματα, ποὺ ὀρίζουν τὸ τέμενος τῆς θεᾶς ἀπὸ ἀνατολικά, νότια καὶ δυτικά. Ἐνα στοῖκὸ οἰκοδόμημα μὲ κρήνη θρῖσκεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ΝΔ τοῦ ἱεροῦ. Ὁ χῶρος περιφράχθηκε καὶ οἱ προσβάσεις πρὸς αὐτὸν βελτιώθηκαν (πίν. 48α-β). Ἀπὸ τὸ 1842/3, περίοδος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Philippe Le Bas, ὡς σήμερα τὸ ἱερὸ εἶχε καλυφθεῖ ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὴ βλάστηση καὶ εἶχε δεχθεῖ καταστροφικὲς ἐπιθέσεις ἀπὸ κατοίκους τοῦ χωριοῦ Μαυρομάτι.

Ὁ ναὸς, διαστ. 16.70×10.60 μ., ἔφερε δύο κορινθιακοὺς κίονες μεταξὺ παραστάδων στὴν πρόσοψη (εἰκ. 3β). Ἔχει βαθὺ πρόδομο, ποὺ σώζει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πλακόστρωσής του, καὶ εὐρὺ σηκό (8×9 μ.), τὸ δάπεδο

40. *LGPN* III, s.v. ΠΑΕ 1990, 92, ἀρ. 1· *LGPN* III. A, s.v.

Εἰκ. 3α. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τῆς Λιμνάτιδος.

Εἰκ. 36. Ἀναπαράσταση τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ τῆς Λιμνάτιδος (σχ. Ph. Le Bas).

τοῦ ὁποίου εἶναι στρωμένο μὲ βοτσαλωτὸ ψηφιδωτό. Οἱ μελανὲς καὶ λευκὲς μικρὲς φυσικὲς ψηφίδες ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον διασκορπιστεῖ. Μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ δαπέδου, ποῦ σώζεται στὴ θέση του κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ, φέρει διακοσμητικὰ θέματα, ὅπως μαϊάνδρο καὶ σπειροκῶμα (πίν. 49α). Τὸ ἀσβεστολιθικὸ βάθρο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος, ποῦ συγκροτήθηκε ἀπὸ ἀρκετὰ θραύσματα, βρίσκεται τοποθετημένο, κατὰ ἀδόκιμο τρόπο, πρὸς τὸ κέντρο τοῦ σηκοῦ, ἀφήνοντας μεγάλη εὐρυχωρία γύρω του (εἰκ. 3α). Ὁ λίθινος θησαυρός, ὁ τοποθετημένος δίπλα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ βάθρου συμπληρώθηκε μὲ νέα θραύσματα (πίν. 49β).

Ὁ Le Bas εἶχε φέρει στὸ φῶς καὶ ὀρισμένα θραύσματα ἀπὸ τὸ μαρμάρινο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Λιμνάτιδος, ποῦ ἔχουν δυστυχῶς ἀπολεσθεῖ (εἰκ. 4α-β)⁴¹. Οἱ τρεῖς ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφὲς ὅμως, ποῦ εἶχε ὁ ἴδιος φέρει στὸ φῶς, βρίσκονται στὸ τοπικὸ Μουσεῖο (βλ. IG V 1, 1470, 1471, 1472). Ἡ μία σώζει τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς Λιμνάτιδος, ποῦ ὁδήγησε καὶ στὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἀνωδομή τοῦ ναοῦ ἦταν ἐξ ὀλοκλήρου κατασκευασμένη ἀπὸ ψαμμίτη ἐπιχρισμένο. Πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη βρίσκονται πεσμένα κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (πίν. 50α). Στὴν ἐπίχωση ἀνατολικὰ τοῦ ναοῦ ἦλθαν στὸ φῶς πλήρινα εἰδώλια καὶ θραύσματα ἐνὸς ἐνεπίγραφου χάλκινου ἐλάσματος (πίν. 50β):

Ἄρ. εὐρ. 15184. Πλ. μέγ. 0.044 μ., μῆκ. μέγ. 0.058 μ. Χάλκινο λεπτὸ ἔλασμα, συγκολλημένο ἀπὸ ἑξι θραύσματα. Σπασμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς. Σώζει μέρος τετράστιχης ἐπιγραφῆς:

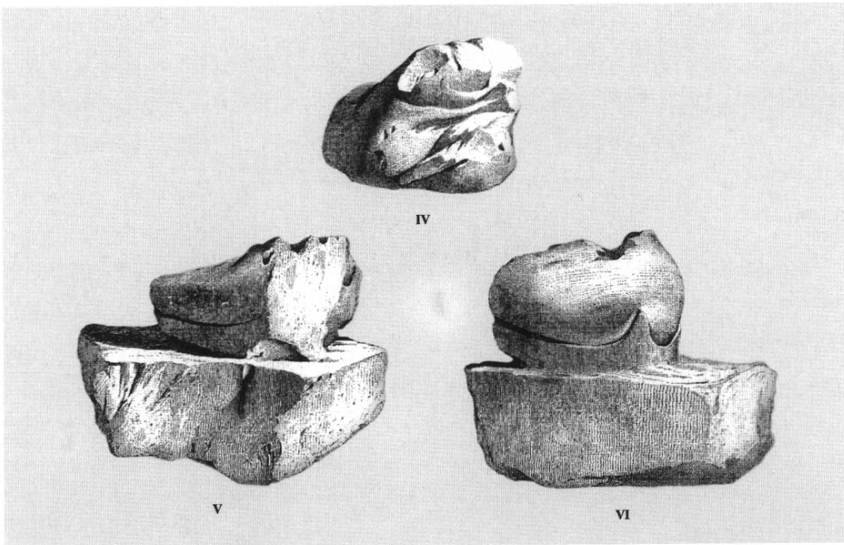
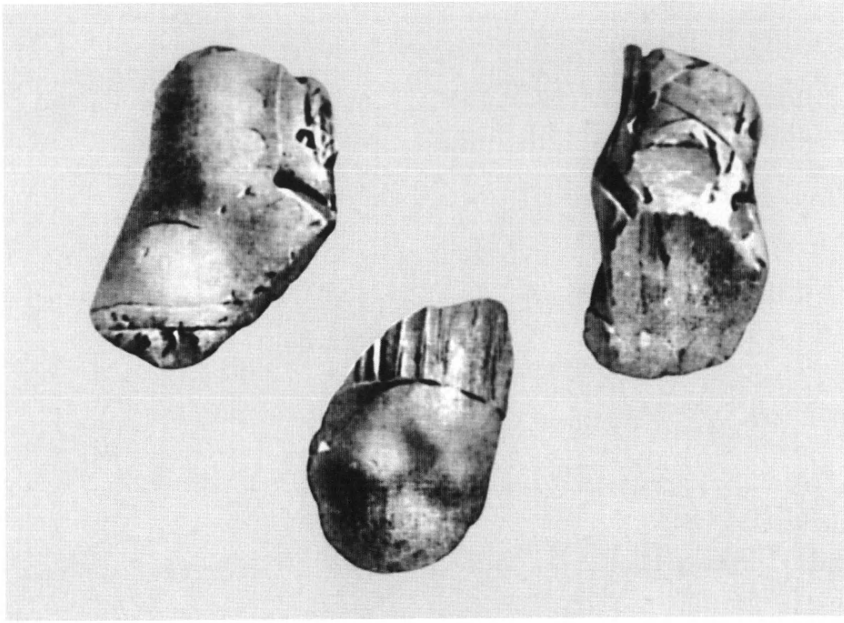
[- - -]ΙΚΙΔΑ[- - -]

[- - -]ΡΤΑΝ Λ[- - -]

[- - -]ΟΝΤΑ[- - -]

[- -]ΑΤΙΣ ΜΗΑ[- - -]

41. PH. LE BAS, RA 1844, 422-425· TH. REINACH, Architecture, Peloponnèse, 1ère série, στὸ *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure* (Paris 1888) 134-138, πίν. 1-10· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1988, 72-74, εἰκ. 15, πίν. 57α-β· E.L. BRULOTTE, *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis* (διατριβή), (Minnesota 1994) 253-255.

Εἰκ. 4α-6. Θραύσματα ἀπὸ τὴν κνήμη καὶ τὸ συμφυῆς μὲ τὴν πλίνθο πέλμα τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Λιμνάτιδος (σχ. Ph. Le Bas).

Πρόκειται πιθανῶς γιά τμήμα ἱεροῦ νόμου. Στὸν τέταρτο στίχο ἀναγράφεται μᾶλλον τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς: [Λιμν]ᾶτις.

Ὁ βωμός, πού βρίσκεται σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ναό, ἀποκαταστάθηκε μὲ βάση τὰ σχέδια τοῦ Le Bas (πίν. 51α).

Κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ὀρθογώνιου προσκτίσματος, πού ὀρίζει τὸ τέμενος ἀπὸ τὰ δυτικά, βρέθηκε ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ἀνάγλυφο Ἀρτέμιδος (πίν. 52α). Ἄρ. εὐρ. 15135. Ὑψ. σωζ. 0.217 μ., πλ. 0.201 μ., πάχ. 0.072 μ. Συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα. Σπασμένο πάνω καὶ κάτω. Εἰκονίζεται ἡ θεὰ ὄρθια καὶ μετωπικὰ στὸν τύπο τῆς Κυνηγέτιδας. Ἔχει ἄνετο τὸ ἀριστερὸ καὶ στάσιμο τὸ δεξιὸ τῆς πόδι. Φορεῖ κοντὸ χιτῶνα μὲ ἀπόπτυγμα καὶ ἐνδρομίδες. Τὸ δεξιὸ χέρι τῆς φέρεται λοξὰ πρὸς τὰ ἔξω καὶ κάτω. Καλὴ ἐργασία 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο.

Τυχαῖα εὐρήματα

1. Ἄρ. εὐρ. 15190. Σπόνδυλος δωρικοῦ κίονα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο μὲ εἴκοσι ἀβαθεῖς ραβδώσεις, ἐλλειπῆς κάτω. Ὑψ. μέγ. 0.97 μ., διάμ. 0.49 μ. Βρέθηκε χρησιμοποιοῦμενος σὲ μανδρότοιχο κτήματος ἰδιοκτησίας Κ. Κουντούρη, σὲ ἀπόσταση 45 μέτρων ΝΔ τοῦ ἱεροῦ ΩΩ, βόρεια ἀπὸ τὸ Στάδιο. Τὸν ἐνεπίγραφο αὐτὸ κίονα εἶχε δεῖ καὶ μεταγράψει ὁ Οἰκονομάκης τὸ 1879, ὁ ὁποῖος σημειώνει ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς: “δεξιὰ τῆς ὁδοῦ τῆς καταβαινούσης πρὸς τὸ Στάδιον καὶ πρὸς τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς σταφίδαμπέλου τοῦ Δ. Παππαγιαννοπούλου. Πέριξ τῆς θέσεως ταύτης θεωροῦνται βάσεις κτιρίων ἀρχαίων καὶ ἐρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ, εὐρέθη δὲ πρό πολλοῦ καὶ κεφαλή μαρμάρινος καλῶς κατεργασμένη, ἧς τὸ ἥμισυ ἤδη σώζεται”. Ἐνα ἀκόμη ἀπὸ τὰ θεωρούμενα ὡς ἀπολεσθέντα ἐνεπίγραφα μνημεῖα ἐντοπίστηκε χάρις στὴν ὀξυδέρκεια τοῦ τεχνίτη Κωσταντίνου Κρόμπα ἀπὸ τὴν Ἀρσινόη (πρώην Σίμιζα)⁴². Σὲ λειασμένο ναόσχημο πλαίσιο φέρει τὴν ἑξῆς εἰκοσάστιχη ἐπιγραφή:

42. ΣΤ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ, *Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης, Μεσσήνης καὶ τῶν πέριξ* (Καλαμάτα 1879) 23, ἀρ. 13.

Ἀγαθῆ Τύχη
 ἐπὶ γραμματέως
 Διονυσίου τοῦ
 Βαροίτα, ἔτους
 ΡΙΓ
 [οὔτ]ως ἐκληρώθη-
 σαν ποιεῖν τὰς ἐπι-
 νομὰς οἱ συνελθόν-
 τες λέγοντες· *vacat*
 10 [- -] Διονύσιος Βαροί-
 [τα - - - - - - - - - -]
 [- - - -] Κριστόλας
 [- - -]ν ὁ ἔπαρχος
 [- -]επο[. .]ουνίου ΕΒ
 [- - - - - - -]λιανὸς
 [- - -]μάρχης *vacat*
 Ἀρχίλοχος Ἀφθ[ο]-
 νήτου ὁ ἀγορανό-
 [μ]ος Ἐπαφρόδε[ι]
 τος>

Ὑψ. γραμμάτων 0.012-0.02 μ. 82 μ.Χ.

Εἶναι ἡ πρώτη ἐπιγραφή αὐτῆς τῆς κατηγορίας πού ἔρχεται στὸ φῶς στὴ Μεσσήνη. Τὸ νόημα δίνει νομίζω ἡ λέξη ἐπινομαί, πού μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς “δικαιώματα βοσκῆς”, σύμφωνα μὲ τὸ λεξικὸ Liddel-Scott-Jones στὴν οἰκεία λέξη καὶ τὰ παραδείγματα πού παραθέτει. Μαρτυρεῖται καὶ ἡ λέξη ἐπινομίον, πού ἐρμηνεύεται ὡς “πληρωμὴ γιὰ βοσκότοπο” μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη καὶ τὴ Μεσσηνία. Τῆ διανομὴ τῶν βοσκοτόπων φαίνεται ὅτι ἔκαναν ἀξιωματοῦχοι τῆς Μεσσήνης, οἱ ὅποιοι συνῆλθαν (συνελθόντες) σὲ σύσκεψη, ἀφοῦ κληρώθηκαν ἀπὸ τὴν πολιτεία γιὰ νὰ μιλήσουν (λέγοντες) καὶ νὰ κάνουν τὶς προτάσεις τους: Ὁ γραμματέας τῶν συνέδρων Διονύσιος Βαροίτα (ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ομάδας), ὁ (ἐπιμελητής;) Κριστόλας (ἀντὶ Κρατιστόλας), ὁ ἔπαρχος τάδε, ὁ [---]μάρχης Ἀρχίλοχος Ἀφθονήτου καὶ ὁ ἀγορανόμος Ἐπαφρόδειτος Ἐπαφροδείτου. Ὁ Ἐπαφρόδειτος Ἐπαφροδείτου ἦταν ἔφηβος

τῆς ομάδας (φυλῆς) τῶν Ξένων τὸ ἔτος 70 μ.Χ., σύμφωνα μὲ ἀδημοσίευτο ἐφηβικό κατάλογο, πού βρέθηκε τὸ 2000 στὸ Στάδιο τῆς Μεσσήνης (ἀρ. εὐρ. 10905)⁴³.

Ἄρ. εὐρ. 13192. Εἰδικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν περίπτωση παρουσιάζει τὸ κάτω τμήμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης μὲ πινάκωση, πού ἦλθε στὸ φῶς στὴν περιοχή τῆς ἀγορᾶς τὸ 2003⁴⁴. Ὑψ. σωζ. 0.50 μ., πλ. σωζ. 0.572 μ., πάχ. 0.21 μ. Σώζει εἴκοσι στίχους ἐπιγραφῆς τοῦ 1ου αἰώνα μ.Χ., ἡ ὁποία ἀναφέρεται σὲ μισθώσεις(;) ἀγρῶν καὶ ἐκτάσεων γιὰ ἐκμετάλλευση (βοσκή, καλλιέργεια), ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες φέρουν ὀνόματα σχετιζόμενα μὲ θεοὺς καὶ ἥρωες, ὅπως Ἀρτεμιταῖον, Πυθαεῖον, Ὑακίνθιον⁴⁵. Κάποιος Βαροίτας Δαϊφόβου μίσθωσε “ἀγρὸν ἐντὸς τίχους Λιμναῖτι σὺν χωρίοις”. Τόσο ἡ χρονολόγηση ὅσο καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς τὴν ἐντάσσουν στὴν ομάδα ἐπιγραφῶν, πού σχετίζονται μὲ τὴ λεγόμενη “ὀκτώβολο εἰσφορά”. Ὁ Βαροίτας Δαϊφόβου πού μισθώνει τὸν ἀγρό, ἐνδέχεται νὰ εἶναι πατέρας τοῦ Διονύσιου Βαροίτα. Ἴσως εἶχε καὶ δεύτερο γιὸ ὀνομαζόμενο Δαῖφοβο Βαροίτα.

2. Ἄρ. εὐρ. 14976. Κάτω σπόνδυλος τοῦ ἔκτου ἀπὸ ἀνατολικά δωρικῶ κίονα τῆς βόρειας στοᾶς τῆς Παλαιστρας. Ὑψ. σωζ. 1.885 μ., διάμ. 0.48-0.51 μ. Σὲ λειασμένη ἐπιφάνεια σὲ μορφὴ ἐγχάρακτης στήλης μὲ ἀετωματικὴ στέψη, πλάτους ἕξι ραβδώσεων, θρίσκειται χαραγμένος ὁ ἐξῆς ἐφηβικός κατάλογος (πίν. 516):

Ἄγαθῆ Τύχη

Ἔτους CIΘ, ἐπὶ ἱερέ-
ος τοῦ Διὸς τοῦ Ἰθω-

43. A. MAKRES, *Xenoi in the Messenian Ephebic Lists*, στὸ *CISH, Sydney 3-9 Ἰουλίου 2005* (τυπώνεται).

44. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ 2003*, 38.

45. Θεοφόρα καὶ ἥρωικὰ ὀνόματα φέρουν καὶ οἱ περιοχὲς τῶν ἀργυρούχων μεταλλείων τῆς Λαυρεωτικῆς: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἀνάθημα Εὐδῶτηι, *HOPOS 9-10* (Ἀθήνα 1991) 77-82.

μάτα Κλωδίου Κλεο-
 βούλου· γυμνασίαρχος
 Ἀπελλᾶς ὑπογυ-
 μνασίαρχος Βάσσος
 Ἀριστοδήμου ἐφ[ήβα]-
 ρχος Εὐρειπίδας [- -]
 πρου ἀρχέ[φηβοι]
 Ἀπελλᾶς Ἀπελ-
 λᾶ, Φιλέας
 Εὐρειπίδου· [ἔφηβοι?]
 Ποπλᾶς < Φλάβιος
 Ἰούλιος Ἀγρότης
 Ἰούλιος Παρδαλᾶς
 Ἰούλιος Χαρήσιος
 Ἰούλιος Ἀγελλᾶς
 Πωλιανὸς, ἀπὸ Μνας(έα)
 Ἰούλιος Βάχχειος
 Ἰούλιος Ἀνδρομένης
 Μήδιος Ἰουλιανὸς
 Παράμονος Ῥαδινὸς
 Ἀφροδείσιος Μάρκου
 Εἰρηναῖος>
 Φίλων Διοσκούρου
 Μουσώνιος Αἰνεΐα

Ὅψ. γραμμάτων 0.012-0.014 μ. (στ. 1-10: 0.0027-0.035 μ.).

Χρονολογεῖται τὸ 188 μ.Χ. ἐπὶ αὐτοκράτορος Κομμόδου (180-192 μ.Χ.) καὶ εἶναι ὁ νεώτερος μέχρι στιγμῆς σωζόμενος κατάλογος ἐφήβων ἀπὸ τῆς Μεσσήνης. Οἱ ἔφηβοι δὲν ἀποκαλοῦνται πλέον τρι(ε)τίρηνες καὶ ἡ ἀπουσία φυλῶν εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, λίγο πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς πτώσεως τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, πὺ συμπαρέσυρε καὶ τὴν ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν γυμνασίαρχο καὶ τὸν ὑπογυμνασίαρχο, ὑπάρχει καὶ ἐφήβαρχος. Οἱ ἀρχέφηβοι εἶναι δύο, ὁ Ἀπελλᾶς, γιὸς τοῦ γυμνασίαρχου

Ἄπελλᾶ, καὶ ὁ Φιλέας γιὸς τοῦ ἐφήβαρχου Εὐρειπίδου. Κάποιος Φιλέας Δημητρίου ἦταν ἔφηβος τὸ 20 μ.Χ.⁴⁶

3. Ἄρ. εὐρ. 15178. Στήλη ἀναθηματικὴ ἀπὸ ἀσβεστόλιθο πὺ φέρει ἀνοιχτὴ δεξιὰ παλάμη σὲ ἀνάγλυφο (πίν. 526). Ὑψ. 0.40 μ., πλ. 0.27 μ., πάχ. 0.12 μ. Βρέθηκε ΝΑ τοῦ Μουσουλίου τῶν Σαιθιδῶν, ἐντοιχισμένη σὲ κτίσμα. Στὴν ἄνω ἀπόληξιν ἔξεργη ταινία μὲ τὴν ἐπιγραφὴν:

Σατύρα Δι

Ὑψ. γραμμάτων 0.02 μ. 2ου αἰ. π.Χ.

Ἄρκετὰ παρόμοια ἀνάγλυφα μὲ ἀνοιχτὲς παλάμες, ἀποτροπαίου ἢ ἰκετευτικοῦ χαρακτῆρα, ἔχουν βρεθεῖ κατὰ καιροὺς στὴ Μεσσήνη. Ὅρισμένα φέρουν ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές πὺ ἀπευθύνονται κατὰ κανόνα στὸ Δία⁴⁷.

4. Ἄρ. εὐρ. 15127. Ἄνω τμήμα πεσσοσχημῆς στήλης ἀπὸ φαῖο ἀσβεστόλιθο. Ὑψ. μέγ. 0.295 μ., πλ. 0.29 μ., πάχ. 0.19 μ. Βρέθηκε τυχαῖα νότια τοῦ Σταδίου, στὸ κτῆμα πρώην ἰδιοκτησίας Παναγιώτη Λέκκα. Στὴν πρόσθια λειασμένη καὶ ἔντονα διαβρωμένη ἐπιφάνεια φέρει κατάλογο κιστιοκόσμων:

[Ἐπὶ ἱερ]έος Τιμάρχου κιστιό-
[κοσμοι κα]ὶ προστάται
[Κυπαρι]σσίας
[- - - - -]ας
- - - - -

Ὑψ. γραμμάτων 0.01 μ. 4ου π.Χ. αἰ.

Ὁ ἱερέας Τιμάρχος μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ ἄρ. εὐρ. 124 (*IG V 1, 1471*), τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Λιμνάτιδος.

5. Ἄρ. εὐρ. 14796. Κορμὸς μαρμαρίνου γυναικείου ἀγάλματος (πίν. 52γ). Ὑψ. μέγ. 0.72 μ. Βρέθηκε ἐντοιχισμένος σὲ μανδρότοιχο κτήματος, δυτικὰ τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως τοῦ Σταδίου-Γυμνασίου. Εἶναι ἐλλιπὴς ἀπὸ τὰ

46. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1992, 71-73, ἄρ. εὐρ. 4200. *SEG* 43 (1993) 145.

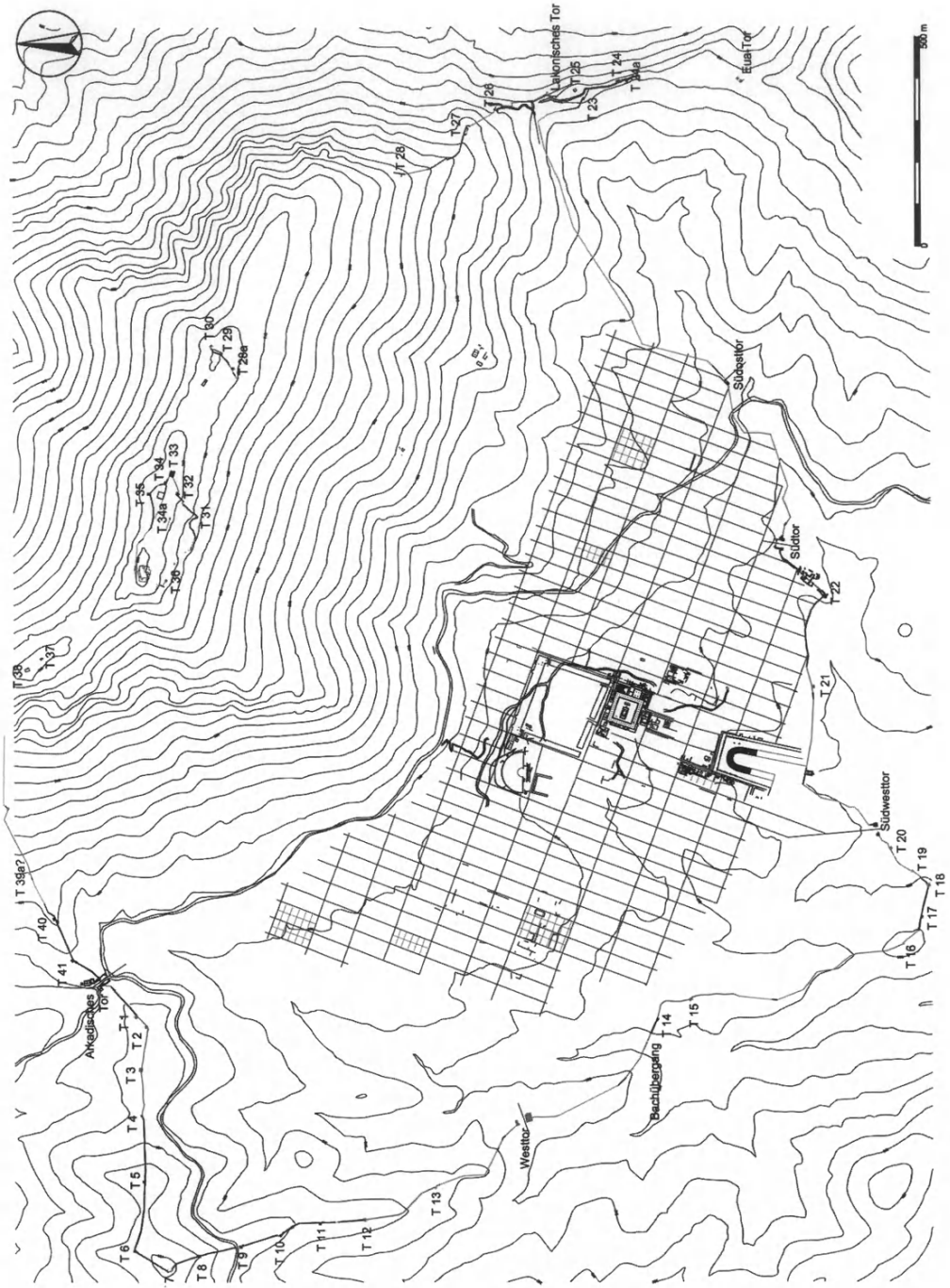
47. Τὴ μελέτη καὶ τὴ δημοσίευσή τους ἔχει ἀναλάβει ἡ Ὀλγα Παλαγγιά.

γόνατα περίπου και κάτω. Λείπουν επίσης τὰ χέρια και τὸ ἔνθετο κεφάλι-πορτραῖτο. Εἰκονίζεται γυναῖκα στὸν τύπο τῆς Μικρῆς Ἡρακλεώτισσας. Φορεῖ χιτῶνα και ἱμάτιο. Μὲ τὸ λυγισμένο δεξι χέρι συγγρατοῦσε τὸ ἱμάτιο στὸν ἀριστερὸ ὄμο της. Τὸ ἀριστερὸ κατεβασμένο.

Οἱ ὀχυρώσεις

Συνεχίστηκε φέτος τὸ πρόγραμμα τῆς συστηματικῆς ἔρευνας και τῆς ἀποτύπωσης τῶν ὀχυρώσεων τῆς Μεσσήνης σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἴδια, ὅπως και πέρυσι, ἐρευνητικὴ ομάδα ἀπὸ τὸ Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου. Μετρήθηκε και ἀποτυπώθηκε ἡ πορεία τῶν ὀχυρώσεων ἀπὸ τὴ Νότια Πύλη μέχρι τὴ Λακωνική, καθὼς και ὁ περίβολος τῆς ἀκρόπολης στὴν κορφή τῆς Ἰθώμης (εἰκ. 5). Νότια τῆς Λακωνικῆς Πύλης, στὸ διάσελο πρὸς τὸ βουνὸ Εὐα, ἐντοπίστηκε γιὰ πρώτη φορά νέο τμήμα τείχους, καθὼς και πυλῖδα (πίν. 53α). Ἐκπονήθηκαν λεπτομερῆ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τοῦ ἐτοιμόρροπου Πύργου 16 (ἀρ. 40 στὸ νέο τοπογραφικὸ) ἀπὸ τὸν Jurgen Giese μὲ στόχο πρόταση στερέωσης-ἀναστήλωσής του. Ὁ τετράγωνος Πύργος 7 (διαστ. 13.14×6.42 μ.) στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῶν ὀχυρώσεων ἀποτελεῖ εἰδικὴ περίπτωση. Σὲ ἐπαφή μὲ τὸν Πύργο αὐτό, πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους, ἀποκαλύφθηκε λάξευμα στὸν βράχο προορισμένο νὰ δεχτεῖ τὸν τοιχοβάτη στοᾶς, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται ἴχνη τριῶν βάσεων (65×65 ἐκ.) γιὰ τὴν ἔδραση πεσσοστοιχίας (πίν. 53β). Ἡ Judith Bartel ἄρχισε νὰ μελετᾷ και νὰ σχεδιάζει στοιχεῖα, πὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀμυντικὴ τεχνική. Συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὸν χώρο τῆς Δυτικῆς Πύλης, ἡ ὁποία εἶχε μορφή ἀνάλογη μὲ αὐτὴν τῆς Νότιας Πύλης (βλ. ΠΑΕ 2005). Σώζονται μόνο οἱ ψαμμιτικὲς λιθόπλινθοι σὲ ὕψος τριῶν δόμων. Νομίσματα πὺ βρέθηκαν στὴ βάση τοῦ τείχους παρὰ τὴν Πύλη χρονολογοῦνται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

Ἡ ομάδα τῶν Γάλλων συνεργατῶν ἀσχολήθηκε μὲ τὸ μαλακὸ πέτρωμα τοῦ ψαμμίτη, τίς τεχνικὲς λάξευσης τῶν λιθοπλίνθων και τὰ τεκτονικὰ σημεῖα πὺ βρίσκονται χαραγμένα σὲ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτές. Ἀρχαῖο λατομεῖο ἐξόρυξης ψαμμίτη ἔχει ἐντοπιστεῖ ἀπὸ χρόνια κοντὰ στὸ χωριὸ Καλογερόραχη. Ὁ Jean-Claude Bessac ὑπολόγισε ὅτι ἡ ἀπολάξευση τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῶν λιθοπλίνθων τοῦ διώροφου Πύργου 17, στὰ ἀνατολικά τῆς Ἀρχαδικῆς, ἀπαιτοῦσε τὴν ταυτόχρονη ἐργασία τεσσάρων ἐργατῶν ἐπὶ τρεῖς μῆνες.

Εἰκ. 5. Τοπογραφικὸ τῆς Μεσσηνίας μετὰ τὴν πορεία τῶν τεχνιτῶν, τὴ θέση καὶ τὴ νέα ἀρίθμηση τῶν πύργων.

Λοιπές ἐργασίες

Ἡ ἀναστήλωση τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης, καθὼς καὶ τμήματος τοῦ τείχους σὲ μῆκος 70 μέτρων στὰ ἀνατολικά της, ὀλοκληρώθηκε ὑπὸ τὴν ἐπιβλεψὴ καὶ μὲ βάση μελέτη τῆς ἀρχιτέκτονος Ἑλένης-Ἀννας Χλέπα (πίν. 54α). Τὸ ἔργο, ποὺ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ ἐπιχειρησιακὸ πρόγραμμα Πολιτισμὸς τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ (3ο ΚΠΣ), τιμήθηκε μὲ βραβεῖο (δίπλωμα) τῆς Europa Nostra, ποὺ ἐπιδόθηκε στὰ πλαίσια τελετῆς στὴ Μαδρίτη τὸν Ἰούνιο τοῦ 2006 ἀπὸ τὴ βασίλισσα Σοφία, μὲ τὸ ἐξῆς σκεπτικόν: «Pour l'anastylose précise et la restauration fonctionnelle d'un exemple rare et représentatif de l'architecture défensive hellénistique situé dans le Peloponnèse méridional».

Πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση βρίσκεται καὶ ἡ ἀναστήλωση τοῦ Σταδίου καὶ τοῦ Γυμνασίου, καθὼς καὶ τοῦ Μουσουλίου τῶν Σαιθιδῶν στὸ νότιο πέρασ τοῦ Σταδίου (πίν. 54β). Ὑπολογίζεται ὅτι τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων καὶ τῆς διαμόρφωσης τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν κτηρίων ἐξυπηρέτησης ἐπισκεπτῶν (ἐκδοτηρίου, ἀναψυκτηρίου καὶ W.C.) θὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ 2008.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

(Πίν. 55-59)

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 2006 συνεχίσθηκε γιὰ ὄγδοη χρονιά ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν περιοχὴ τῆς Ἰκλαινας Μεσσηνίας ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου¹. Ἡ ἔρευνα διεξάγεται ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μιζούρι τῶν Η.Π.Α. καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἑδρα Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου². Ἡ ἐπιστημονικὴ ομάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχαιολόγους Μαίρη Τσουλάκου, Ἀθανασία Ράλλη, Ἀθηνᾶ Μανίκη, Ἰωάννα Κουκουνη, τὸν ἀρχαιολόγο Andrew Scordmaglia, τοὺς ἀρχιτέκτονες-τοπογράφους Chris Mundigler καὶ Steve Clarke, τὴν ὀστεολόγο Deborah Ruscillo Κοσμοπούλου, τὶς εἰδικοὺς ἐπὶ θεμάτων κεραμεικῆς Cynthia Shelmerdine καὶ Joann Gulizio, τὸν ὑπεύθυνο γιὰ τὴν ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων Kevin Pluta, τὸν εἰδικὸ σὲ συστήματα δορυφορικῆς χαρτογράφησης (GPS) Douglas Edwards καὶ τὸν συντηρητὴ Βασίλη Γαλανάκο. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος 60 φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Μιζούρι καὶ ἄλλων πανεπιστημίων.

Οἱ ἐφετινὲς ἐργασίες περιέλαβαν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὰ νότια τῆς Ἰκλαινας καὶ ἀνασκαφὴ στὴ θέση Τραγάνες.

---

1. Γιὰ τὶς προηγούμενες περιόδους ἔρευνας βλ. ΠΑΕ 1999, 117-129· ΠΑΕ 2000, 107-117· ΠΑΕ 2001, 97-105· ΠΑΕ 2002, 57-60· ΠΑΕ 2003, 45-48· ΠΑΕ 2004, 55-60 καὶ ΠΑΕ 2005, 33-38.

2. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὴν Προϊσταμένη τῆς ΛΗ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ξένη Ἀραπογιάννη, τὸν ἐπιβλέποντα ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας ἀρχαιολόγο Δημοσθένη Κοσμοπούλο, καὶ τὸν ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Πύλου Κωνσταντῖνο Σικαλιὰ γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά τους στὴ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας.

Ἐπιφανειακή ἔρευνα

Ἐφέτος καλύψαμε ἔκταση 4.5 τ. χλμ. στό τμήμα ἀνάμεσα στήν Ἰκλαινα καί στήν Κουκουνάρα, στά τετράγωνα K-Q/15-17 (εἰκ. 1). Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ περιοχή εἶναι ἐξαιρετικά δύσβατη, μέ πολλά ἀπότομα φαράγγια καί γκρεμούς, μέ ἀποτέλεσμα νά καταβληθοῦν πραγματικά ἡρωικές προσπάθειες ἀπό τά μέλη τῶν ομάδων γιά νά ἐπιτευχθεῖ ὅσο τὸ δυνατόν πληρῆστερη κάλυψη τοῦ ἐδάφους.

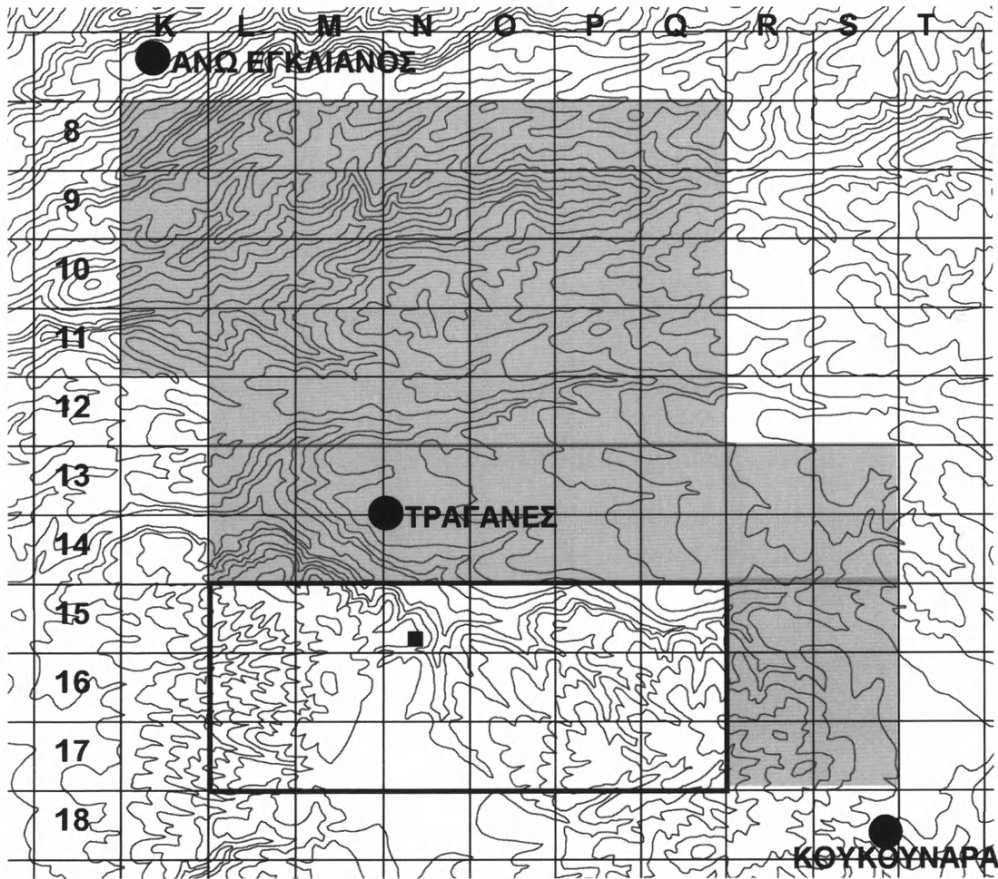
Γενικά, τὰ εὐρήματα ἦταν πενιχρά. Ἡ μοναδική ἀξιοσημείωτη συγκέντρωση ἐπιφανειακῶν ὀστράκων σημειώθηκε στό τετράγωνο N15/d10-e10 (δηλώνεται μέ μαῦρο τετράγωνο στήν εἰκόνα 1), ὅπου βρέθηκαν περίπου 20 χονδροειδῆ ἀδιακόσμητα ὄστρακα, δύο ἐκ τῶν ὁποίων θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στήν ἸΕ ΠΙΑ/Β μέ βάση τὸν πηλό τους. Προφανῶς πρόκειται γιά συγκέντρωση ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων πού στήν ὀρολογία τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας εἶναι γνωστὴ ὡς “off-site artifacts” ἢ “background noise”. Πέραν τούτου, ἡ ὅλη περιοχή φαίνεται νά εἶναι κενὴ ἀρχαίων θέσεων, συμπεράσμα πού συμβαδίζει μέ τὰ ἀποτελέσματα τῆς περυσινῆς ἔρευνας στά γειτονικά τετράγωνα R-S/13-17.

Μέ τίς ἐφετινές ἐργασίες ὀλοκληρώθηκε ἡ πρώτη φάση τῆς ἔρευνας μας, ἡ ὁποία διήρκεσε 8 χρόνια. Ἀπὸ τὸ 1999 μέχρι καί τὸ 2006 καλύψαμε συστηματικά καί ἐντατικά συνεχόμενη ἔκταση 19 τ. χλμ., ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ στά βόρεια μέχρι τίς μυκηναϊκές ἐγκαταστάσεις τῆς Κουκουνάρας στά νότια. Τὰ προκαταρκτικά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας δηλώνουν τὴν ἀκόλουθη ἱεράρχηση τῶν ἸΕ οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς σὲ τέσσερις βαθμίδες, ἀνάλογα μέ τὸ μέγεθος, τὴν ποσότητα καί ποιότητα τῶν εὐρημάτων τοῦ κάθε οἰκισμοῦ (εἰκ. 2).

1. Ἄνω Ἐγκλιανός. Αὐτὴ εἶναι ἡ κυρίαρχη θέση στήν περιοχή καί ἡ ἀνακτορική πρωτεύουσα τοῦ κράτους, πού ταυτίζεται μέ τὴν *pu-ro* τῶν πινακίδων.

2. Ἰκλαινα, Τραγάνες. Ἡ τοποθεσία καί τὸ μεγάλο μέγεθος αὐτῆς τῆς θέσης, καθὼς καί ἡ ποσότητα καί ἡ ποιότητα τῶν εὐρημάτων καί τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων εἶναι συμβατὲς μέ τὴν ταύτισή της ὡς ἑνὸς ἀπὸ τὰ

Είκ. 1. Χάρτης τής περιοχής που καλύφθηκε από την επιφανειακή έρευνα. Η σκιασμένη περιοχή έρευνήθηκε από το 1999 μέχρι το 2005. Με παχιά γραμμή δηλώνεται ή περιοχή που έρευνήθηκε το 2006.

έννέα τοπικά διοικητικά κέντρα τῆς Δεῦρο Ἐπαρχίας. Δεδομένης τῆς γεωγραφικῆς θέσης της, νότια τοῦ ἀνακτόρου, μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴν *a-ru*₂³.

3. Δενδρά, Ἴκλαινα: θέση Χωριό· Μυρσινοχώρι· Κατσιμιγᾶς. Οἱ τρεῖς πρῶτες θέσεις κατοίκησης ἦταν πιθανῶς χωριά, οἱ κάτοικοι τῶν ὁποίων ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ γεωργία. Ὁ Κατσιμιγᾶς μπορεῖ νὰ εἶχε χρησιμεύσει ὡς μεταλλουργικός σταθμός.

4. Διάφορες μικρὲς συγκεντρώσεις ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων, πὺ μάλλον ἀντιπροσωπεύουν ἀγροτικές ἐγκαταστάσεις ἢ μικρῆς κλίμακας ἀγροτικές δραστηριότητες.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 2007 θὰ ἀρχίσει ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυση τῶν δεδομένων καὶ ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας.

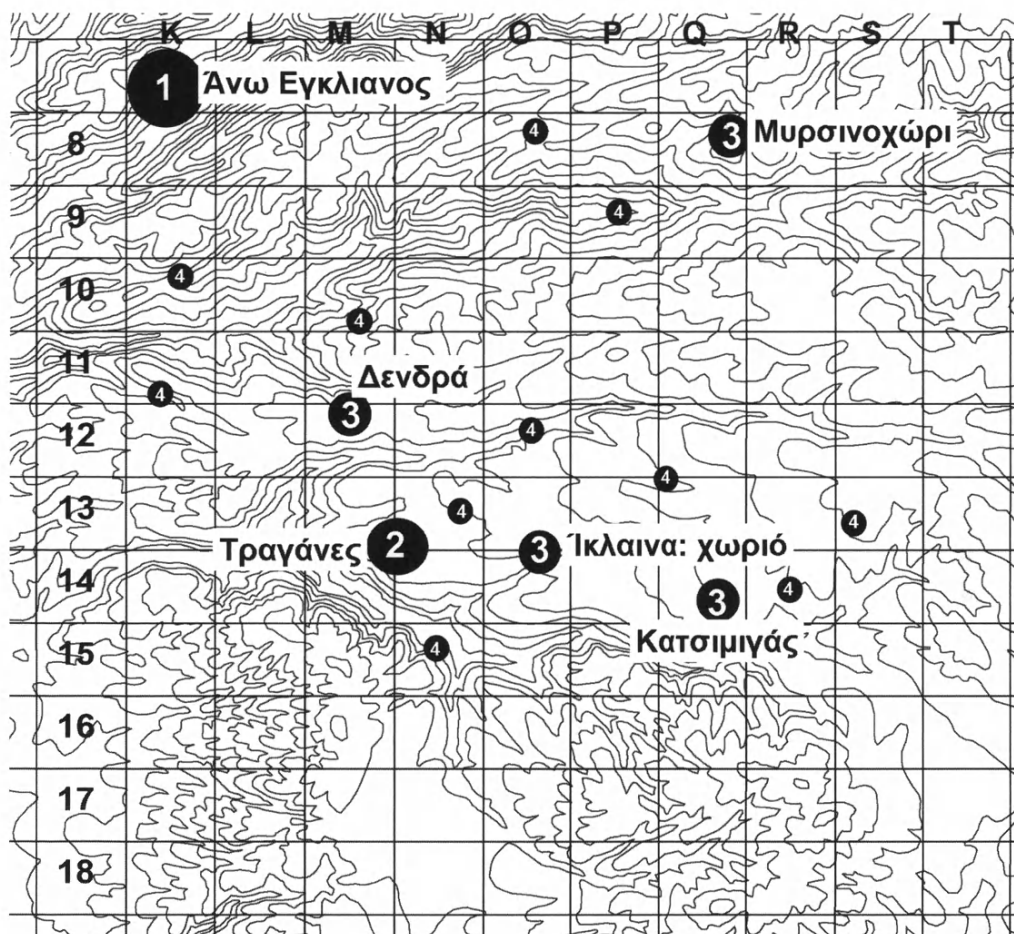
Ἀνασκαφή

Ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀποπεράτωση τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας ἄρχισε καὶ ἡ ἀνασκαφὴ στὴ θέση Τραγάνες τῆς Ἴκλαινας (πίν. 55α). Ἡ θέση εἶχε ἀνασκαφεῖ γιὰ λίγες μόνο ἡμέρες τὸν Ἰούλιο τοῦ 1954 ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Μαρινάτο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποκαλύψει τμήμα διπλοῦ τοίχου, μέρος πλακόστρωτου δαπέδου, τεμάχια τοιχογραφιῶν, μεγάλη ποσότητα ὕψυ κεραμικῆς καὶ μεγάλο θραῦσμα τῆς βάσης πηλίνης ἀσαμίνθου⁴. Ὁ στόχος τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ὁ καθορισμὸς τῶν ὀρίων καὶ ἡ ἀποκάλυψη καὶ ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε στὸν ἀγρὸ κληρονόμων Δήμου Κυριακόπουλου, ὁ ὁποῖος ἀγοράσθηκε ἐξ ὀνόματος τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου μὲ τὴν εὐγενῆ χορηγία τοῦ καπετάνιου Βασίλη Κωνσταντακόπουλου καὶ τοῦ Ἰνστιτούτου Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (Institute for Aegean Prehistory). Ὁ ἀγρὸς εἶναι καλ-

3. Γιὰ τὴν ταύτιση αὐτὴ καὶ τὴ γενικότερη σημασία τῆς Ἴκλαινας βλ. Μ. COSMOPOULOS, *The Political Landscape of Mycenaean States: A-ru₂ and the Hither Province of Pylos*, *AJA* 110, 2006, 205-228.

4. *ΠΑΕ* 1954, 309-310.

Είχ. 2. Ίεραρχία τών ΥΕ θέσεων στην έρευνηθεΐσα περιοχή.

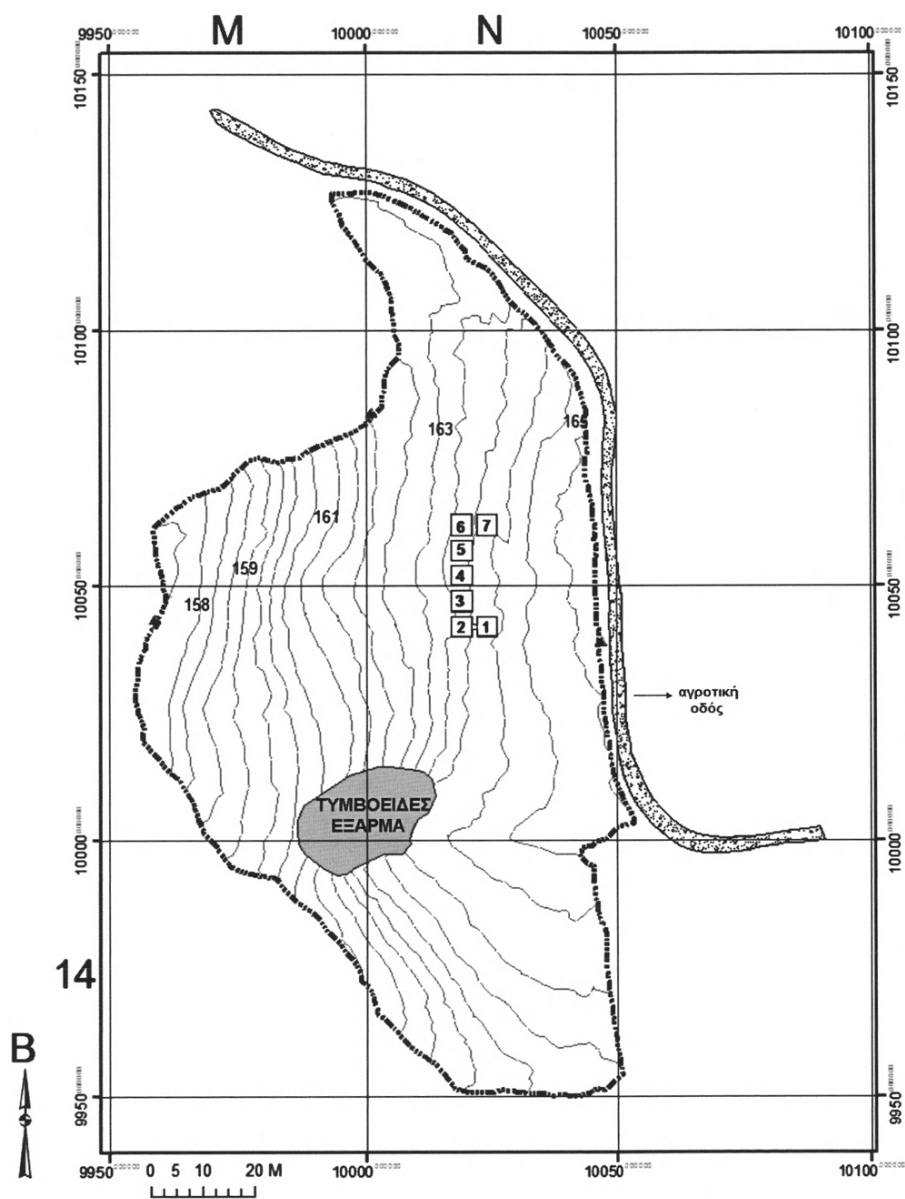
λιεργημένος με ἐλιές καί στό σημείο τῆς ἀνασκαφῆς ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἔχει κλίση ἀπό τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά περίπου 3.5 μ. ἐπὶ μήκους 15. Τὸ σταθερὸ σημείο ὀρίσθηκε στό ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἀγροῦ, σὲ ὑψόμετρο 166.432 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

Ἐπειδὴ ὁ Μαρινάτος δὲν εἶχε ἐκπονήσει τοπογραφικὸ σχέδιο, ὁ καθορισμὸς τοῦ σημείου τῆς ἀνασκαφῆς του ἦταν δύσκολος. Μὲ βάση μαρτυρίες γηραιότερων κατοίκων τῆς Ἰκλαινας πού εἶχαν ἐργασθεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1954 ἢ τὴν εἶχαν ἐπισκεφθεῖ, καθορίσαμε κατὰ προσέγγιση τὸ σημείο ὅπου εἶχε ἀνασκάψει ὁ Μαρινάτος καί ἐκεῖ ἀνοίξαμε δυὸ μακριές δοκιμαστικὲς τάφρους, μήκους 30 καί πλάτους 2 μ. σὲ ἀπόσταση 15 μ. μεταξύ τους. Οἱ τάφροι εἶχαν κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, μετὸ σκεπτικὸ ὅτι ἐπειδὴ ὁ διπλὸς τοίχος πού ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸ Μαρινάτο εἶχε κατεύθυνση Βορρᾶ-Νότου⁵, οἱ τάφροι θὰ τὸν ἔτεμναν. Πράγματι, ἀπὸ τὰ πρῶτα λεπτὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ἄρχισαν νὰ ἔρχονται στό φῶς ἀρχιτεκτονικά λείψανα καί κεραμική, ὅποτε οἱ δοκιμαστικὲς τάφροι μετετράπησαν σὲ κανονικὰ σκάμματα 5×5 μ. Συνολικὰ ἀνοίξαμε ἑπτὰ σκάμματα στὰ βορειοανατολικά τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος πού δεσπόζει τῆς θέσης (εἰκ. 3-4, πίν. 55α). Στὸ Β καί Α τμήμα κάθε σκάματος διατηρήθηκαν μάρτυρες πλάτους 1 μ., ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀφαιρέθηκαν (οἱ βόρειοι μάρτυρες τῶν σκαμμάτων 2-5, βλ. εἰκ. 4). Ἡ ἀνασκαφὴ ἀκολουθεῖ τὴ φυσικὴ στρωματογραφία, μετὴ διάκριση στρωματογραφικῶν συνόλων ("loci") τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαιρεῖται περαιτέρω σὲ ομάδες εὐρημάτων ("findgroups").

Τὸ στρώμα καταστροφῆς

Στὸ σκάμμα 1, στό ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ σκάματος 2 καί στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ σκάματος 3, κάτω ἀπὸ τὸ λεπτό (18-22 ἐκ.) ἐπιφανειακὸ στρώμα, ἐκτείνεται στρώμα καταστροφῆς, πάχους 40-60 ἐκ., μετὴ σκληρὸ πολὺ σκοῦρο καστανό (very dark brown 7.5 YR 2.5) χῶμα. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἐντοπίσθηκε δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καί μέσα στό ὅποιο ὑπῆρχε μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ ἄτακτα ριγμένους λίθους, τεμάχια διαλυμένων πλίνθων, θραύσματα ὀστῶν καί δόντια αἰγοπροβάτων καί χοίρων, θαλασσινα

5. ΠΑΕ 1954, 309.

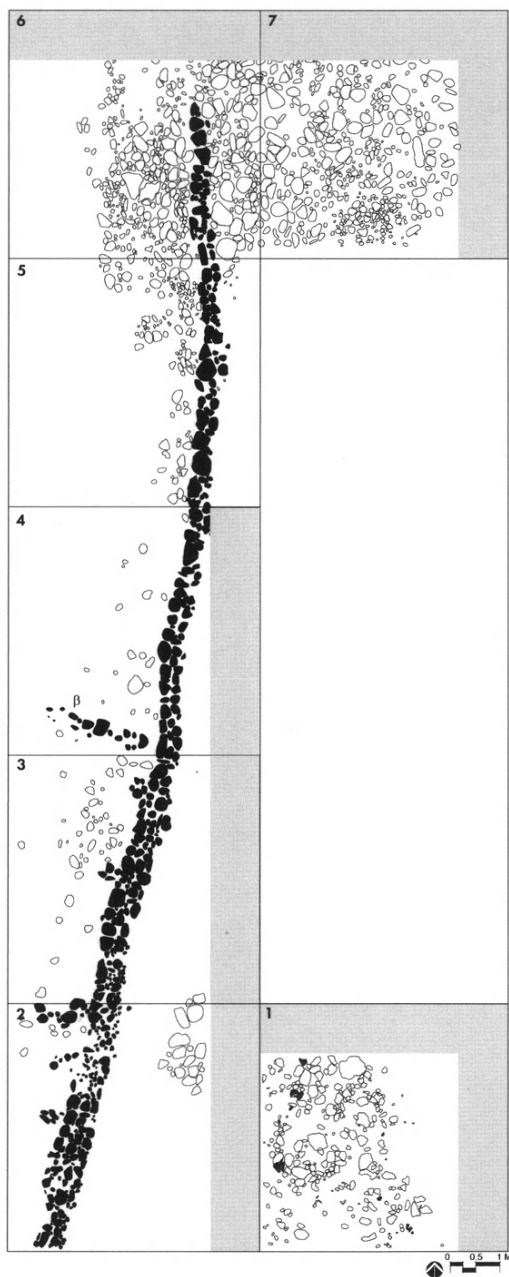

Είχ. 3. Τοπογραφικό σχέδιο του χώρου με τη θέση των σκαμμάτων.

ὄστρεα, τέσσερις λεπίδες πυριτόλιθου, μία λεπίδα ὄψιανου καὶ πληθώρα κεραμικῶν ὄστράκων (πίν. 55b). Τὰ ὄστρακα αὐτὰ ἀνήκουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ ἀγγεῖα πού ἀναποδογύρισαν καὶ παρέμειναν κατὰ χῶραν (πίν. 56a-6). Οἱ τοῖχοι πού ὄριζαν τὸ δωμάτιο στὸ ὁποῖο ἀνήκε τὸ δάπεδο δὲν βρέθηκαν, ἀλλὰ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς πολυπληθεῖς ἐπίπεδους λίθους πού εἶναι διάσπαρτοι στὸ στρώμα ἴσως ἀνήκαν σὲ τοίχους πού καταστράφηκαν. Στὴ νοτιοανατολική γωνία τοῦ σκάμματος 2 (*locus* 3) βρέθηκαν καὶ τεμάχια ἀπανθρακωμένου ξύλου, καμένο χῶμα, καὶ ἓνα καμένο ἀδιακόσμητο ὄστρακο. Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἐντοπίσθηκε σὲ ἀπόσταση 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολική παρεῖα τοῦ σκάμματος 1, ὅπου σὲ βάθος μόλις 35 ἐκ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο βρέθηκε τὸ παρθένο ἔδαφος. Πρὸς τὰ δυτικά, τὸ στρώμα αὐτὸ εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν μάρτυρα μέσα στὸ σκάμμα 2, σὲ μία ἔκταση μὲ ἀκτίνα 2 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολική παρεῖα τοῦ σκάμματος καὶ σὲ βάθος 1.41-1.44 ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Στὴ νότια ἄκρη τοῦ σκάμματος 1 (*locus* 6) βρέθηκε πιθοειδὲς ἀγγεῖο (πίν. 57a-6), τὸ ὁποῖο εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ εἰδική κοιλότητα στὸ δάπεδο. Τὸ ἀγγεῖο μὲ τὸ περιβάλλον του χῶμα μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο τῆς Πύλου γιὰ συντήρηση, μετὰ τὴν ὁποία διαπιστώθηκε ὅτι δὲν εἶχε πυθμένα καὶ ὅτι βρισκόταν τοποθετημένο πάνω σὲ πλάκα ἀπὸ πωρόλιθο, πού ἀντικαθιστοῦσε τὴν βάση. Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος καταστροφῆς (πίν. 58b:1-6) ἀποτελεῖται ἀπὸ χονδροειδῆ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα καὶ καλύτερης ποιότητος κύπελλα, ὀρισμένα μιμούμενα γκριζὰ μινυακά, πού χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη Μεσοελλαδική καὶ πρώιμη Ἰσπεροελλαδική περίοδο. Τὸ βόρειο καὶ νότιο ὄριο τοῦ στρώματος καταστροφῆς (καὶ τὰ ὄρια τοῦωματίου τὸ ὁποῖο περιεῖχε τὸ στρώμα αὐτὸ) βρίσκονται σὲ ἄσκαφο ἔδαφος καὶ θὰ διερευνηθοῦν τοῦ χρόνου.

Ὁ μακρὺς τοῖχος α (πίν. 58a)

Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ σκάμματος 2 βρέθηκε εὐθύς τοῖχος (α), τὸν ὁποῖο παρακολοθησαμε πρὸς τὰ Β στὰ σκάμματα 3, 4, 5, καὶ 6. Τὸ σωζόμενον μῆκος του εἶναι 23 μ., ἀλλὰ συνεχίζεται καὶ πρὸς τὰ νότια, στὴν ἄσκαφη περιοχή πέραν τῆς νότιας παρεῖας τοῦ σκάμματος 2 (εἰκ. 4, πίν. 55a, 58a). Ὁ τοῖχος ἐδράζεται σὲ στρώμα ἀργιλώδους καστανέρυθρου χρώματος («ρεττινιά») σὲ βάθος 1.40-1.45 ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ἀλλὰ παρουσιάζει ἀνωφερικὴ κλίση πρὸς τὰ ΒΑ, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνειά του νὰ βρίσκεται σὲ βάθος 1.12 στὸ σκάμμα 3, σὲ βάθος 1.07 στὸ σκάμμα 4, καὶ 1.02 στὸ

Είχ. 4. Γενικό σχέδιο της άνασκαφείσας περιοχής. Με μαύρο δηλώνεται ο τοίχος α, με σκιά οι μάρτυρες.

σκάμμα 5. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μία μόνο ὀριζόντια σειρὰ λίθων, ἡ ὁποία χρησίμευε ὡς θεμέλιο πολυάριθμα τεμάχια ἀποσυντεθειμένων πλίνθων πού βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση ἐκατέρωθεν τοῦ τοίχου φανερώνουν ὅτι ἡ ἀνωδομὴ ἦταν κατασκευασμένη ἀπὸ ὠμές πλίνθους.

Ὁ τρόπος κατασκευῆς τοῦ τοίχου δὲν εἶναι ὁμοίομορφος καθ' ὅλο τὸ μῆκος του. Κατὰ τὰ πρῶτα 7.5 μ. μήκους ἀπὸ τὰ Ν, ὁ τοῖχος ἔχει πάχος 0.65-0.75 μ. καὶ εἶναι χτισμένος ἀπὸ τρεῖς σειρὲς λίθων ἀρκετὰ μεγάλων διαστάσεων (μέσου μήκους 0.30 μ.), τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες εἶναι γεμισμένο μὲ μικρότερους λίθους (0.10-0.15 μ., πίν. 58α). Μετὰ τὰ 7.5 μ. ὁ τοῖχος λεπταίνει (πάχ. 0.55-0.60 μ.) καὶ ὅσο συνεχίζει πρὸς τὰ Β τὸ πάχος του μειώνεται ἀκόμα περισσότερο, στὰ 0.40-0.50. Τὸ πρὸς Β τμήμα τοῦ τοίχου εἶναι χτισμένο ἀπὸ λίθους μεσαίων διαστάσεων (μέσου μήκους 0.25 μ.), ἐνισχυμένους ἀπὸ ἐλάχιστους μεγαλύτερους (μ. μήκους 0.50). Ἡ βόρεια ἀπόληξή του βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.80 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια παρειὰ τοῦ σκάμματος 6, ὅπου ἡ ὑπαρξὴ μεγάλων ριγμένων λίθων ἐπάνω στὸ λιθόστρωτο ἴσως φανερώνει ὅτι ὁ τοῖχος στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει καταστραφεῖ. Ἐὰν συνεχίζεται καὶ ἄλλο πρὸς τὰ βόρεια ἢ πράγματι αὐτὸ εἶναι τὸ βόρειο ἄκρο του, θὰ ἐξακριβωθεῖ τοῦ χρόνου.

Ὁ τοῖχος α τέμνεται ἀπὸ ἐγκάρσια τοιχάρια μὲ κατεύθυνση Δ-Α σὲ ἀκανόνιστα διαστήματα (ξεκινώντας ἀπὸ τὰ Ν τὸν τέμνουν στὰ 2.60 μ., 4 μ., 5 μ., 7.60 μ., καὶ 10 μ.), τὰ ὁποῖα, δεδομένης τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους, μάλλον χρησίμευαν ὡς ἀντηρίδες. Ἡ ἐπίχωση ἀπέδωσε λιγοστὰ ἸΕ ὄστρακα (πίν. 58β: 7-12) καὶ ἓνα μικροσκοπικὸ θραῦσμα τοιχογραφίας πού φέρει μαύρη βαφή καὶ λεπτὴ ἐρυθρὰ εὐθεία γραμμὴ. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε σὲ βάθος στὰ ἀνατολικά τοῦ τοίχου α στὰ σκάμματα 4, 5 καὶ 6, ἀλλὰ αὐτὸ θὰ γίνεῖ τοῦ χρόνου.

Ὁ τοῖχος α δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὸς γιὰ νὰ εἶχε χρησιμεύσει ὡς ὀχυρωματικὸς καὶ ἴσως νὰ χρησίμευε ἢ ὡς ἀναλημματικὸς ἢ ὡς περίβολος. Ἐπειδὴ, ὅμως, ἡ ἀνασκαφὴ του δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, ἡ χρῆση του θὰ καθορισθεῖ μὲ σαφήνεια ὅταν ἀνασκαφεῖ ἐντελῶς.

Τὸ λιθόστρωτο (πίν. 59)

Στὰ βόρεια ὁ τοῖχος α καταλήγει σὲ λιθόστρωτο, τὸ ὁποῖο ἐρευνηθῆκε στὰ σκάμματα 6 καὶ 7. Τὸ λιθόστρωτο βρίσκεται σὲ βάθος 2.31 (σκάμμα 7) ἔως

2.22 (σκάμμα 6) ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ θαλάσσια βότσαλα καὶ στρογγυλεμένους λίθους μέσων διαστάσεων 0.20-0.30 μ. (πίν. 59). Οἱ λίθοι αὐτοὶ φαίνεται ὅτι καλύπτονταν ἀπὸ στρώμα πατημένου χώματος, τὸ ὁποῖο σώζεται μόνο σὲ λιγοστὰ σημεῖα, στὸ σκάμμα 5. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπίχωση στὰ σκάμματα 6 καὶ 7, καθὼς καὶ ἐκείνη στὸ βόρειο μισὸ τοῦ σκάμματος 5, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μαλακὸ καὶ ἀφράτο χῶμα ποῦ περιεῖχε μεγάλα ἀποξηραμένα κλαδιὰ ἀπὸ ἐλαιόδενδρα, κομμάτια ἀπὸ πλαστικὸ καὶ ἄλλα σύγχρονα μικροαντικείμενα, τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ μπάζα ἀπὸ προηγούμενη ἀνασκαφή. Προφανῶς τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ λιθοστρώτου εἶχε ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν Μαρινάτο, ὁ ὁποῖος ἀφαίρεσε καὶ τμήματα τῆς στρώσης ἀπὸ πατημένη γῆ ποῦ φαίνεται ὅτι τὸ κάλυπτε. Τὸ λιθόστρωτο ἐκτείνεται σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῶν σκαμμάτων 6 καὶ 7, ἀλλὰ τὰ ὄριά του δὲν ὀρίσθησαν, γιὰτι πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις συνεχίζεται σὲ ἄσκαφη περιοχὴ, ἢ ὁποία θὰ ἐρευνηθεῖ τοῦ χρόνου.

ΜΙΧ. Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΒΑΡΒΑΡΑ ΔΕΛΦΩΝ

(Πίν. 60-65)

Ἡ θέση «Ἁγία Βαρβάρα» βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ σύγχρονου οἰκισμοῦ τῶν Δελφῶν, σὲ μία ἀπὸ τὶς μεσημβρινὲς πλαγιὲς τοῦ Παρνασσοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία κανεὶς μπορεῖ νὰ ἔχει πλήρη ἐποπτεία ὁλόκληρης τῆς παραλιακῆς κοιλάδας τοῦ μικροῦ ποταμοῦ Πλειστοῦ¹ καὶ τοῦ κόλπου τῆς Ἰτέας, στὴ βόρεια ἀκτὴ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Ἀπὸ τὴν ἴδια θέση διέρχεται ὁ παλιὸς ἡμιονικὸς δρόμος πού, πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ἀμαξιτοῦ δρόμου τὸ 1933, συνέδεε τοὺς Δελφοὺς μὲ τοὺς ἄλλους δύο οἰκισμοὺς τῆς κοιλάδας, τὸ Χρῖσὸ καὶ τὴν Κίρρα, τὸ ἀρχαῖο ἐπίνειό τους στὸν ἀνατολικὸ μυχὸ τοῦ κόλπου τῆς Ἰτέας. Οἱ ἀνάγκες τῆς καλλιέργειας καὶ τὸ φυσικὸ ἀνάγλυφο τῆς περιοχῆς, πὺ ἀκολουθεῖ ἔντονη κλίση ἀπὸ τὰ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ, ὑπαγόρευσαν τὴ διαμόρφωσή της σὲ ἐπάλληλα ἐπίπεδα μὲ τὴ βοήθεια ἀναλημματικῶν ξηρότοιχων. Σὲ μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς παρατηρεῖται ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικὸ σὲ δευτέρη χρήση, ἐνῶ σὲ σημαντικὴ ἔκταση διατηροῦνται στὴ θέση τους ὄρατὰ κατάλοιπα ἀρχαίων ἀναλημμάτων, κτισμένων κατὰ τὴν πολυγωνικὴ τοιχοδομία μὲ ὕλικὸ πὺ ἔχει ἐξορυχθεῖ ἀπὸ τὸν ντόπιον λατυποπαγὴ ἀσβεστόλιθον τῆς περιοχῆς². Τὰ σημαντικότερα ἀρχαῖα ἀναλήμματα ἐντοπίστηκαν σὲ ἀγρό-

---

1. Στὶς ἀρχαῖες πηγὲς τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἀναφέρεται ὡς Κρισαῖο ἢ Κιρραῖο πεδίο. Μετὰ τὸν Α' Ἱερὸ Πόλεμον (600 - 590 π.Χ.) ἀποτέλεσε τὸ σημαντικότερον τμήμα τῆς Ἱερᾶς χώρας τῶν Δελφῶν.

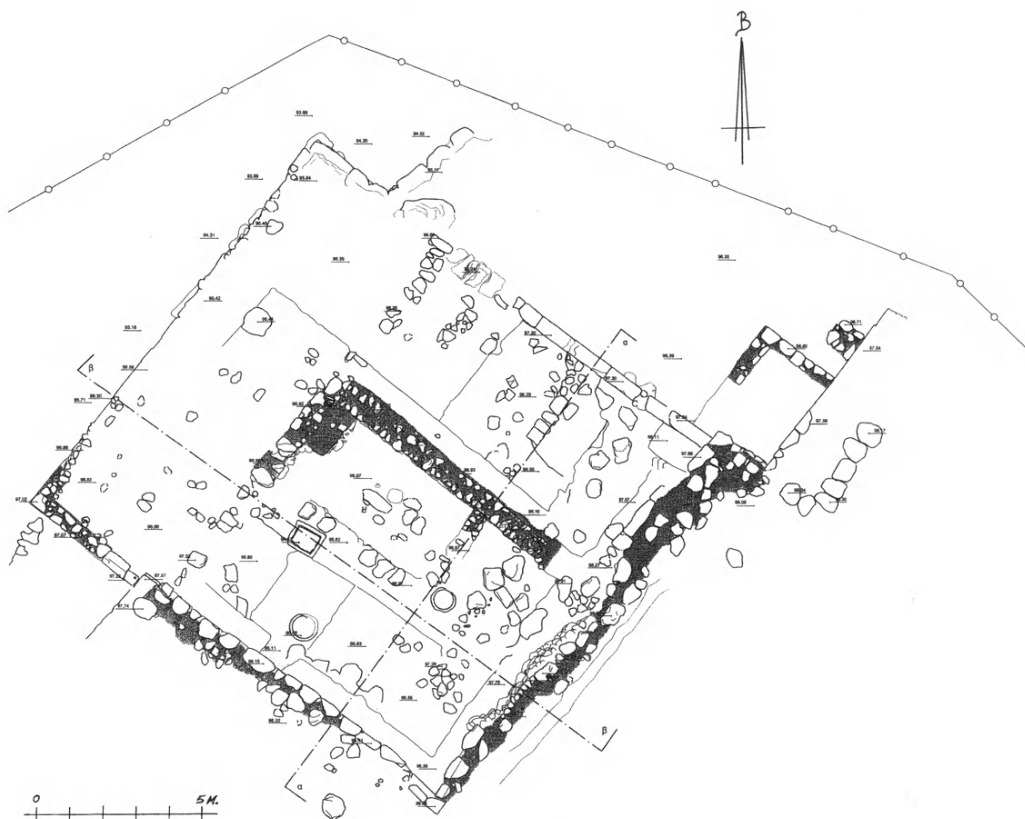
2. ΑΛ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, *Οἱ Δελφοὶ καὶ ἡ Κασταλία Πηγὴ* (1911) 22-23, ὅπου ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαίων πολυγωνικῶν ἀναλημμάτων στὴ θέση «Ἁγία Βαρβάρα». Ἡ θέση ἐντοπίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια συστηματικῆς ἐπιφανειακῆς ἐρευνας τῆς κοιλάδας τοῦ Πλειστοῦ τῆς I' ΕΠΚΑ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ὑπογράφουσας, γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας βλ. D. SKORDA, *Recherches dans la vallée du Pleistos* στὸ J.-FR. BOMMELAER (ἐκδ.), *Delphes, Centenaire de la Grande Fouille, Actes du Colloque de Strasbourg 1991* (1992) 50 κέ.

κτημα πρώην ἰδιοκτησίας Μπακαρίνου (πίν. 60α-β), ἡ ὁποία ἀπαλλοτριώθηκε τὸ 1996 ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, ὕστερα ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση σωστικῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ι' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων τὸ 1993.

Μὲ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφὴ διαπιστώθηκε ὅτι τὰ πολυγωνικὰ ἀναλήμματα στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ ἀγροκτήματος (πίν. 61α), σὲ μικρὴ ἀπόσταση στὰ νότια τοῦ παλιοῦ ἡμιονικοῦ δρόμου, εἶναι χτισμένα μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια καὶ ὅτι ἀνήκουν σὲ περίβολο τεμένους, πὺ περικλείει ὀρθογώνιο χῶρο πλάτους 14 μ. καὶ μήκους 16 μ. (εἰκ. 1). Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ περιβόλου διαμορφώθηκε μέσα στὸ φυσικὸ πρηνὲς τεχνητὸ ἀνδῆρο μέγιστου συνολικοῦ πλάτους 22 μ., σὲ ἐπιλεγμένο σημεῖο τῆς πλαγιάς οὕτως ὥστε ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνδῆρου νὰ εἶναι ἐλεύθερη (πίν. 61β, 62α).

Ὁ ὑπόλοιπος ἐλεύθερος χῶρος στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀνδῆρου ἔχει τὴ μορφὴ ἀνοιχτῆς πλατείας (πίν. 62β, 63α), κατάλληλης γιὰ τὴ συγκέντρωση ἢ παραμονὴ ἀρκετῶν ἀτόμων. Τὴ σημασία τοῦ παραπάνω χώρου γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ τεμένους καὶ τὴν ἔνταξή του σὲ αὐτὴν καταδεικνύει ἡ ὕπαρξη ἰσχυρῆς ἀναλημματικῆς κατασκευῆς κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς «πλατείας». Πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος ἀναλημματικοῦ πύργου, μὲ ὀρθογώνια κάτοψη διαστ. 6×2.50 μ., ἀλλὰ χωρὶς ὀργανικὴ σύνδεση μὲ τοὺς βραχίονες τοῦ περιβόλου. Διατηρεῖται ἡ καλοδουλεμένη νότια παρειὰ τοῦ «πύργου» σὲ ὕψος 1.40 μ. θεμελιωμένη, ὅπως καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ του, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν δυτικὸ καὶ βόρειο βραχίονα. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ ἐδράζονται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο καὶ διατηροῦν μόνο τὴ θεμέλια στρώση τους. Ἡ ἰσχυρὴ αὐτὴ κατασκευὴ ἀποσκοποῦσε προφανῶς στὴ συγκράτηση τῶν φορτίων τοῦ ὑπερκείμενου βραχώδους πρανοῦς, καθὼς καὶ τῶν βράχων, σὲ περίπτωσι καταλίθησής τους.

Τὴν ἴδια ἰσχυρὴ κατασκευὴ ἀπὸ δύο ἐξωτερικῆς σειρῆς ὀγκολίθων καὶ ἐσωτερικὸ γέμισμα ἀδρῶν λίθων, συνολικοῦ πλάτους 1.60 μ. διέθετε γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους καὶ ὁ βόρειος βραχίονας τοῦ περιβόλου. Κατὰ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης ἡ δυτικὴ, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ δηλ. τοῦ τεμένους, παρειὰ τοῦ ἀνατολικοῦ βραχίονα, καθὼς καὶ μέρος τοῦ γεμίσματός του ἀπὸ μικροὺς ἀδρούς λίθους, χωρὶς νὰ διευκρινιστεῖ ἐὰν ὁ βραχίονας αὐτὸς διέθετε καὶ ἄλλη παράλληλη ἐξωτερικὴ παρειὰ. Τὸ ἴδιο ἐρώτημα τέθηκε καὶ γιὰ τὸν νότιο βραχίονα, ἡ ἐξωτερικὴ ὕψη τοῦ ὁποίου ἦταν ἤδη ὁρατὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνασκαφή στὴν Ἁγία Βαρβάρα Δελφῶν.

ἀνασκαφή (πίν. 61α). Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ πολυγωνικοὶ τοῖχοι, ἐπιμελῶς κτισμένοι ἀπὸ μεγάλους λίθους μὲ εὐθύγραμμες καὶ καμπύλες πλευρὲς καὶ μὲ σφιχτούς ἀρμούς, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἰσχυροί, καθὼς λειτουργοῦσαν παράλληλα καὶ ὡς ἀναλήγματα. Ὁ τρόπος κατασκευῆς τους τοὺς συνδέει κατ' εὐθεῖαν μὲ τοὺς ἀρχαίους περιβόλους τῶν δελφικῶν Ἱερῶν. Τὸ ὕψος τους, ἐκεῖ ὅπου σώζονται καλύτερα, ἀνέρχεται σὲ 2 μ. Διαφορετικὴ τοιχοποιία ἀπὸ παραλληλεπίπεδους λιθόπλινθους, τὸ ἴδιο καλοδοουλεμένους σὲ ὅλες τὶς ὁρατὲς πλευρὲς τους, παρουσιάζει ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ περιβόλου. Κατασκευασμένος στὸ ἐπίπεδο δυτικὸ τμήμα τοῦ ἀνδῆρου δίδει τὴν ἐντύπωση ὅτι λειτουργοῦσε ὡς ἓνα εἶδος θωρακίου, ποὺ διαχώριζε τὸν χῶρο τῆς «πλατείας» ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεμένους.

Τὸ τέμενος διέθετε τουλάχιστον μία φανερὴ εἴσοδο στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου του, στὸ νότιο τμήμα τῆς ὁποίας διατηρεῖται στὴ θέση του κατώφλι πλάτους 1 μ. καὶ μήκους 1.50 μ. Τὸ κατώφλι ἐδράζεται σὲ στρώση ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ φέρει ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη ἐπεξεργασία στὴν ἐξωτερικὴ κάθετη ὄψη του. Ἡ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ τοῦ περιβόλου δὲν παρουσιάζουν ἀνοίγματα, ἂν κρίνουμε ὅμως ἀπὸ τὴ συνολικὴ διαμόρφωση τοῦ δυτικῆς ἄκρου τοῦ ἀνδῆρου ποῦ περιγράψαμε παραπάνω, θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε μία ἀκόμη εἴσοδος στὸ νότιο τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου, ποῦ σήμερα εἶναι κατεστραμμένο καὶ διατηρεῖ μόνο τὴ στρώση τῆς θεμελίωσής του. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ τεμένους.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς νεώτερης ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης μέσου πάχους 0.20 μ., διαπιστώθηκε ὅτι τὸ πρῶτο στρώμα εἶχε ἰδιαίτερα σημαντικὸ πάχος, καθὼς εἶχε σχηματισθεῖ ἀπὸ φερτὰ ὑλικά (χῶμα, κεραμίδες, ἀργούς λίθους, κομμάτια βράχων, χαλίγια κ.ἄ.) ποῦ συσσωρεύσαν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ὕστερα ἀπὸ τὴ βαθμιαία, ὅπως δείχνουν τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα, κατάρρευση τῆς ἀνωδομῆς τῶν τοίχων τοῦ πολυγωνικοῦ περιβόλου. Τοῦτο ὑποδηλώνει ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν πεσμένων ὄγκολίθων ποῦ διακρίνονταν σὲ θέση φυσικῆς πτώσεως μέσα στὸ παχύτατο αὐτὸ στρώμα, κυρίως κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικῆς βραχίονα. Ἡ διερεύνηση καὶ ἀπομάκρυνσή του ἦταν ἀναγκαία προκειμένου νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα στὰ βαθύτερα στρώματα, δὲν ἦταν ὅμως ἐφικτὴ μέσα στὰ περιορισμένα χρονικὰ πλαίσια τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ σωστικὴ ἔρευνα περιορίστηκε στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τεμένους, ὅπου ἡ παραπάνω ἐπίχωση εἶχε μικρότερο πάχος. Οἱ ἐργασίες ἀποχωμάτωσης ἀπέδωσαν ἄφθονη κεραμική, ποῦ χρονολογικὰ καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἕως τὰ ρωμαῖα χρόνια³, ὁδήγησαν δὲ στὴν ἀποκάλυψη δύο διαδοχικῶν στρωμάτων καταστροφῆς. Τὸ μεταγενέστερο στρώμα σχετίζεται μὲ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα κτίσματος ποῦ ἔχει κατασκευαστεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου, χρησιμοποιώντας τοὺς βραχίονές του ὡς ἐξωτερικοὺς τοίχους. Οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ κτίσματος εἶναι κατασκευασμένοι, εἴτε ἀπὸ ὄγκολι-

3. Τὰ ἀρχαιότερα μέχρι στιγμῆς ὄστρακα ποῦ ἔχουν ἐντοπιστεῖ κατὰ τὴ μελέτη τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ ἀνήκουν σὲ βάσεις πρωτοκορινθιακῶν σκύφων.

θους σὲ δευτέρη χρήση, εἴτε ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους, θραύσματα κεραμίδων καὶ λάσπη ὡς συνδετικὸ ὑλικό. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κτίσματος, παράλληλος πρὸς τὸν βόρειο βραχίονα τοῦ περιβόλου καὶ κάθετος στὸν ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ βραχίονα στὸ ὕψος τῶν δύο εἰσόδων τοῦ τεμένους, συμβάλλει στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐπιμήκους αὐλῆς στὸ νότιο ἄκρο του. Ἡ εἴσοδος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος γινόταν μὲ πόρτα πλάτους 1.30 μ., πού ὑπάρχει στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου του. Διατηρεῖται ἀκόμη στὴ θέση της ἡ ἀνατολικὴ παραστάδα μὲ ἐπιμήκη τόρμο στὴν κάθετη πλευρὰ της (πίν. 636). Ἀποκαλύφθηκε ὀλόκληρη ἡ ὀρθογώνια κάτοψη ἑνὸς μόνο δωματίου διαστ. 5.30×2.90 μ., στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποῖου ἡ στρωματογραφία ἦταν σαφής. Τὸ πρῶτο στρώμα καταστροφῆς πάχους 0.60 μ. ἄρχιζε ἀπὸ τὴν ἐπάνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ λιθοκτιστοῦ θεμελίου τῶν τοίχων τοῦ δωματίου καὶ κατέληγε σὲ στρώση ἀπὸ θραύσματα κεραμίδων στέγης. Περιεῖχε τὰ ὑλικά πού προέρχονταν ἀπὸ τὴ βαθμιαία διάλυση τῆς πλίνθινης ἀνωδομῆς τῶν τοίχων, ἀλλὰ καὶ ποικιλία εὐρημάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων θραύσματα ἀπὸ χάλκινα καὶ γυάλινα ἀγγεῖα, σιδερένια καρφιά καὶ ἐξαρτήματα θυρῶν, ἀγνύθες, λίθινα τριβεῖα καὶ μυλόλιθους, καθὼς καὶ ἄφθονα κεραμικὰ θραύσματα ἀπὸ πιθάρια, ἀμφορεῖς, πινάκια καὶ λύχνους, πού χρονολογοῦνται στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Στὴ φάση αὐτὴ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποδοθοῦν μὲ βάση τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα δύο λίθινες μικρὲς δεξαμενές, ἡ μία κυλινδρική καὶ ἡ ἄλλη παραλληλεπίπεδης διατομῆς. Τὸ δεύτερο στρώμα καταστροφῆς ἀποκαλύφθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο καὶ περιελάμβανε στρώση ἀνοιχτόχρωμης στάχτης μέσου πάχους 0.10 μ. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἦταν φτωχὸ σὲ εὐρήματα, στοιχεῖο πού ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ ἀντικείμενα τοῦ τεμένους ἀπομακρύνθηκαν ἔγκαιρα πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή του. Μεταξὺ τῶν μικρῶν εὐρημάτων ξεχωρίζουν λίγα θραύσματα ἀπὸ χάλκινα ἐλάσματα, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφερε ἐμπίεστη διακόσμηση, πῆλινες ἀγνύθες καὶ μία σιδερένια αἰχμὴ δόρατος. Τὰ λιγοστὰ ὕστρακα ἀνήκουν κυρίως σὲ ντόπια ἄβαφη κεραμεικὴ, πού εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογηθεῖ χωρὶς τὴν παράλληλη παρουσία διακοσμημένης κεραμεικῆς. Τὸ δεύτερο αὐτὸ στρώμα καταστροφῆς θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἀναμφίβολα στὴ φάση τῆς ἀρχικῆς χρήσης τοῦ πολυγωνικοῦ περιβόλου. Μεταξὺ τῶν δύο στρωμάτων καταστροφῆς μεσολαβοῦσε ἄλλωστε στρώμα ἀπὸ σκληρὸ χῶμα πάχους 0.10-0.15 μ., ἔνδειξη ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου μετὰ τὴν καταστροφή του ἀπὸ μεγάλη πурκαγιά.

Ὅπως ἤδη προαναφέραμε, οἱ περιορισμένες δυνατότητες τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας καὶ κατὰ συνέπεια τὴν συγκέντρωση ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερων στοιχείων γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ τεμένους, ὅπως ἐπιβάλλει ἄλλωστε ἡ πολύπλευρη σημασία του, καθὼς γιὰ πρώτη φορὰ ἐντοπίζεται στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Δελφῶν ἓνα μνημεῖο τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, πού σημαδεύτηκε ἀπὸ τὸν Α΄ Ἱερὸ πόλεμο (600 - 590 π.Χ.). Ὁ πόλεμος αὐτός, ὡς γνωστόν, κατέληξε μὲ τὴν καταστροφή τῆς ἰσχυρῆς φωκικῆς πόλης Κρίσας καὶ τὴν ἀφίερωση τῆς περιοχῆς πού αὐτὴ ἤλεγχε στὸν Ἀπόλλωνα τῶν Δελφῶν, ὁδήγησε δὲ σὲ γενικότερη ἀναδιοργάνωση τοῦ ἴδιου τοῦ Δελφικοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν Πυθικῶν Ἀγῶνων, πού τίθενται πλέον ὑπὸ τὴν προστασία τῆς νικήτριας τοῦ πολέμου Ἀμφικτυονίας.

Μὲ δεδομένη τὴν ἀνάγκη νὰ συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα τῆς μορφῆς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων, ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ διεξήχθη σὲ δύο σύντομες περιόδους. Κατὰ τὴν προκαταρκτικὴ ἔρευνα (2005) ἐπιδιώχθηκε ἡ περισυλλογὴ τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου, πού μετὰ τὴν πτώση του ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ βραχίονα βρέθηκε συσσωρευμένο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβάλλου, καθὼς καὶ ἐκείνων πού ἐντοπίστηκαν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ τέμενος. Συνολικὰ περισυλλέγησαν 155 ὀγκόλιθοι ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεμένους καὶ ἄλλοι 27 ὀγκόλιθοι ἀπὸ τὸν περιβάλλοντα χῶρο του, ὅπου καὶ τακτοποιήθηκαν ἀνάλογα μὲ τὸ σημεῖο προέλευσής τους. Μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν διαπιστώθηκε ὅτι τὸ στῶμα μὲ τὶς φερτές ἐπιχώσεις καὶ τοὺς πεσμένους ὀγκόλιθους στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ τεμένους συνεχίζονταν σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ ὅσο εἶχε ἀρχικὰ ἐκτιμηθεῖ καὶ ὅτι δὲν ἦταν σκόπιμη ἡ πλήρης ἀπομάκρυνσή του, καθὼς χρησίμευε στὴ στήριξη τμήματος τῆς ἀνωδομῆς τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ βραχίονα, πού παρουσίαζε φθορὴς ἢ ἑλαφρὰ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεμένους. Παράλληλα μάλιστα ἀπαιτήθηκε νὰ ληφθοῦν πρόσθετα μέτρα στερέωσης τοῦ βόρειου βραχίονα μὲ τὴν κατασκευὴ ξερολιθῶν, προκειμένου νὰ συγκρατηθοῦν αἰωρούμενοι ὀγκόλιθοι τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς του. Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι ἡ ἔρευνα στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τεμένους δὲν μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ ἂν δὲν συνδυαστεῖ μὲ τὴν ἀναστήλωση τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ βραχίονα.

Ἡ δευτέρη περίοδος (2006) ἀφιερώθηκε στὴ συμπλήρωση τῆς ἀνασκα-

φικῆς διερεύνησης τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τεμένους εἴτε μὲ τὴ διεύρυνση παλαιῶν τομῶν, εἴτε μὲ τὴ διάνοιξη νέων (πίν. 64-65). Ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴ προέκυψαν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα πού συμπληρώνουν ἢ ἐνισχύουν τὶς διαπιστώσεις τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς:

Οἱ τοῖχοι τοῦ περιβόλου, πλὴν τοῦ νοτίου, ἐδράζονται σὲ σειρὰ πλακοειδῶν λίθων πού σχηματίζουν πατούρα, καθὼς ἐξέχουν ἀπὸ τὴν κάθετη παρεῖα τῶν τοίχων. Αὐτὸ προϋποθέτει μιὰ ἔστω ἀδρομερὴ λάξευση τοῦ φυσικοῦ βράχου γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς εἴδους ἐπιπέδου θεμελίωσης. Ὁ ἀνώμαλος φυσικὸς βράχος ἔχει ἐπίσης χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ νότιου ἀναλήμματος εἴτε μὲ τὴ λάξευσή του ὅπου προεξείχε γιὰ τὴ δημιουργία ἐπιπέδου ἔδρασης τῶν ὀγκολίθων, εἴτε μὲ ἐξισωτικὸ γέμισμα ἀπὸ μικροὺς λίθους καὶ λατύπη, ὅπου ὑπῆρχαν βαθιὲς κοιλότητες. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος διέθετε μόνον μιὰ παρεῖα, καθὼς μὲ τὴ διεύρυνση παλαιᾶς τομῆς ἀποδείχθηκε ὅτι ἀφοῦ κατασκευάστηκε ἐπιχώστηκε ἐξωτερικὰ μὲ πέτρες καὶ λατύπη. Τὸ μπάζωμα αὐτὸ συκρατοῦσε ἀπὸ τὰ νότια τοῖχος ἀντιστήριξης πολυγωνικῆς ἐπίσης τοιχοποιίας, πού εἶναι κάθετος στὴν ἐξωτερικὴ παρεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ περιβόλου καὶ συγχρόνως ὀριοθετεῖ ἀπὸ τὰ βόρεια τὸν χῶρο τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου τοῦ τεμένους.

Τὸ ἀρχαιότερο στρώμα καταστροφῆς μὲ τὶς ἄφθονες στάχτες ἐντοπίστηκε στὸ ἐπίπεδο τῆς ἔδρασης τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ περιβόλου σὲ ὅλες τὶς τομὲς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεμένους, ἀλλὰ καὶ στὸν χῶρο τῆς «πλατείας» στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀνδῆρου. Δὲν προέκυψαν ὅμως περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν παλαιότερη διαμόρφωση τοῦ χώρου, οὔτε ἐνδείξεις γιὰ τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ κατασκευῶν τῆς παλαιότερης αὐτῆς φάσης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου. Ἡ μεγάλη καὶ ἐνιαία ποσότητα στάχτης τοῦ παλαιότερου κλειστοῦ στρώματος τοῦ χώρου δίδει ἔντονα τὴν εἰκόνα τῆς φοβερῆς καταστροφῆς πού ὑπέστη τὸ τέμενος στὴ φάση τῆς ἀρχικῆς χρήσης του καὶ ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι πιθανότατα ὑπῆρχαν στὸ ἐσωτερικὸ του ξύλινες κατασκευές. Γενικότερα ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οὔτε ἡ συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀναμένονταν γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεμένους καὶ γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῆς λατρείας. Κατὰ συνέπεια μὲ τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε δὲν εἶναι δυνατόν τὸ τέμενος νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποια θεότητα.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὴ βίαιη καταστροφὴ τῆς παλαιότερης οἰκοδομικῆς φάσης

τοῦ τεμένου, ἡ ἐγκατάλειψη τῆς μεταγενέστερης οἰκοδομικῆς φάσης τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ὑπῆρξε εἰρηνική, ὅπως ἐπιβεβαίωσαν νέες τομές, πού παράλληλα συμπλήρωσαν τὴ γνώση μας γιὰ τὴν κάτοψη τοῦ κτίσματος. Διαπιστώθηκε συγκεκριμένα ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου στὸ κέντρο τοῦ τεμένου, πού εἶχε ἐρευνηθεῖ κατὰ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφὴ συνεχίζονται πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ βόρεια, ὄχι ὅμως καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Τὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα διέθετε ἐπομένως τέσσερα τουλάχιστον δωμάτια. Ὁ ὑπόλοιπος χῶρος κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ βραχίονα λειτουργοῦσε πιθανότατα ὡς χῶρος αὐλῆς ἢ ἐργασίας, ὅπως ὑποδηλώνει μία ἀκόμη λίθινη δεξαμενὴ κυλινδρικῆς διατομῆς, πού βρέθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ ἐκεῖνες πού εἶχαν ἤδη βρεθεῖ παλαιότερα στὸν ἴδιο χῶρο.

Ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα τῆς χρήσης τοῦ κτίσματος δὲν εἶναι σαφές στὸ παρὸν στάδιο τῆς μελέτης τῶν εὐρημάτων ἐὰν πρόκειται γιὰ ἱερὸ ἢ γιὰ ἀγροικία. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐπιγραφές τῶν Δελφῶν⁴ στὰ πλαίσια τῆς μελέτης γιὰ τὰ ὄρια τῆς Ἱερᾶς χώρας τους, φαίνεται ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. εἶχαν ἀτονῆσει οἱ ἀποφάσεις τῆς Ἀμφικτυονίας πού ἀπαγόρευαν μὲ ἰδιαίτερα βαριεὲς ποινὲς γιὰ τοὺς παραβάτες τὴν καλλιέργεια τῆς περιοχῆς τῆς Ἱερᾶς χώρας. Στὰ πλαίσια τῆς οικονομικῆς στήριξης τοῦ πληθυσμοῦ ἐντάσσεται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς καὶ ἡ ψήφισή νόμου ἀπὸ τὴν πόλιν τῶν Δελφῶν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ δελφικὴ ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁵, σχετικὴ μὲ τὴ διανομὴ κλήρων γῆς πού εἶχαν παραμείνει ἀκαλλιέργητοι σὲ ἀγροτικὴ περιοχὴ τῆς πόλης. Μὲ τὴ συστηματικὴ συνεξέταση ὄλων τῶν εὐρημάτων ἐλπίζεται νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὰ βασικὰ ἐρωτήματα, πού ἀφοροῦν τόσο στὸν χαρακτήρα τῆς χρήσης καὶ στὴ λειτουργία τῶν δύο οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ τεμένου, ὅσο καὶ στὴν ἀκριβῆ χρονολόγησή τους.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΚΟΡΔΑ

4. Βλ. D. ROUSSET, *Le territoire de Delphes et la terre d'Apollon*, BEFAR 310 (Paris 2002) 243, 288.

5. J.-L. FERRARY, D. ROUSSET, Un lotissement de terres à Delphes au IIe s. après J.-C., *BCH* 122, 1988, 277-342.

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 66-74)

Κατά τὸ 2006 δὲν ἔγιναν ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Δωδώνη (εἰκ. 1), ἀλλὰ μόνον μελέτη τῶν ἤδη ἀποκαλυφθέντων ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτουν τὰ ἐξῆς συμπεράσματα:

Δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ¹ (εἰκ. 2-3)

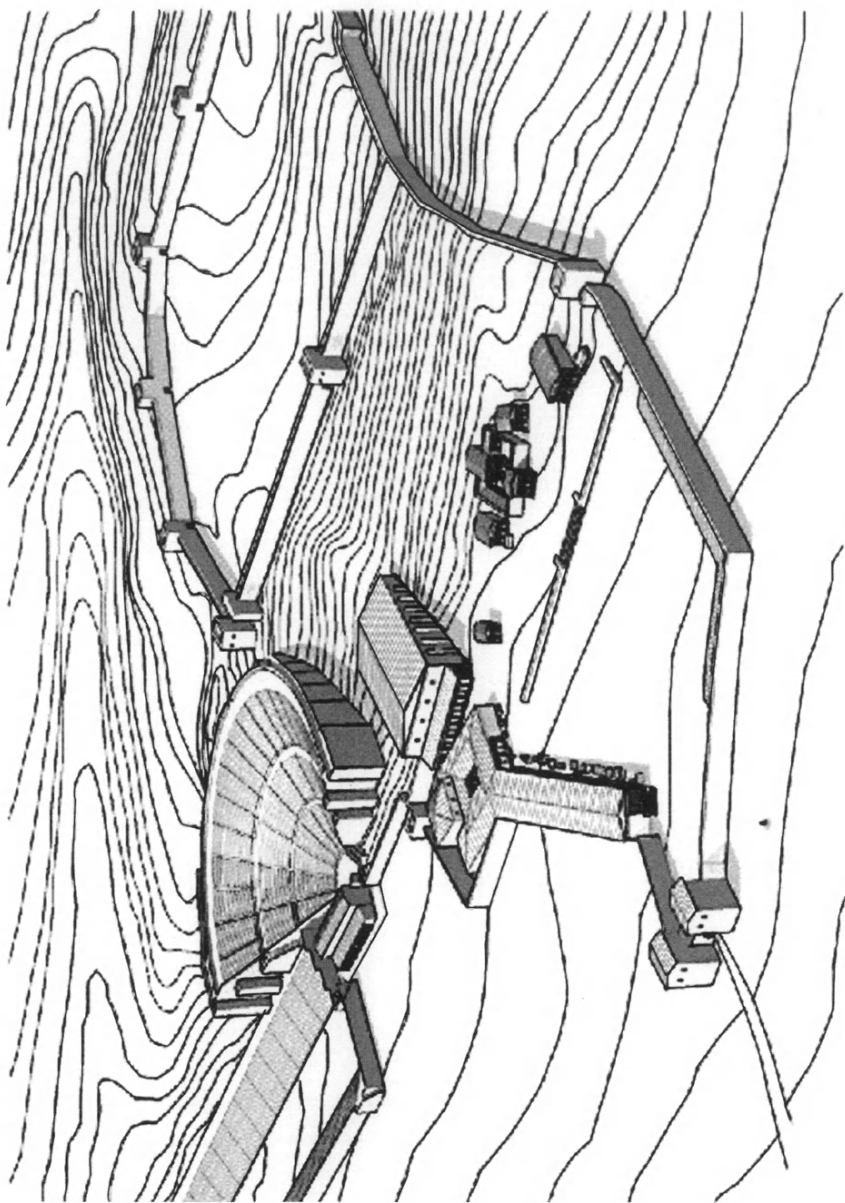
Ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης μὲ τὴ σύνδεσή της μὲ τὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ πρυτανείου² ἀποτελέσει μιὰ στοὰ τύπου Γ³, λύση ἰδιαίτερα δημοφιλὴ τυπολογικὰ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ

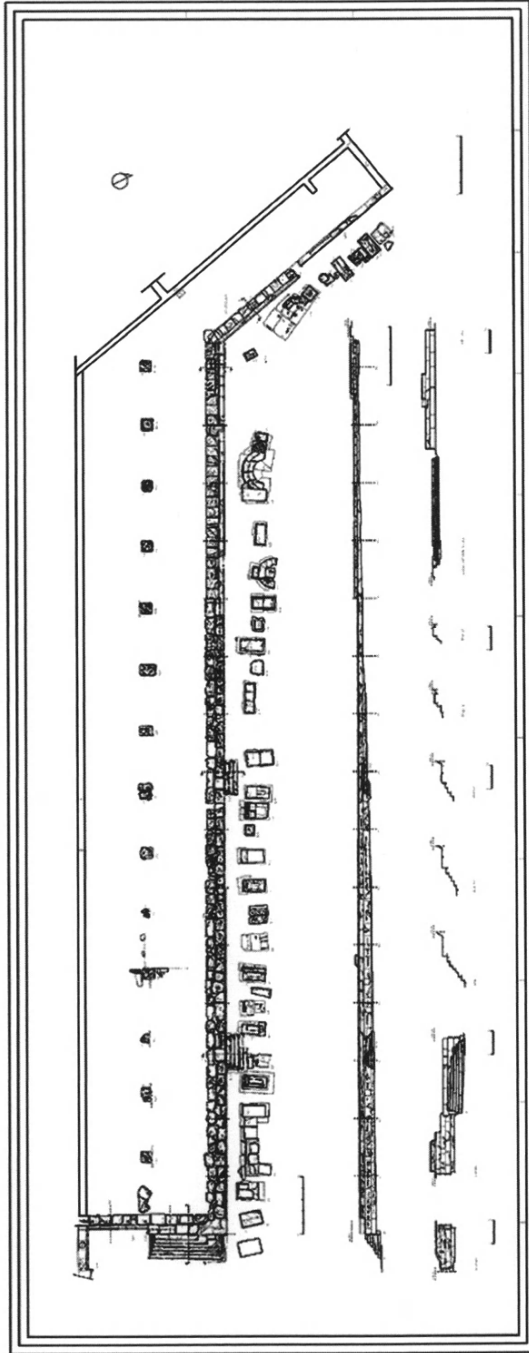
1. Γιὰ τὶς ἔρευνες στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ τῶν βάθρων βλ. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, 163, εἰκ. 1-3, πίν. 916, ΠΑΕ 1998, 143-145 καὶ 150, εἰκ. 1-2, πίν. 84, 85α καὶ 86α, ΠΑΕ 1999, 153-154, εἰκ. 1-2, πίν. 85-86α, 91-93, ΠΑΕ 2000, 149-150, εἰκ. 1-2, πίν. 92-95, ΠΑΕ 2002, 79-85, εἰκ. 1-3, πίν. 53-57, ΠΑΕ 2003, 68-70, εἰκ. 1-3, πίν. 39-41, ΠΑΕ 2004, 65-77, ΠΑΕ 2005, 73-88. Ἐπίσης βλ. Ἔργον 1997, 59, εἰκ. 56-57, Ἔργον 1998, 65, εἰκ. 60, 63, Ἔργον 1999, 68, εἰκ. 63-64, Ἔργον 2000, 82, εἰκ. 87, 90, Ἔργον 2002, 43-45, εἰκ. 38-41, Ἔργον 2003, 53-56, εἰκ. 50-54, Ἔργον 2004, 38-43, Ἔργον 2005, 57-61, εἰκ. 52-58. Τὸ περίγραμμα τῆς δυτικῆς στοᾶς εἶχε ἔλθει στὸ φῶς ἀπὸ τὸν Κ. Καραπάνο. Τὸ οἰκοδόμημα χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς Ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878) 22-26, πίν. III-IV. Θ. ΜΠΙΑΗΣ, Ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη: Συνολικὴ πρόταση γιὰ τὴν προστασία, συντήρηση καὶ τὴν ἀνάδειξη τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης καὶ τῶν βάθρων ἔμπροσθεν αὐτῆς. Ἰωάννινα 2006 (στὸ ἐξῆς: ΜΠΙΑΗΣ, Μελέτη).

2. Γιὰ τὴ σύνδεση πρυτανείου - δυτικῆς στοᾶς βλ. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1999, 152-153, πίν. 91.

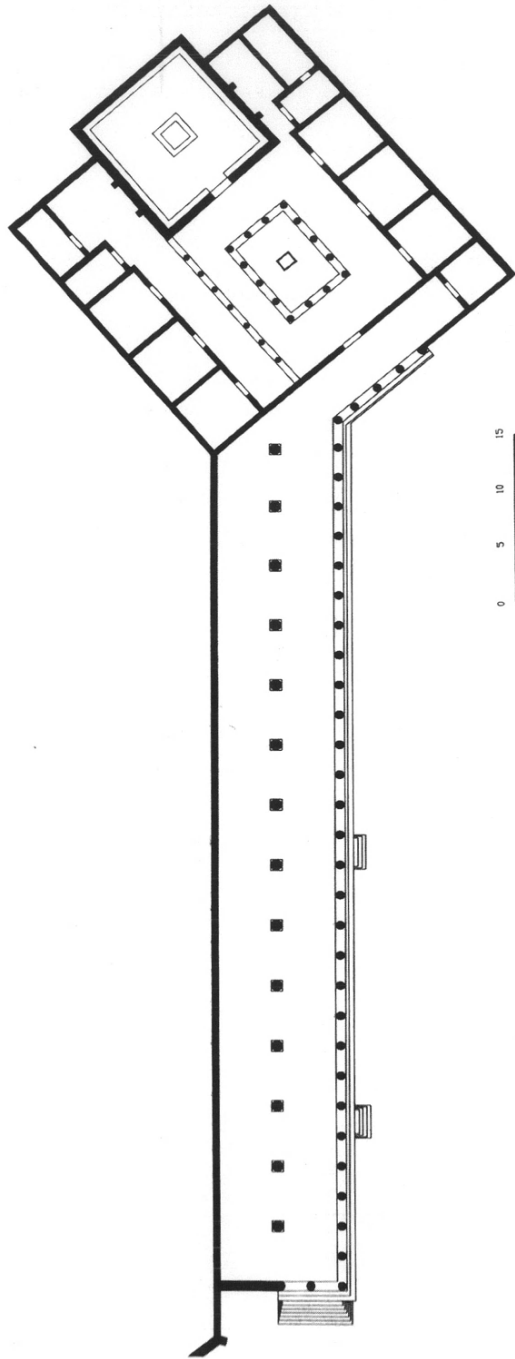
3. ΜΠΙΑΗΣ, Μελέτη, 4.

Εἰκ. 1. Ἀναπαράσταση τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δοδώνης κατὰ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Είχ. 2. Σχεδιαστική αποτύπωση τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ τῶν προκειμένων δάθρων. Ὁριζοντιογραφία, ὄψεις, τομές ὀψεων.

Εἰκ. 3. Κάτοψη τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ τοῦ πρυτανείου (γραφικὴ ἀποκατάσταση).

ὀργάνωση-πλαisiώση τοῦ ἐλεύθερου χώρου καὶ τὴν ἐνοποίηση διαδοχικῶν κτηρίων καὶ κατασκευῶν, ὅπως συνέβη καὶ στὴ Δωδώνη⁴. Ἀπὸ τὶς ἀκριβεῖς μετρήσεις ποὺ ἔγιναν στὸ πλαίσιο τῆς μελέτης προκύπτει ὅτι ἡ στοὰ στὸ νότιο σκέλος τῆς, σὲ μῆκος 77.25 μ., εἶναι διπλή, μὲ ἀξονικὰ τοποθετημένη ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία, ἐνῶ βόρεια κάμπτεται ὡς ἀπλή γιὰ 20.40 μ. διαμορφώνοντας μνημειακὰ τὴν εἴσοδο τοῦ πρυτανείου. Ἐνῶ τὸ βόρειο καὶ τὸ νότιο σκέλος τῆς στοᾶς ἀνήκουν σὲ διαφορετικὰ οἰκοδομικὰ προγράμματα, ἡ συνέχεια στὴ στάθμη τοῦ στυλοβάτη δείχνει τὴν πρόθεση οἱ διαφορετικὲς φάσεις νὰ ἐνοποιηθοῦν αἰσθητικὰ σὲ ἓνα σύνολο.

Ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐρειπίου καὶ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς συνάγεται ὅτι τὸ κτήριο καὶ τὰ προκείμενα ἀναθηματικὰ μνημεῖα λεηλατήθηκαν συστηματικὰ μετὰ τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ. Σήμερα λείπουν στρώσεις ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, τμῆμα τῆς κρηπίδας καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στυλοβάτη⁵. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ δυτικὸς (ὀπίσθιος) τοῖχος τοῦ νότιου σκέλους⁶, ὁ ὁποῖος σώζεται τοπικὰ σὲ μεγάλο ὕψος ἀλλὰ σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης. Ἐπίσης σώθηκαν οἱ τρεῖς κλίμακες πρόσβασης στὴ στοὰ⁷, στοιχεῖο σχετικὰ σπάνιο⁸.

Ἡ τοποθέτηση μιᾶς εὐρύχωρης κλίμακας στὸ νότιο ἄκρο τῆς στοᾶς, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κύρια νότια πύλη τοῦ Ἱεροῦ, ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τοῦ λειτουργικοῦ προορισμοῦ τοῦ οἰκοδομήματος σὲ σχέση μὲ τὴν πορεία τῶν προσκυνητῶν. Ἡ βαρύνουσα σημασία τῆς στοᾶς ὑπογραμμίζεται ἐπίσης ἀπὸ πλῆθος ἀναθημάτων, τοποθετημένων κατὰ μῆκος τῆς κύριας ὄψης τῆς, τὰ ὁποῖα ἦταν θεατὰ ἀπὸ ὅλους τοὺς εἰσερχόμενους στὸ Ἱερό ἀπὸ τὴ νότια κύρια πύλη⁹.

4. Γιὰ τὴν ἐνοποίηση τῶν πρυτανείου - δυτικῆς στοᾶς βλ. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2004, 65-77· τῶν ἰδίων, ΠΑΕ 2005, 73-88.

5. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2005, 73-88.

6. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, 163, πίν. 916· τῶν ἰδίων, ΠΑΕ 2005, 73-88.

7. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2002, 82-84, πίν. 54-55· τῶν ἰδίων, ΠΑΕ 2003, 96, πίν. 41.

8. ΜΠΑΝΗΣ, Μελέτη, 21.

9. Γιὰ τὸν πύργο τῆς νότιας, κύριας πύλης εἰσόδου στὸ Ἱερό βλ. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2002, 85-86, πίν. 576. Γενικότερα γιὰ τὴν κύρια πρόσβαση στὸ Ἱερό βλ. τῶν ἰδίων, ΠΑΕ 2005, 73-88.

Ὑλικά δομῆς - παθολογία (πίν. 66-74)

Στὴν κρηπίδα, τὸν στυλοβάτη καὶ τοὺς τοίχους χρησιμοποιήθηκε τοπικός ἀσβεστόλιθος, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς Δωδώνης. Στους κίονες χρησιμοποιήθηκε ψαμμιτικός λίθος, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τοῦ Ἱεροῦ. Ὁ τοπικός, ὑπόλευκος, ἀσβεστόλιθος διατέμνεται ἀπὸ πλῆθος ἀσυνχειῶν. Οἱ ἀδυναμίες αὐτὲς μειώνουν τὴν ἀντοχὴ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν σὲ καταπονήσεις καὶ διευκολύνουν τὴν εἰσροὴ τοῦ νεροῦ μὲ ἀποτέλεσμα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἔντονες μεταβολὲς τῆς θερμοκρασίας, νὰ δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ καταστροφὴ τοῦ λίθου¹⁰.

Παράλληλα, τὰ αἷτια τῶν φαινομένων φθορᾶς σχετίζονται καὶ μὲ ἐξωτερικούς παράγοντες, ὅπως οἱ περιβαλλοντικὲς συνθῆκες τῆς περιοχῆς καὶ ἡ ἰστορία τοῦ μνημείου.

Στερεοβάτης - κρηπίδα (εἰκ. 2, 4-7, πίν. 66-70)

Ἀπὸ τὶς στάθμες θεμελίωσης τῶν κλιμάκων καὶ τῶν βάθρων διαπιστώθηκε ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ νότια τῆς στοᾶς¹¹. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ στερεοβάτης τοῦ κτηρίου ἦταν ἐμφανῆς μόνο στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο της, σὲ ὕψος δύο δόμων¹². Τὸ ὄρατὸ τμῆμα τῶν δύο κατώτερων δόμων τῆς κρηπίδας μειωνόταν βαθμιαῖα πρὸς Βορράν, ὥστε μόνον οἱ δύο ἀνώτεροι δόμοι, ὁ ἀναβαθμὸς καὶ ὁ στυλοβάτης, νὰ προβάλουν τελικὰ στὸ βόρειο ἄκρο, στὴ συμβολὴ τῶν δύο σκελῶν τῆς στοᾶς¹³.

10. ΜΠΙΑΝΣ, *Μελέτη*, 26-27. Εἰδικότερα γιὰ τὴν παθολογία τοῦ λίθου καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων, βλ. *Μελέτη Συντήρησης Δυτικῆς Στοᾶς*, Ἀρχαιολογικὸς Χώρος Δωδώνης, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Διεύθυνση Συντήρησης Ἀρχαιοτήτων καὶ Νεότερων Μνημείων, Ἀθήνα 2006.

11. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 2003, 70· τῶν ἰδίων, *ΠΑΕ* 2004, 65-77 καὶ *ΠΑΕ* 2005, 73-88.

12. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 2005, 73-88.

13. Αὐτόθι.

Πλοκή τῶν λίθων (εἰκ. 2, πίν. 66α, 68-70)

Ἡ πρόσθια ὄψη τῆς ὑποδομῆς, ὅσο ἀναπτύσσεται σέ ὕψος τόσο ὑποχωρεῖ πρὸς τὸ ἐσωτερικό¹⁴. Ἔως τὸν ἀναβαθμὸ ἢ λιθοδομὴ εἶναι δύο παρειῶν. Διαφορετικοὶ λίθοι, ὁρομικὰ τοποθετημένοι σχηματίζουν τὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς λιθοδομῆς. Στὴν πρώτη στρώση τῆς κρηπίδας καὶ στὴ στρώση τῆς εὐθυντηρίας οἱ παρειῆς πρέπει νὰ συνδέονταν κατὰ τόπους μὲ διάτονες λίθους, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπῆρχαν στὴ δεύτερη στρώση τῆς κρηπίδας¹⁵.

Οἱ λίθοι τῶν στρώσεων τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ ἀναβαθμοῦ διατάσσονται κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα. Οἱ λίθοι στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τῆς δεύτερης στρώσης τῆς κρηπίδας καὶ στὶς ὑπόλοιπες πρὸς τὰ κάτω διατάσσονται ψευδοἰσόδομα¹⁶.

Διαμόρφωση ἐπιφανειῶν (εἰκ. 2, 6)

Στὴν κρηπίδα, ὅσο ἢ κατασκευὴ ἀναπτύσσεται σέ ὕψος, τόσο οἱ ἐπιφάνειες εἶναι ἐπιμελέστερα κατεργασμένες καὶ τὰ ὕψη τῶν λίθων μικρότερα. Στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τῆς λιθοδομῆς μειώνεται δραστικὰ ἡ ἐργασία λάξευσης στὶς κατώτερες στρώσεις μὲ χρῆση κατὰ περίπτωση φυσικῶν ἀνεπεξέργαστων ἢ χονδροδουλεμένων ἐπιφανειῶν ἢ ἀκόμα καὶ κυφώσεων.

Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς λιθοδομῆς ἔχει ἀφεθεῖ μὲ τὸ φυσικὸ πρόσωπο τῶν λίθων σὲ ὅλες τὶς στρώσεις τῆς ὑποδομῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στρώση τοῦ στυλοβάτη στὸ βόρειο σκέλος, γεγονός πὸ ὑποδηλώνει δάπεδο στὴν εἴσοδο τοῦ πρυτανείου¹⁷. Οἱ ἀφανεῖς παρειῆς εἶχαν λιγότερη ἐπεξεργασία ἀπὸ τὶς ἐμφανεῖς ἀκόμα καὶ ἐὰν ἀνῆκαν στὴν ἴδια στρώση. Στὴ δεύτερη στρώση τῆς κρηπίδας, ἐνῶ οἱ λίθοι εἶχαν λεπτὴ ἐπεξεργασία στὸ ὄρατὸ τμήμα τῆς, στὴ μεγαλύτερη ἔκτασή τους, ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ἡ στρώση ἦταν ἀφανής (κοντὰ στὴν

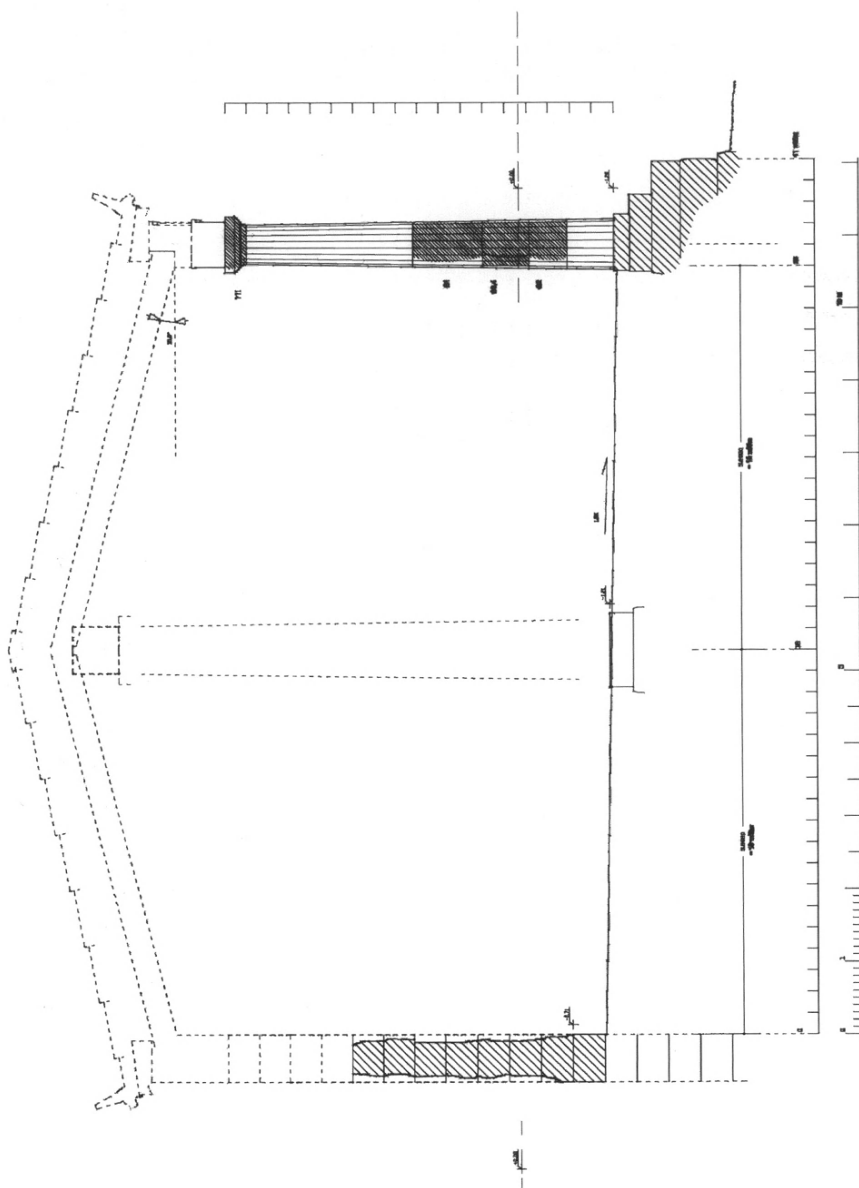
14. ΠΑΕ 2005, ὁ.π.

15. ΜΠΙΑΗΣ, *Μελέτη*, 9.

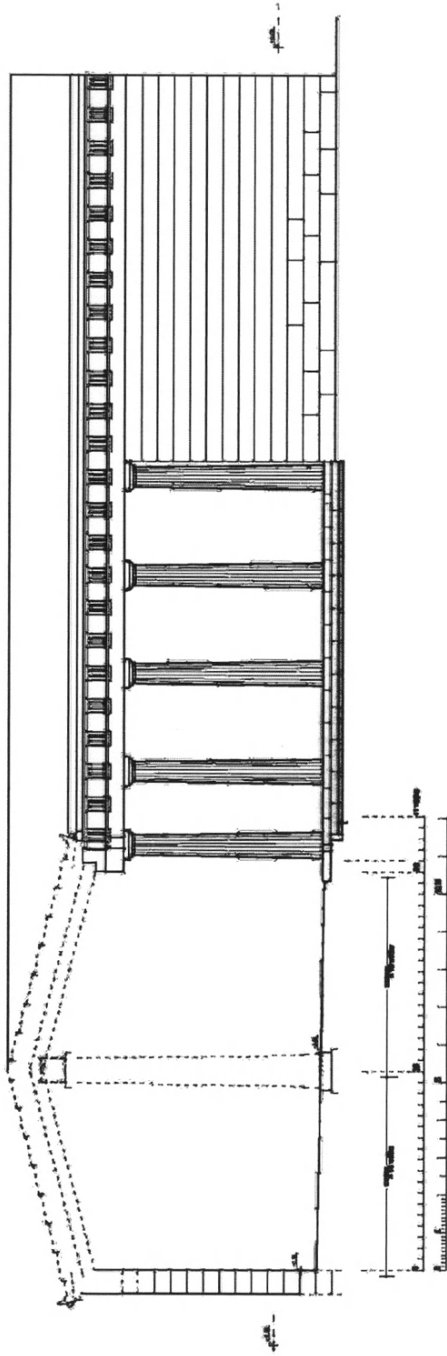
16. Αὐτόθι.

17. ΜΠΙΑΗΣ, *Μελέτη*, 10. Γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ πρυτανείου κατὰ τὶς διαφορὲς οἰκοδομικὰς φάσεις βλ. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2004, 65-77· τῶν ἰδίων, ΠΑΕ 2005, 73-88.

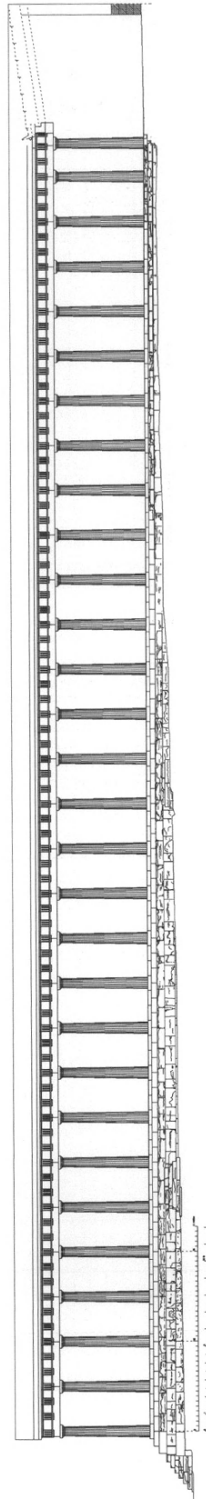

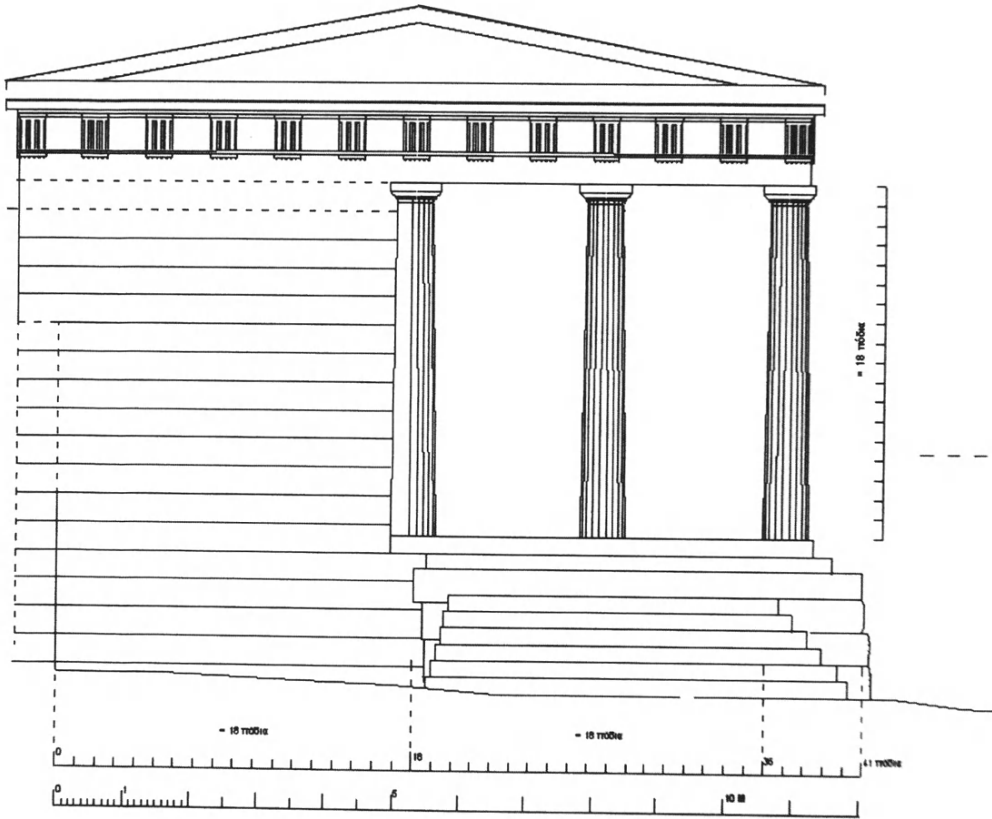
Εἰκ. 4. Τομή τῆς δυτικῆς στοῆς κατὰ πλάτος.

Είχ. 5. 'Αναπαράσταση τῆς δυτικῆς στοᾶς· βόρειο σκέλος, ἡ ἀνατολική ὄψη.

Εἰκ. 6. Ἀναπαράσταση τῆς δυτικῆς στοᾶς· νότιο σκέλος, ἡ ἀνατολικὴ ὄψη.

Εἰκ. 7. Ἀναπαράσταση τῆς δυτικῆς στοᾶς· νότιο σκέλος, ἢ νότια ὄψη.

ἔσωτερικῆ γωνία τῆς στοᾶς), παρέμειναν μὲ ἓνα μανδύα ἀπέρργου, τόσο στὴν πρόσθια ὄψη ὅσο καὶ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια.

Ἡ ἀρμογὴ τῶν λίθων μόνο στὶς ζῶνες ἀναθύρωσης ἦταν πολὺ καλὴ. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ζῶνες ἀναθύρωσης, οἱ ἐπιφάνειες ἦταν ἀδρὰ δουλεμένες. Ἀπὸ τὰ ἴχνη τῶν γόμφων συνάγεται ὅτι τὸ τυπικὸ μῆκος τῶν λίθων τοῦ ἀναβαθμοῦ καὶ τοῦ στυλοβάτη ἦταν 0.88 μ. μὲ ἐναλλαγὴ τῶν ἀρμῶν κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα. Τόσο στὰ μεγέθη ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν κατασκευὴ ὅσο καὶ στὸν

τρόπο δομῆς διακρίνεται ἡ τυποποίηση πού χαρακτηρίζει τις ἑλληνιστικές συνθέσεις¹⁸.

Συνδετήρια στοιχεῖα (εἰκ. 2, πίν. 71, 72α)

Οἱ λίθοι συναρμολογούνται ἐν ξηρῷ. Ἡ προσαρμογὴ τῶν λίθων εἶναι φροντισμένη ἀκόμα καὶ στὶς μὴ ἐμφανεῖς περιοχές. Τὰ κενὰ πού προέκυπταν μέσα στὴ δομὴ τῶν τοίχων πιθανότατα γέμιζαν μὲ πηλόχωμα καὶ λατύπη. Ἀπὸ τὰ ἴχνη (τόρμους) πάνω στὸ μνημεῖο διαπιστώνεται ἡ χρῆση σιδηρῶν συνδετήριων στοιχείων στὶς στρώσεις τοῦ ἀναβαθμοῦ καὶ τοῦ στυλοβάτη καθὼς καὶ γιὰ τὴ στερέωση τῶν κίονων πάνω στὸν στυλοβάτη.

Γιὰ τὴν κατακόρυφη σύνδεση χρησιμοποιήθηκαν γόμοι καὶ γιὰ τὴν ὀριζόντια σύνδεση σύνδεσμοι σχήματος Π. Οἱ γόμοι γιὰ τὴ σύνδεση τῶν λίθων τῶν στρώσεων τοῦ ἀναβαθμοῦ καὶ τοῦ στυλοβάτη ἦταν ὀρθογώνιας διατομῆς καὶ τοποθετοῦνταν χωρὶς αὐλακα μολυβδοχόησης προφανῶς μὲ τὴ χρῆση ἀποσπώμενου βοηθητικοῦ πῆλινου καλοπιοῦ. Οἱ σύνδεσμοι Π δὲν ἦταν τοποθετημένοι σὲ κάθε ἀρμὸ ἀλλὰ μὲ τέτοια διάταξη ὥστε οἱ λίθοι νὰ σχηματίζουν ζεύγη ἢ ἀκόμα καὶ τριάδες¹⁹.

Στὰ διάσπαρτα θραύσματα τῶν σφονδύλων διαπιστώνεται ἡ χρῆση ξύλινων ἐμπολίων μεταξύ τῶν σφονδύλων. Μεταξὺ πρώτου σφονδύλου καὶ στυλοβάτη ὑπῆρχε γόμος τετράγωνης διατομῆς. Στὰ σημεῖα αὐτὰ σώζεται ἡ αὐλακα μὲ τὴν ὁποία γινόταν ἡ μολυβδοχόηση.

Στὸ βόρειο σκέλος τῆς στοᾶς παρατηρεῖται ἀπουσία γομφώσεων γιὰ τοὺς κίονες. Τὸ γεγονός αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ διαφορὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαμόρφωσης τοῦ ἀναβαθμοῦ καὶ τοῦ στυλοβάτη, ἐνισχύει τὰ συμπεράσματα τῶν ἀνασκαφῶν ὅτι τὸ βόρειο σκέλος τῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου ἀποτελεῖ τὸ ἀρχικὸ τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ²⁰.

18. ΜΠΙΑΗΣ, *Μελέτη*, 11.

19. Αὐτόθι 12.

20. Βλ. παραπάνω σημ. 3 καὶ 5.

Μοχλοδόθρια (είκ. 2, πίν. 71α-β)

Μοχλοδόθρια εμφανίζονται στις στρώσεις τής κρηπίδας και βρίσκονται σε απόσταση περίπου 0.60 μ. από τον άρμό ὤσεως. Ἡ σχέση τῶν μοχλοδοθρίων με τούς άρμούς δείχνει ὅτι ἡ στοά κτίστηκε από τή γωνία τοῦ πρυτανείου πρὸς τὸν Νότο²¹, ὅπως διαπιστώθηκε άναςκαφικά²². Μοχλοδόθρια εμφανίζονται σποραδικά καὶ στοὺς λίθους τής δεύτερης στρώσης τής κρηπίδας κατὰ μῆκος τής ἐγκοπῆς γιὰ τὴν τοποθέτηση - εὐθυγράμμιση τοῦ άναβαθμοῦ, ὅπως καὶ στις κλίμακες.

Τοῖχοι τής στοᾶς (είκ. 2, 4-5, 7, 9-10, πίν. 66-67)

Ὁ δυτικός (ὀπίσθιος) τοῖχος τοῦ νότιου σκέλους διαπιστώθηκε ὅτι εἶναι κτισμένος κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα με διάτονες λίθους καὶ ἰσοῦφεῖς στρώσεις 4.28 μ., χωρίς ὀρθοστάτες. Τὸ πάχος του μετρήθηκε σε 0.69 μ. κατὰ προσέγγιση ἐκεῖ πού ἐπέτρεπε ἡ ἐκτεταμένη φθορά τῶν ὀρατῶν ἐπιφανειῶν²³. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἴδιου σκέλους διατηρεῖται πολὺ καλύτερα. Μακροσκοπικά παρουσιάζει ἐνιαία δομὴ με τὸν δυτικὸ τοῖχο τής στοᾶς, καθὼς καὶ με τὸ τμήμα τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ πού ἐκτείνεται στὴν προέκτασή του πρὸς Νότον²⁴. Ὡς ἐκ τούτου, ἐνισχύεται ἡ διατυπωθεῖσα άποψη²⁵, ὅτι ἡ ταύτιση τοῦ ὀπίσθιου τοῖχου τής στοᾶς με τὸν δυτικὸ περιβόλο τοῦ Ἱεροῦ, πού εἶχε προταθεῖ κατὰ τὸ παρελθόν, τελεῖ στο ἐξῆς ὑπὸ άμφισβήτηση (τουλάχιστον γιὰ τὰ ὀρατὰ σήμερα τμήματα).

Ἡ ἐνιαία κατασκευή τοῦ μνημείου καταδεικνύεται καὶ από τὴ σύνδεση τοῦ νότιου τοῖχου τής στοᾶς με τὴν κρηπίδα τοῦ κτηρίου πίσω από τὴ νότια κλίμακα²⁶. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ στρώση τής κρηπίδας με τὴν εὐθυνηρία τοῦ τοῖχου τής ἴδιας ὄψης συνδέονται ὀργανικά με μασχαλιαία ἐγκοπή.

21. ΜΠΙΛΗΣ, *Μελέτη*, 13.

22. Βλ. παραπάνω σημ. 3 καὶ 5.

23. ΜΠΙΛΗΣ, *Μελέτη*, 14.

24. Βλ. παραπάνω σημ. 8.

25. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΙΑΕ* 2005, 73-88.

26. Ὁ.π.

Κλίμακες (εἰκ. 2, 6-7, 9-10, πίν. 66-67, 686, 696)

Οἱ κλίμακες τῆς δυτικῆς στοᾶς δὲν συνδέονται ὀργανικὰ μὲ τὴ θεμελίωση τοῦ στυλοβάτη²⁷. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἀποτελοῦν ξεχωριστὴ οἰκοδομικὴ φάση, ἀλλὰ ξεχωριστὸ στάδιο κατασκευῆς, διότι οἱ κλίμακες κατασκευάζονται γιὰ ἐργοταξιακοὺς λόγους (τοποθέτηση ἰκριωμάτων, μετακίνηση λίθων καὶ κίωνων κατὰ τὶς τοποθετήσεις) μετὰ τὴν κατασκευὴ τῶν θεμελίων²⁸. Ὡς ἐκ τούτου εὐκόλα ἀποσπῶνται γιὰ ἐπαναχρησιμοποίηση μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν Ἱερῶν. Οἱ κλίμακες τῆς δυτικῆς στοᾶς τῆς Δωδώνης συγκαταλέγονται στὰ λίγα παραδείγματα ποὺ ἔχουν σωθεῖ²⁹. Καὶ οἱ τρεῖς σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν ἀπὸ καὶ πρὸς τὴ στοᾶ, δεδομένου ὅτι τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους πρὸ τοῦ κτηρίου παρουσιάζει κατωφέρεια πρὸς τὰ νότια μὲ κλίση 2%³⁰.

Ἐξωτερικὴ κιονοστοιχία (εἰκ. 3-10, πίν. 686, 726, 73α)

Ἀπὸ τὰ πέντε θραύσματα δωρικῶν κίωνων ποὺ βρέθηκαν³¹, τὰ τέσσερα προσέφεραν ἀξιόπιστα μετρητικὰ δεδομένα. Ἀπὸ τὴν ἀποτύπωση στὸ πλῆσιον τῆς μελέτης διαπιστώθηκε ὅτι δύο ἀπὸ αὐτὰ (03/4) συνανήκουν σὲ ἓνα σφόνδυλο. Ἐπίσης ὅτι τρεῖς ἀπὸ τοὺς σωζόμενους σφονδύλους (01-03/4-02) ἀποτελοῦν τμήμα ἐνὸς κίονα. Ἡ διατομὴ τῶν ραβδώσεων τῶν κίωνων εἶναι ἀβαθῆς καὶ ἡ κατεργασία τοὺς ἀδρή. Ἀπὸ τὸ ἐπίχρῖσμα, τὸ ὁποῖο κάλυπτε τὶς ὀρατὲς ἐπιφάνειες, δὲν διασώθηκε οὔτε ἶχνος. Ἡ κάτω διάμετρος τοῦ κίονα ὑπολογίστηκε σὲ 0.72 μ. καὶ τὸ ὕψος του σὲ 5.29 μ. Ἐπίσης ὑπολογίστηκε το μεταξόνιο τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἴσο μὲ 2.64 μ., καθὼς καὶ τὸ μεταξόνιο τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἴσο μὲ 5.28 μ.³².

27. Ὁ.π.

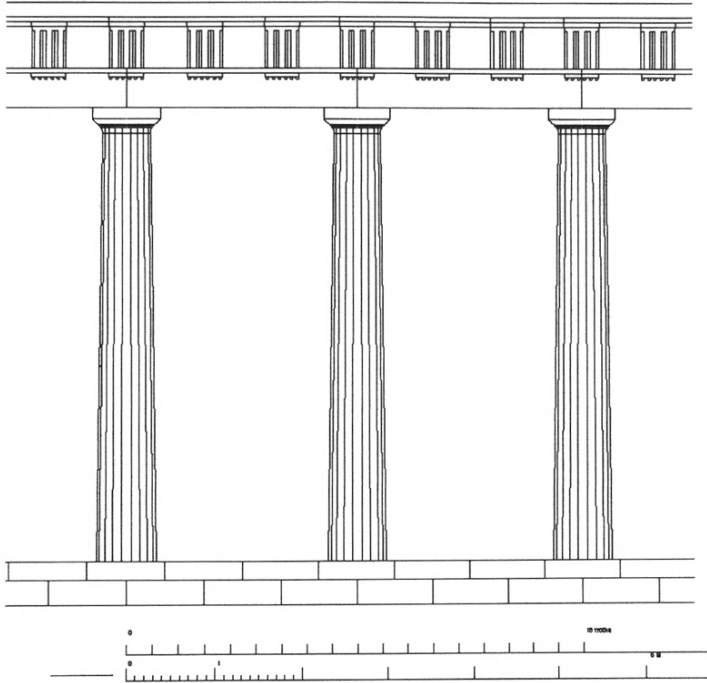
28. ΜΠΙΑΝΣ, *Μελέτη*, 21.

29. Βλ. παραπάνω σημ. 11.

30. Βλ. παραπάνω σημ. 12.

31. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 2003, 70, πίν. 41· τῶν ἰδίων, *ΠΑΕ* 2004, 65-77 καὶ *ΠΑΕ* 2005, 73-88.

32. ΜΠΙΑΝΣ, *Μελέτη*, 15-16, 19.

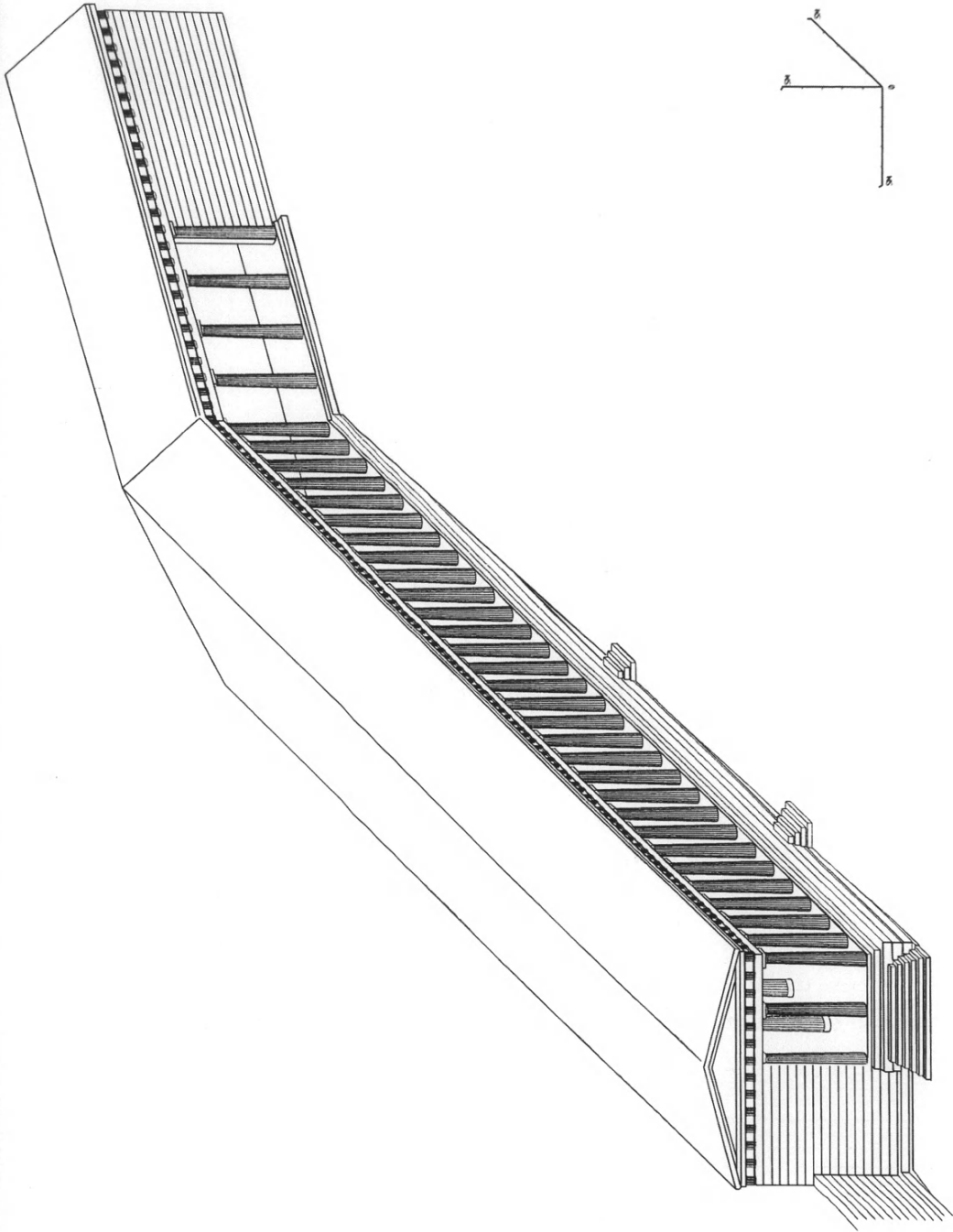

Εἰκ. 8. Ἀναπαράσταση τῆς δυτικῆς στοᾶς· τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας.

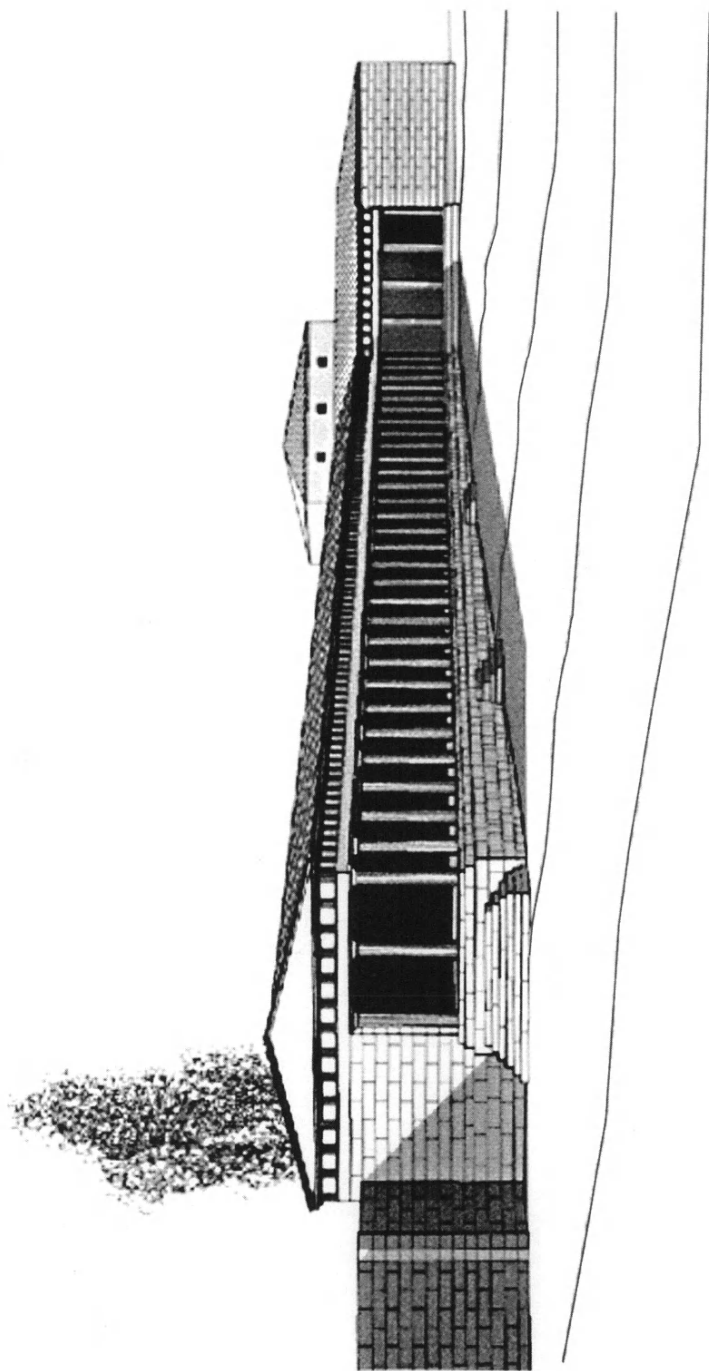
Ἀπὸ τὰ δύο συνανήκοντα θραύσματα τοῦ δωρικῶν κιονοκράνου ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς³³ προκύπτει μὲ σαφήνεια ἡ διάμετρος τῆς κάτω ἔδρας του (στὸ ὑποτραχήλιο) ἴση μὲ 0.548 μ. Ἐπίσης τὸ κιονόκρανο ἐπιτρέπει ἱκανοποιητικὰ τὴ μελέτη του δίνοντας καὶ τὴ δυνατότητα ὑπολογισμοῦ τῶν ἀναλογιῶν του.

33. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2004, 65-77· τῶν ἰδίων, ΠΑΕ 2005, 73-88.

Εἰκ. 9. Ἀναπαράσταση τῆς δυτικῆς στοᾶς (ἀξονομετρικό).

Είχ. 10. Άναπαράσταση τής δυτικής στοάς με τόν πρυτανείον (προσπτική).

Διαπιστώθηκε ὅτι στή στοὰ ἔχει ἐφαρμοστῆ τὸ Βιτρουβιανὸ πρότυπο στήν κάτοψη, ὅποτε καὶ στὸ ὕψος θὰ ἦταν λογικὸ ὁ κίονας νὰ ἀκολουθήσει τὸ ἴδιο πρότυπο. Τὸ μεταξόνιο τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας εἶναι ἴσο μὲ δύο μεταξόνια τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἴσο μὲ τὸ ὕψος τοῦ κίονα τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας.

Τὸ προτεινόμενον ὕψος εἶναι ἴσο μὲ 7.45 φορές τὴν κάτω διάμετρο τοῦ κίονα, κάτι ποῦ εἶναι σύμφωνο μὲ τὸ ἴδιο πρότυπο. Ἡ διάσταση αὐτὴ διαιρεῖται ἀκριβῶς (18 φορές) μὲ βάση πάντα τὸ ἀρχαῖο μέτρο τοῦ ποδὸς ποῦ ὑπολογίστηκε μὲ ἀκρίβεια σὲ 0.294 μ.

Ὅπως διαπιστώθηκε, ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ εἶχε συνολικὰ τριάντα τέσσερις ἐξωτερικοὺς κίονες³⁴. Εἴκοσι ἐννέα στήν ἀνατολικὴ μακρὰ πλευρὰ τοῦ νότιου σκέλους, ἕναν γωνιακὸ κίονα στὸ σημεῖο συμβολῆς τοῦ νότιου σκέλους μὲ τὸ βόρειο, τρεῖς στὸ βόρειο σκέλος (ἀνατολικὴ στοὰ πρυτανείου) καὶ ἕναν στή νότια στενὴ πλευρὰ, στὸ κενὸ μεταξύ τοῦ νότιου τοίχου καὶ τῆς κιονοστοιχίας τῆς ἀνατολικῆς ὄψης. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ νότιου τοίχου καὶ μὲ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου ὑπολογίζεται ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ ἕνας ἡμικίονας, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς στοᾶς τοῦ γειτονικοῦ Βουλευτηρίου³⁵. Οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοὶ ἐπιβεβαιώνουν τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ Σ. Δάκαρη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἡμικίονα στὸ κλειστὸ ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου³⁶.

Ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία (εἰκ. 2-5, πίν. 736, 74α)

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς τέσσερις βάσεις κίωνων καὶ τὶς δέκα θεμελιώσεις βάσεων ποῦ βρέθηκαν κατὰ χώραν, ἡ ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία εἶχε δεκατέσσερις κίονες³⁷. Τὸ ἄνοιγμα μεταξύ τῆς κεντρικῆς κιονοστοιχίας καὶ τοῦ ὀπίσθιου τοίχου ἢ τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας ἦταν 5.28 μ., ἴσο μὲ τὸ ἐσωτερικὸ μεταξόνιο.

34. ΜΠΙΑΗΣ, *Μελέτη*, 15.

35. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ - ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1996, 72, εἰκ. 2.

36. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, *ΠΑΕ* 1989, εἰκ. 1· τοῦ ἴδιου, *ΠΑΕ* 1992, εἰκ. 1.

37. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 2003, 68, εἰκ. 3.

Άκολουθώντας αυστηρά τὸ Βιτρουβιανὸ πρότυπο, ὁ ἐσωτερικὸς κίονας θεωρήθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἦταν ἰωνικοῦ ρυθμοῦ³⁸. Μὲ δεδομένο τὸ πρότυπο αὐτό, καὶ σὲ σχέση μετὰ τὸ μεταξόνιο, τὸ ὕψος τοῦ ἐσωτερικοῦ κίονα ὑπολογίστηκε σὲ 6.35 μ.

Άπὸ ἀποτύπωμα στὴ βάση τοῦ βορειότερου ἐσωτερικοῦ κίονα φαίνεται ὅτι ὑπάρχει ἴχνος ἀπὸ τὴν ἐδραση μέλους κυκλικῆς διατομῆς διαμ. 0.88 μ. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀποκλείει τὴν ὕπαρξη τυπικῆς ἰωνικῆς βάσης μετὰ πλίνθο. Τὸ ἀποτύπωμα θὰ μπορούσε νὰ ἦταν τὸ ἴχνος ἀπὸ τὴν κάτω ἐδρα ἰωνικῆς βάσης, χωρὶς ὅμως πλίνθο, ἐνὸς δωρικοῦ κίονα μεγαλύτερης διαμέτρου ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ἢ ἐνὸς τυμπάνου κυλινδρικοῦ σχήματος πάνω στὸν ὁποῖο ἐδραζόταν δωρικὸς κίονας³⁹. Μὲ τὸ κυκλικὸ ἀποτύπωμα τῆς βάσης φαίνεται ὅτι ταιριάζει θραῦσμα κυλινδρικοῦ μέλους ἀπὸ ψαμμιτόλιθο ποῦ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές⁴⁰. Ἐὰν τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο σημεῖο, τότε οἱ ἐσωτερικοὶ δωρικοὶ κίονες θὰ ἐδραζόνταν σὲ κυλινδρικό τύμπανο.

Μετρολογικά

Άπὸ τίς διαστάσεις τόσο τῶν αὐτοτελῶν στοιχείων ὅσο καὶ τῶν συνόλων προκύπτουν στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δίνουν τὸ ἀρχαῖο μέτρο μετὰ ἱκανοποιητικὴ προσέγγιση. Τὸ μέτρο αὐτὸ εἶναι ἴσο μετὰ 0.294 μ., δηλαδὴ ὁ ἰωνικὸς πούς, ἡ ἐπιλογή τοῦ ὁποῖου δὲν σχετίζεται μετὰ τὸν ρυθμὸ τοῦ κτηρίου (δωρικός)⁴¹.

Θριγκός (εἰκ. 4-10)

Ἐνῶ στὶς ἀνασκαφές βρέθηκαν ἀρκετὰ θραῦσματα κεράμωσης δὲν ἐντοπίστηκε κανένα θραῦσμα ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος θριγκοῦ.

38. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2004, 65-77· τῶν ἰδίων, ΠΑΕ 2005, 73-88.

39. ΜΠΑΗΣ, *Μελέτη*, 19-20.

40. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2005, 73-88.

41. ΜΠΑΗΣ, *Μελέτη*, 18.

Ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἐξαφάνιση θραυσμάτων ἀπὸ λίθινα μέλη ὑποδηλώνει ὅτι τὸ μνημεῖο διέθετε ξύλινο θριγκό, παρόλο πὺ τὸ ἐσωτερικὸ μεταξόνιο εἶναι διπλάσιο τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπως στὰ κτήρια μὲ λίθινο θριγκό, καὶ τὸ ἐξωτερικὸ μεταξόνιο δὲν εἶναι τόσο εὐρὺ ὥστε ἀπὸ μόνο του νὰ παραπέμπει σὲ ξύλινο θριγκό. Ἀντίστοιχα παραδείγματα στοῶν πὺ θεωρεῖται ὅτι εἶχαν ξύλινο θριγκό, λόγω ἔλλειψης στοιχείων λιθίνου, ἀπαντοῦν στὴν Ἐπίδαυρο, ὅπου ἐπίσης τὸ ἐσωτερικὸ μεταξόνιο εἶναι δύο φορὲς τὸ ἐξωτερικὸ⁴².

Στέγη (εἰκ. 1, 4-7, 9-10, πίν. 746)

Ἡ στέγη ἦταν ξύλινη, δίριχτη στὸ δυτικὸ σκέλος καὶ μονόριχτη στὸ βόρειο. Εἶναι πολὺ πιθανὸ τὰ ἴχνη θερμικῆς θραύσης πὺ διακρίθηκαν στὸν στυλοβάτη⁴³, νὰ ὀφείλονται σὲ πυρκαγιὰ ξύλινης στέγης ἢ ὀποία συνδέεται μὲ αὐτὴ πὺ διαπιστώθηκε ἀνασκαφικὰ πρὸ τῆς στοᾶς⁴⁴ καὶ πιθανότατα σχετίζεται μὲ τὸ στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά στὸ πρυτανεῖο⁴⁵.

Βάθρα (εἰκ. 2, πίν. 66α, 68-69)

Μπροστὰ ἀπὸ τὸ νότιο καὶ τὸ βόρειο σκέλος τῆς στοᾶς ἀπαντοῦν λείψανα ἀπὸ 32 ἀναθηματικὰ μνημεῖα⁴⁶. Διακρίνονται: α) βάθρα μὲ κυμάτια καὶ ὀρθοστάτες, β) βάθρα σύνθετα, γ) μνημεῖα μὲ μορφή κίονα καὶ δ) βάσεις γιὰ

42. Αὐτόθι 19.

43. Ὅ.π.

44. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2005, 73-88.

45. Γιὰ τὸ στρώμα καταστροφῆς στὴν παρακείμενη πτέρυγα Ο2 βλ. ΠΑΕ 1997, 157, πίν. 90· τῶν ἰδίων, ΠΑΕ 1998, 146, πίν. 82-83α, καὶ ΠΑΕ 2001, 115, πίν. 68-70.

46. Ὁ ἀριθμὸς τῶν βάθρων εἶναι μεγαλύτερος, ἂν ἀναλυθοῦν τὰ σύνθετα μνημεῖα. Εἴκοσι πέντε ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω βάθρα ἦλθαν στὸ φῶς ἀπὸ τὸν Κ. Καραπάνο (C. CARAPANOS, ὅ.π. πίν. III-VI, VIII) καὶ σχολιάστηκαν ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς Η. SEIDENTOPF, *Das hellenistische Reiterdenkmal* (Waldsassen 1968) (τὰ ὑπ' ἀρ. 1-2, 4, 6, 14-16, 18) καὶ Ν. ΚΑΤΣΙΚΟΥΔΗ, *Δωδώνη, οἱ τιμητικοὶ ἀνδριάντες* (Ἰωάννινα 2005) (πλὴν τῶν ὑπ' ἀρ. 3, 25, 28). Μὲ τίς νεώτερες ἔρευνες στὴν περιοχὴ τῶν βάθρων (βλ. παραπάνω σημ. 1) ἦλθαν στὸ φῶς ἄλλα δέκα ἄγνωστα βάθρα.

στῆλης ψηφισμάτων⁴⁷. Τὰ βάθρα μὲ κυμάτια καὶ ὀρθοστάτες ἀποτελοῦνται ἀπὸ βάση, κορμὸ καὶ ἐπίστεψη. Ἐδράζονται σὲ εὐθυνηρία πού σχηματίζουν πλάκες τοποθετημένες στὸ ἔδαφος. Πάνω στὴν εὐθυνηρία τοποθετοῦνται ὀρθογώνιες βάσεις εἴτε μονόλιθες (στὰ μικρῶν διαστάσεων μνημεῖα), εἴτε πολύλιθες. Ὁ κορμὸς εἶναι ὀρθογώνιο πρίσμα τὸ ὁποῖο σχηματίζεται στὶς περισσότερες περιπτώσεις μὲ ὀρθοστάτες. Πάνω ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες ἐδράζονταν λίθινη πλάκα ἢ ὁποία ἔφερε γάλκνιο γλυπτὸ ἀνάθημα. Τὰ σύνθετα βάθρα μὲ τὴ μορφή ἐξέδρας ἐδράζονται σὲ εὐθυνηρία καὶ ἀναπτύσσουν σὲ ἡμικυκλικὴ διάταξη τὸ θρανίο. Ἐκατέρωθεν τῆς ἐξέδρας βάθρα μὲ κυμάτια πλαισιώνουν τὴν κατασκευή.

Στὰ βάθρα παρατηροῦνται σύνδεσμοι σχήματος Π, τόρμοι γόμφων (οἱ περισσότεροι μὲ αὐλακα μολυβδοχόησης), μοχλοβόθρια. Οἱ οἰκοδομικοὶ ἀγκῶνες παραμένουν συνήθως ὀρατοὶ καὶ μετέχουν σημαντικὰ στὴ μορφολογικὴ ἐπεξεργασία τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος. Ἔχει γίνεи ἐκτεταμένη χρῆση πινακώσεων καὶ οἱ ἐπιφάνειες ἔχουν διαμορφωθεῖ μὲ ἐπιμέλεια μὲ διάφορα λιθουργικὰ ἐργαλεῖα. Κυμάτια, ἂν καὶ ἅπλα σὲ μορφή, ἔχουν ἐκτελεστεῖ μὲ ἀκρίβεια, ἐνῶ οἱ ἀφανεῖς ἐπιφάνειες διατηροῦν τὸ ἄπεργο.

Τὰ βάθρα ἔχουν τοποθετηθεῖ μὲ ἔντονη σκηνογραφικὴ διάθεση⁴⁸. Συνδιαλέγονται μὲν μὲ τὸ κτήριο τῆς στοᾶς ἀλλὰ ἢ τοποθέτησή τους ξεφεύγει ἀπὸ τὶς αὐστηρὲς γραμμὲς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου. Ἀκολουθοῦν τὸ κτήριο ἕως ἓνα σημεῖο, ἀφοῦ τὰ περισσότερα τοποθετοῦνται ἀξονικὰ σὲ σχέση μὲ τοὺς κίονες, ἐνῶ ὀρισμένα ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν κίνηση τῶν προσκυνητῶν μπροστὰ ἀπὸ τὴ στοᾶ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, τὸ ἀκραῖο πρῶτο βάθρο τοῦ νότιου σκέλους δὲν εἶναι τοποθετημένο παράλληλα μὲ τὴν ὄψη τοῦ κτηρίου ἀλλὰ μὲ ἀπόκλιση, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα πρὸ τοῦ βόρειου σκέλους δὲν τοποθετεῖται παράλληλα μὲ τὴν ὄψη τοῦ κτηρίου ἀλλὰ ἔχει στραφεῖ. Τὰ βάθρα ἐκατέρωθεν τῶν κλιμάκων τῆς ἀνατολικῆς ὄψης ἔχουν τοποθετηθεῖ συμμετρικὰ, τονίζοντας τὴν κίνηση πρὸς τὸ κτήριο. Παράλληλα, ἡ σκηνογραφικὴ διάθεση, ἢ ὁποία ὑπάρχει στὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς σύνθεσης, εἶναι

47. ΜΠΙΛΗΣ, *Μελέτη*, 23.

48. Αὐτόθι 24.

φανερῆ στήν ἀσύμμετρη διαμόρφωση τῆς νότιας κλίμακας πού λαμβάνει ὡς συνθετικὴ ἀφετηρία τὴν ὀπτικὴ γωνία θέασής της καὶ ὄχι τὴν προσήλωση στὴ συμμετρία καὶ τὴν ἔνταξη στὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῆς ὄψης τῆς στοᾶς.

Ἡ ἐκτίμηση ὅτι ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἀποτελεῖ ἓνα τυπικὸ κτήριο τῆς ἑλληνοιστικῆς περιόδου (τέλος 3ου - ἀρχές 2ου αἰ. π.Χ.) ἐπικυρώνεται πολλαπλῶς τόσο ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἀναλογίες πού προκύπτουν σὲ σχέση μετὰ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ μεταξόνιο καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Βιτρουβιανοῦ προτύπου, ἀπὸ τὴν παρουσία συνδέσμων σχήματος πεῖ, ἀπὸ τὶς γενικὲς ἀναλογίες τοῦ κιονοκράνου καὶ τῆ μορφῆ του, ἀπὸ τὴν ἀβαθὴ διατομὴ τῶν ραβδώσεων καὶ ἀπὸ τὴ γόμφωση τῆς κάτω ἔδρας τῶν κίωνων στὸν στυλοβάτη μετὰ αὐλάκα μολυβδοχόησης στὸ ἴδιο σημεῖο⁴⁹.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ σχετίζεται μετὰ τὰ γενικότερα ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ Δωδώνη καὶ εἶναι συμβατὴ μετὰ τὴν ἀποψη γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως αὐτὴ ἔχει διατυπωθεῖ ἕως τώρα⁵⁰.

Ἡ μελέτη τῆς δυτικῆς στοᾶς συμβάλλει στὴν κατανόηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Ἱεροῦ καὶ καταδεικνύει ὅτι ἡ ἀπομακρυσμένη Δωδώνη, ὡς Ἱερό μετὰ πανελλήνια ἀκτινοβολία, ἀκολουθεῖ τὶς ἐξελίξεις τῆς ἑλληνοιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Μετὰ τὴν προτεινόμενη ἀποκατάστασή της⁵¹ θὰ γίνῃ κατανοητὸ ἐπίσης ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θέατρο, τὸ στάδιο καὶ τὸ βουλευτήριο, στὴ Δωδώνη ἦταν ἰδρυμένα καὶ ἄλλα κτήρια κοσμικοῦ χαρακτήρα τὰ ὁποῖα διαχειρίζονταν μετὰ ἐπιτυχία τὸ ζήτημα τῆς μεγάλης κλίμακας καὶ συνθέταν μετὰ πληρότητα τὸ ἀρχαῖο Ἱερό.

ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ

49. ΜΠΙΑΗΣ, Μελέτη, 25.

50. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ - Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης, Α. Ἱερὰ Οἰκία, ΑΕ 1959, 114-152. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης, ΑΔ 16, 1960, Α', Μελέτες, 4-40. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγὸς (Ἰωάννινα 1998) (5ῃ ἔκδ.). Σχετικὰ βλ. ἐπίσης παραπάνω σημ. 1.

51. ΜΠΙΑΗΣ, Μελέτη, 28 κέ.

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΣΥΡΟΥ

(Πίν. 75-79)

Μία από τις σημαντικότερες ανασκαφές της ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὶς Κυκλάδες εἶναι ἐκείνη πού διεξήγαγε τὸ 1898 ὁ Χρῆστος Τσουντας, ὁ θεμελιωτῆς τῆς προϊστορίας στὴν Ἑλλάδα, στὴν περιοχή τῆς Χαλανδριανῆς στῆ Σύρο¹. Τὸ 2006 ἄρχισαν καὶ πάλι οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες ἐκεῖ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἑταιρείας. Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώνεται στὸ Καστρί, τὸν ὀχυρωμένο πρωτοκυκλαδικὸ οἰκισμὸ τῆς περιοχῆς. Τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα διεξάγεται ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς προϊσταμένης τῆς ΚΑ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων Μαρίζας Μαρθάρη καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ φιλόχαιο Συριανὸ πού ἐπιθυμεῖ νὰ μείνει ἀνώνυμος. Στὶς ἐργασίες τοῦ 2006 ἔλαβαν μέρος ἡ ἀρχαιολόγος Ἰωάννα Γεωργιάδη, ὁ τοπογράφος Θόδωρος Χατζηθεοδώρου καὶ ὁ φωτογράφος Κώστας Ξενικάκης.

Ἡ περιοχή τῆς Χαλανδριανῆς βρίσκεται στὰ βορειοανατολικά παράλια τῆς ὄρεινῆς Βόρειας Σύρου ἢ Ἐπάνω Μεριᾶς, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Τῆνο καὶ τὴν Ἄνδρο. Χάλανδρα ὀνομάζεται μικρὸ εὐφορο ὄροπέδιο πού ἐκτείνεται ὡς τὴ θάλασσα μὲ δύο βραχῶδεις κλιτύες. Στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ ὄροπέδιου τῶν Χαλάνδρων βρίσκεται τὸ ἀπόκρημνο ὕψωμα Καστρί· τὰ χωρίζει ἡ βαθειὰ χαράδρα τῆς Ποταμιᾶς πού καταλήγει στὸν ὄρμος τῆς Κλεισούρας (εἰκ. 1, πίν. 75α).

Μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ Τσουντα ἔγινε φανερὸ ὅτι στὴν ἀνωτέρω περιοχή ὑπάρχουν δυὸ οἰκισμοὶ καὶ ἓνα νεκροταφεῖο τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ. Πρόκειται

---

1. Βλ. σχετικὰ Μ.Ε. ΜΑΡΘΑΡΗ, Ὁ Χρῆστος Τσουντας καὶ ἡ Σύρος: Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴ Χαλανδριανὴ ἕως τὴν ἔκθεση τῶν εὐρημάτων στὴν Ἐρμούπολη, στὸ Μ.Ε. ΜΑΡΘΑΡΗ (ἐκδ.), 1898-1998. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὶς ἔρευνες τοῦ Χρήστου Τσουντα στὴ Σύρο (Ἀθήνα 2002) 100-144· ΝΤ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ, Οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὶς Κυκλάδες 1872-1910 (Ἀθήνα 2006) 57-65.

γιὰ τὸν οἰκισμό τῆς Χαλανδριανῆς, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ ὄροπέδιου τῶν Χαλάνδρων, τὸν οἰκισμό τοῦ Καστριοῦ, πού βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ ὁμώνυμου ὑψώματος καὶ τὸ ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο τῆς Χαλανδριανῆς, οἱ συστάδες τῶν τάφων τοῦ ὁποῖου ἀπλώνονται σὲ ὀλόκληρο τὸ ὄροπέδιο τῶν Χαλάνδρων, ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸν οἰκισμό τῆς Χαλανδριανῆς καὶ φθάνουν ὡς τὴ θάλασσα (εἰκ. 1). Ὁ Τσουντας ἐντόπισε τὸν οἰκισμό τῆς Χαλανδριανῆς καὶ ἀνέσκαψε περιορισμένα τὸν οἰκισμό τοῦ Καστριοῦ, πού ὀνόμασε «Ἀκρόπολη Χαλανδριανῆς». Τέλος ἀνέσκαψε ἐκτεταμένα τὸ νεκροταφεῖο τῆς Χαλανδριανῆς φέροντας στὸ φῶς ἑκατοντάδες τάφων².

Ὁ οἰκισμὸς τοῦ Καστριοῦ χρονολογεῖται σήμερα στὴν ὕστερη φάση τῆς κυκλαδικῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ II (ἢ Πρωτοκυκλαδικῆς IIIA περιόδου), πού εἶναι γνωστὴ καὶ ὡς φάση Καστριοῦ. Τὸ νεκροταφεῖο περιλαμβάνει κυρίως τάφους τῆς προγενέστερης πρώιμης φάσης τῆς κυκλαδικῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ II («πολιτισμὸς» Κέρου-Σύρου) καὶ ὀρισμένους μόνο συγχρόνους μὲ τὸν οἰκισμό τοῦ Καστριοῦ. Ἔχει δὲ ὑποθεθεῖ ὅτι οἱ τάφοι τῆς πρώιμης φάσης τῆς κυκλαδικῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ II ἀνήκουν στὸν οἰκισμό τῆς Χαλανδριανῆς, ὁ ὁποῖος θὰ ἑκατοικεῖτο ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο ἐκείνη.

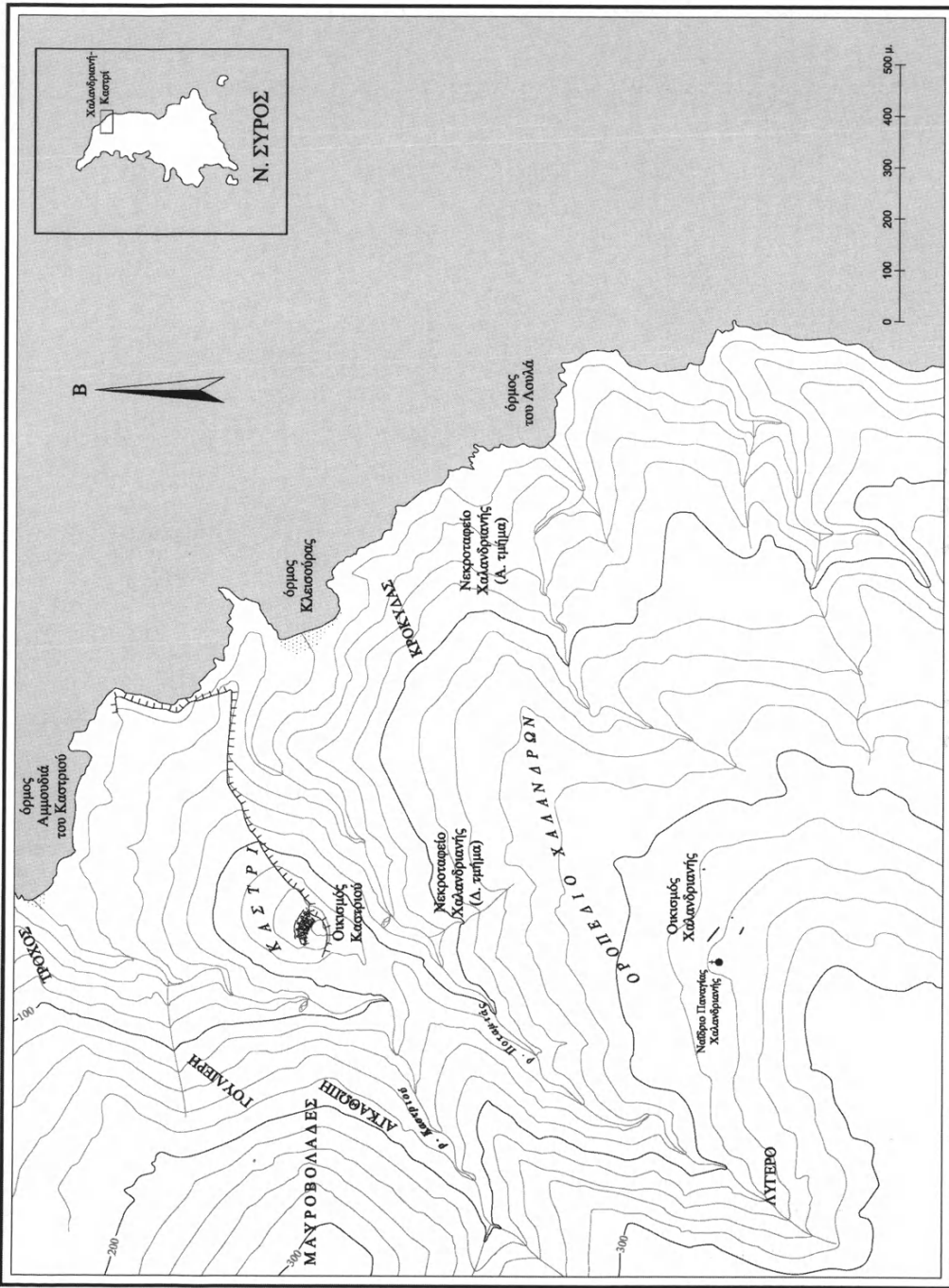
Ὅσον ἀφορᾷ στὸν οἰκισμό τοῦ Καστριοῦ εἰδικότερα (πίν. 756, 76a) ὁ Τσουντας ἐρεύνησε τὸ προτειχίσμα καὶ τὸ βόρειο πυργοφόρο τεῖχος καθὼς καὶ τὰ κτίρια πού ἐφάπτονται στὸ τεῖχος³. Στὸ Καστρί ἀνέσκαψε ἐπίσης ἡ γερμανίδα E.-M. Bossert τὸ 1962. Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Bossert διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη καὶ δυτικῶν σκέλους τοῦ τείχους μὲ ἕναν πύργο, ἧλθαν δὲ στὸ φῶς οἱ οἰκοδομικὲς νησίδες πού γειτνιάζονται μὲ τὸ τεῖχος⁴.

Τὸ 1998 ἔγιναν ἐκτεταμένους ἐργασίες καθαρισμοῦ στὸ Καστρί ἀπὸ τὴν ΚΑ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς γράφουσας, στὰ πλαίσια

2. ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, *Κυκλαδικὰ II*, AE 1899, 74-134.

3. Ὁ.π. 116-130. Τὸ ὕλικό ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Τσουντα στὸ Καστρί πού φυλάσσεται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο δημοσιεύτηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Rambach. Βλ. σχετικὰ J. RAMBACH, *Kykladen I: Die frühe Bronzezeit: Grab- und Siedlungsbefunde* (Bonn 2000) 67-141, πίν. 26-70, 198-202.

4. E.-M. BOSSERT, *Kastri auf Syros: Vorbericht über eine Untersuchung der prähistorischen Siedlung*, AD 22, 1967, 53-76.

Ειχ. 1. Χάρτης της περιοχής Χαλανδριανής Σύρου με σημειωμένες τις θέσεις των πρωτοκυκλαδικών οικισμών τής Χαλανδριανής και τού Καστριού καθώς και των τμημάτων του Πρωτοκυκλαδικού νεκροταφείου τής Χαλανδριανής (σχ. Θ. Χατζηθεοδώρου).

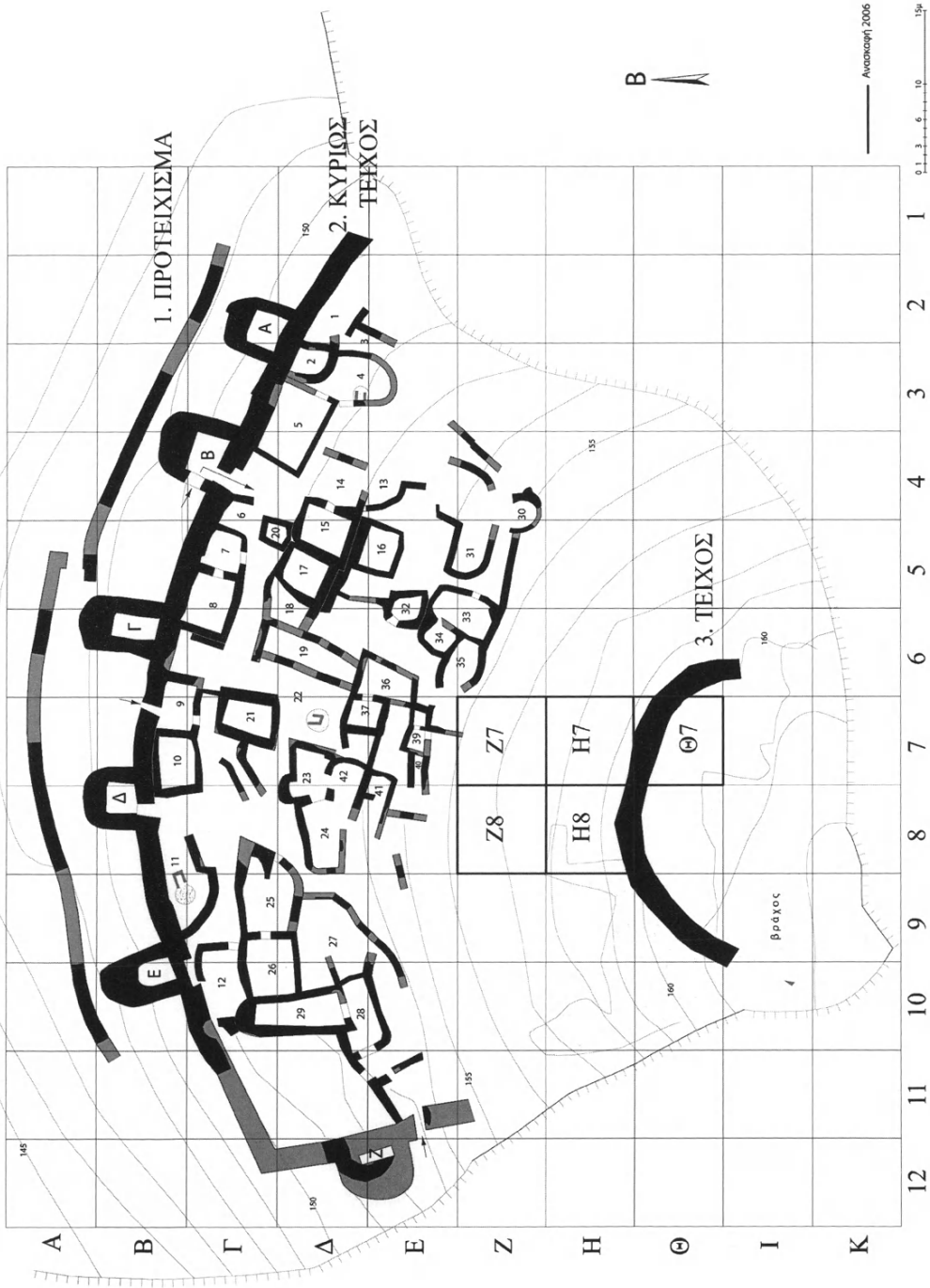
προγράμματος συντήρησης καὶ ἀνάδειξης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου⁵. Χάρης στους λεπτομερεῖς αὐτοὺς καθαρισμούς μου ἔγινε ἀντιληπτό ὅτι τὰ ἀποκαλυφθέντα κτιριακὰ κατάλοιπα τοῦ ὀχυρωμένου οἰκισμοῦ ἀποτελοῦν τὸ βόρειο καὶ μόνο τμῆμα του. Ὁ οἰκισμὸς μὲ βάση τὴ διάσπαρτη ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ ἔμοιαζε νὰ ἐκτείνεται νοτιότερα. Ἐπιπλέον τὸ κατώτερο τμῆμα τοξοειδοῦς τείχους μήκους 55 μ., πάχους 1.50 μ. καὶ ὕψους 2 μ. περίπου ποὺ ὑψώνεται στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου (πίν. 766) – καὶ στὸ ὁποῖο ὁ λόφος ὀφείλει τὸ ὄνομά του – μοῦ φάνηκε προϊστορικό. Ἡ κατανόηση ὅμως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ τῆς ὀχύρωσης τοῦ σημαντικότερου αὐτοῦ οἰκισμοῦ στὸ σύνολό της εἶναι δυνατὸ νὰ γίνει μόνο μὲ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ κύριος λόγος διεξαγωγῆς τῆς νέας ἔρευνας στὸ Καστρί.

Οἱ ἐργασίες τοῦ 2006 διήρκεσαν ἐνάμιση μῆνα, ἀπὸ τὶς 7 Νοεμβρίου ἕως τὶς 22 Δεκεμβρίου. Οἱ τέσσερις πρῶτες ἐβδομάδες διατέθηκαν γιὰ τὶς ἐργασίες πεδίου (ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τοπογραφικὴ ἀποτύπωση καὶ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση τοῦ χώρου) καὶ οἱ δύο τελευταῖες γιὰ τὴ φροντίδα τῶν κινητῶν εὐρημάτων στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σύρου (καθαρισμός, φωτογράφιση καὶ τακτοποίηση).

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες

Προηγήθηκε καθαρισμὸς ὀλόκληρου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τὴ βλάστηση. Στὴ συνέχεια δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν τοπογράφο Θ. Χατζηθεοδώρου ἀνασκαφικὸς κánaβος, προσανατολισμένος κατὰ Βορρά-Νότο, μὲ διαστάσεις τετραγώνων 6×6 μ., ὁ ὁποῖος καλύπτει ἐπίσης ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (εἰκ. 2). Ὁ κánaβος ἐφαρμόσθηκε ἐπὶ τοῦ ἐδάφους στὴν ὑπὸ ἔρευνα περιοχὴ. Ἐπιπλέον ἰδρύθηκαν σταθερὰ σημεῖα γιὰ τὴν ὑψομετρικὴ ἐξάρτηση τῶν ἀνασκαφικῶν τετραγώνων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων σὲ ἐπιλεγμένες θέσεις. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπικεντρώθηκε σὲ πέντε τετράγωνα, τὰ Z7, Z8, H7, H8 καὶ Θ7, στὰ ὁποῖα ἀνοίχτηκαν ἰσάριθμοι τομῆς (εἰκ. 2, πίν. 77α-6). Τὰ ἀνωτέρω τετράγωνα ἀπλώνονται ἀπὸ τὶς παρυφῆς τοῦ ἀπὸ παλαιὰ ἀνα-

5. Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ, Σύρος: Χαλανδριανή - Καστρί. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν προστασία στὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (Ἀθήνα 1998).

Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα του οικισμού του Καστριού με σημειωμένες τις τομές που έγιναν το 2006 (σχ. Θ. Χατζηθεοδώρου).

σκαμμένου τμήματος τοῦ οἰκισμοῦ στὰ βόρεια ἕως τὸ τεῖχος τῆς κορυφῆς καὶ τῆ γύρω του περιοχὴ στὰ νότια.

Τὸ τοξοειδὲς τεῖχος τῆς κορυφῆς τοῦ Καστριοῦ καὶ ἡ γύρω του περιοχὴ (τετράγωνα H7, H8 καὶ Θ7)

Οἱ τρεῖς τομὲς H7, H8 καὶ Θ7 χαράχθηκαν σύρριζα στὸ τεῖχος τῆς κορυφῆς τοῦ Καστριοῦ προκειμένου νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ χρονολόγησή του (εἰκ. 2, πίν. 4α-β). Οἱ τομὲς H7 καὶ H8, ποὺ βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τεύχους, παρουσιάζουν ἐπίχωση στὰ νότια, πρὸς τὴν ἀνωφέρεια, πάχους 0.50 μ. ἐνῶ στὰ βόρεια, πρὸς τὴν κατωφέρεια, πάχους 1.50 μ. Σὲ ὀρισμένα ὅμως σημεῖα τους ὁ ἀνώμαλος φυσικὸς βράχος ἀνεφάνη στὸ βάθος τῶν 0.10 μ. Ἡ τομὴ Θ7, ποὺ εἶναι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ τεύχους, δὲν περατώθηκε, ἀνασκάφηκε μόνο ἕως τὸ βάθος τῶν 0.75 μ. Ἡ ἐπίχωση καὶ τῶν τριῶν τομῶν ἀποτελεῖ στρωμα καταστροφῆς τοῦ τεύχους τῆς κορυφῆς τοῦ Καστριοῦ. Περιέχει καστανόχωμα καὶ κυρίως ἄφθονα πλακοειδῆ τεμάχια μαρμάρου, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τοῦ τεύχους.

Ἡ κεραμικὴ ποὺ περισυνελέγη ἀπὸ τὶς τρεῖς τομὲς τὶς σύρριζα στὸ τεῖχος χρονολογεῖται στὴν ὕστερη φάση τῆς κυκλαδικῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ΙΙ (φάση Καστριοῦ), στὴν ἴδια δηλαδὴ περίοδο μὲ τὴν κεραμικὴ ποὺ προήλθε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ προτειχίσματος, τοῦ πυργοφόρου τεύχους καὶ τῶν βόρειων οἰκοδομικῶν νησίδων τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ κεραμικὴ συμπεριλαμβάνει ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καὶ τμήματα λαβῶν ἀπὸ κωδωνόσχημα κύπελλα καὶ δέπα. Ἐπομένως δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέταση τεῖχος ἀποτελεῖ τμήμα τῆς ὀχύρωσης τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ ὁποία σχεδιάστηκε ἔτσι ὥστε νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς παράλληλους τοξοειδεῖς ὀχυρωματικούς περιβόλους: τὸ προτειχίσμα, πάχους 0.90 μ., τὸ κυρίως τεῖχος μὲ τοὺς πεταλόσχημους πύργους, πάχους 1.50 μ. καὶ τὸ τεῖχος τῆς κορυφῆς, ἐπίσης πάχους 1.50 μ. (εἰκ. 2, πίν. 75β).

Τὸ σωζόμενο ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ὕψος τοῦ τεύχους τῆς κορυφῆς τοῦ Καστριοῦ δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.50 μ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ παρατήρηση. Ἐως αὐτὸ τὸ ὕψος οἱ λίθοι εἶναι τοποθετημένοι μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα ἔναντι τῶν ἀμελέστατα τοποθετημένων ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἐπάνω, διαθέτουν δὲ καὶ διαφορετικὸ χρωματισμὸ ἀπὸ ἐκείνους λόγω τῶν ἀλάτων ποὺ

ἔχουν ἐπικαθίσει στὴ βόρεια ὄψη τους πού τὴν χτυπᾶ ἀλύπητα ὁ ἄνεμος γιὰ 4.5 περίπου χιλιετίες (πίν. 78α). Τὸ ὕψος τῶν 2 μ., πού ἔχει σήμερα τὸ ὑπὸ ἔρευνα τεῖχος, πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν προσθήκη ἀπὸ κτηνοτρόφους ἄφθονων λίθων πού ὑπῆρχαν γύρω στὰ θεμέλιά του, οἱ ὁποῖοι προῆλθαν ἀπὸ τὴν πτώση τῶν ἀνωτέρων δόμων του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ κτηνοτρόφοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι καὶ σήμερα πολλοὶ στὴν περιοχὴ, κατασκεύασαν ἓνα καταφύγιο ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς βοριάδες πού σαρώνουν τὸ ὕψωμα τοῦ Καστριοῦ.

Τὸ τοξοειδὲς τεῖχος τῆς κορυφῆς τοῦ Καστριοῦ εἶχε τὸ ὕψος τῶν 2 μ. καὶ ὅταν τὸ πρωτοεῖδε καὶ τὸ φωτογράφησε ὁ Τσουντας⁶, ἀνέφερε τὰ ἐξῆς σχετικά «Κυκλαδικὰ II»: «ἡ ἡλικία ὅμως τοῦ τείχους δὲν εἶναι βεβαία, ἂν καὶ τὰ θεμέλια φαίνονται πολὺ ἀρχαῖα»⁷. Στὴν κάτοψη δὲ τοῦ οἰκισμοῦ πού δημοσιεύει⁸ ἔχουν σχεδιαστεῖ τὸ προτείχισμα καὶ τὸ πυργοφόρο τεῖχος ὅχι ὅμως τὸ τρίτο αὐτὸ τεῖχος τῆς κορυφῆς τοῦ Καστριοῦ. Ὁ Τσουντας στὸ μεταγενέστερο βιβλίο του, τὸ σχετικὸ μὲ τὶς νεολιθικὲς ἀκροπόλεις τοῦ Σέσκλου καὶ τοῦ Διμηνίου, διαμορφώνει πιὸ ὀλοκληρωμένη ἀποψη γιὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ Καστριοῦ. Γράφει ὅτι ἡ «Ἀκρόπολη τῆς Χαλανδριανῆς» εἶχε τρεῖς περιβόλους, σὲ σημείωση δὲ διευκρινίζει: «Εἰς τὴν Ἄρχ. Ἐφημερίδα ἐδημοσίευσα τὸ σχέδιον μόνον τῶν δύο ἐξωτερῶν περιβόλων, περὶ δὲ τοῦ ἐσωτάτου, τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ἐσημείωσα ἀπλῶς, ὅτι τὰ θεμέλια αὐτοῦ φαίνονται πολὺ ἀρχαῖα. Τότε ἐδίσταξα ἀκόμη νὰ πιστεύσω, ὅτι καὶ οἱ τρεῖς περιβόλοι ἀνῆκον εἰς τὸ ἀρχικὸν σχέδιον»⁹.

Ἡ μεταγενέστερη τῶν «Κυκλαδικῶν II» ἀποψη τοῦ Τσουντα ἀγνοήθηκε παντελῶς ἀπὸ τὴν κυκλαδικὴ ἔρευνα. Ἡ Bossert ἐδημοσίευσε τοπογραφικὸ διάγραμμα τοῦ Καστριοῦ, στὸ ὁποῖο ἐπίσης δὲν συμπεριλαμβάνεται τὸ τεῖχος τῆς κορυφῆς¹⁰. Εἶναι δὲ αὐτὸ τὸ τοπογραφικὸ πού δημοσιευόταν καὶ λαμβανόταν ὑπόψη καὶ στίς πλέον σύγχρονες μελέτες. Μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφή, πού

6. Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, *Κυκλαδικὰ II*, ΑΕ 1899, πίν. 7, 2.

7. Ὁ.π. 115.

8. Ὁ.π. εἰκ. 32.

9. Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, *Αἱ ἀκροπόλεις Σέσκλου καὶ Διμηνίου* (Ἀθήνα 1908) 25-26 μὲ σημ. 5.

10. Ε.-Μ. BOSSERT, *Kastri auf Syros: Vorbericht über eine Untersuchung der prähistorischen Siedlung*, ΑΔ 22, 1967, Plan 2.

στάθηκε καθοριστική γιὰ τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τοῦ τείχους τῆς κορυφῆς τοῦ Καστρίου, κατέστη δυνατὴ ἡ κατάρτιση ὀρθότερου σχεδίου τῆς ἀτοφῆς τοῦ οἰκισμοῦ, ἀφοῦ σὲ αὐτὴν περιλαμβάνεται καὶ τὸ τοξοειδὲς τεῖχος ποῦ βρίσκεται στὸ ἀκρότατο νότιο τμήμα του.

Ἡ περιοχὴ νοτιότερα τῶν χώρων 39, 40 καὶ 41 (τετράγωνα H7 καὶ H8)

Οἱ τομὲς Z7 καὶ Z8 καλύπτουν τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὶς τομὲς H7 καὶ H8, ποῦ βρίσκονται σύρριζα στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους τῆς κορυφῆς καὶ τίς ἤδη ἀνασκαφικὰ ἀποκαλυφθεῖσες οἰκοδομικὲς νησίδες τοῦ οἰκισμοῦ (εἰκ. 2, πίν. 77α-β). Ἡ ἐπίχωση στὶς δύο αὐτὲς τομὲς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ οἰκισμοῦ, ἔχει πάχος στὰ νότια ἀπὸ 0.40 ἕως 0.80 μ. ἐνῶ στὰ βόρεια 1.40 μ. Τὸ στρώμα καταστροφῆς εἶναι ἐξαιρετικὰ πλούσιο σὲ κινητὰ εὐρήματα στὰ βόρεια, ὅπου γειτνιάζει μὲ τοὺς χώρους 39, 40 καὶ 41 τοῦ ἀνασκαμμένου ἀπὸ τὴν Bossert τμήματος τοῦ οἰκισμοῦ (εἰκ. 2, πίν. 78β) καὶ μοιάζει μὲ στρώμα καταστροφῆς ἐσωτερικοῦ κτιρίων. Ἀκριβέστερη εἰκόνα θὰ ἀποκτηθεῖ στὸ μέλλον μὲ μικρὴ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ βόρεια ἕως τοὺς τοίχους τῶν προαναφερθέντων χώρων.

Στὴν κεραμικὴ ποῦ προῆλθε ἀπὸ ὅλες τίς τομὲς συγκαταλέγονται ἀρκετὰ μεγάλα θραύσματα ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων μὲ πλαστικὴ διακόσμηση (σχοινοειδεῖς ταινίες, ἐπικαλυπτόμενα δισκία), πυξίδες μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση (πίν. 79α), ἓνα μικκύλο ὠσοειδὲς ἀγγεῖο (πίν. 79β) καὶ κωνικὰ κύπελλα μὲ ἀποτύπωμα ψάθας ἢ φύλλου στὴ βάση. Βρέθηκαν ἐπίσης λίθινοι τριπτῆρες, λεπίδες ὀψιανοῦ καθὼς καὶ ὀστά ζῶων, αἰγοειδῶν κυρίως καὶ κελύφη θαλασσίων ὀστρέων.

Ἡ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση καὶ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση τοῦ χώρου

Τὴν ἀνασκαφὴ ἀκολούθησε νέα τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ συνόλου τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὸν τοπογράφο Θ. Χατζηθεοδώρου (εἰκ. 2). Ἡ ἀποτύπωση πραγματοποιήθηκε μὲ χρῆση γεωδαιτικῆς σταθμοῦ καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ σχεδίου ἔγινε μὲ ψηφιακὲς μεθόδους σὲ περιβάλλον «autocad». Στὸ σχέδιο συμπεριλήφθη τὸ τεῖχος τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος στὰ νότια, ποῦ ἡ τεκμηρίωσή του καθὼς καὶ ἡ χρονολόγησή του στὴ φάση Καστρίου βασίστηκαν στὰ δεδομένα

τῆς νέας ἀνασκαφῆς. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ, πού ἤλθε στὸ φῶς μὲ τίς παλαιῆς ἀνασκαφές τῶν Τσουντα καὶ Bossert καὶ περιλαμβάνει οἰκοδομικὲς νησίδες τοῦ οἰκισμοῦ, τὸ πυργοφόρο τεῖχος καὶ τὸ προτείχισμα, ἐλήφθη ὑπόψη ἡ ἐρμηγεία τῶν χώρων καὶ ἡ ἀρίθμηση, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται στὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὴν Bossert τοπογραφικὸ διάγραμμα¹¹.

Ἐπίσης ἔγινε συστηματικὴ φωτογραφικὴ ἀποτύπωση μὲ τηλεχειριζόμενο ἀερόστατο ἀπὸ τὸν φωτογράφο Κ. Ξενικάκη τόσο τοῦ οἰκισμοῦ ὅσο καὶ τοῦ ὑψώματος τοῦ Καστριοῦ καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς του (ρέμα Ποταμιᾶς, ὄροπέδιο Χαλανδριανῆς, ὄρμος Κλεισούρας), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκτᾶται γιὰ πρώτη φορὰ πλήρης εἰκόνα τῆς περιφέρειας γιὰ τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο αὐτῆς ἐγκατάστασης καὶ τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντός της (εἰκ. 2, πίν. 75-77). Οἱ φωτογραφικὲς λήψεις ἔγιναν ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν 10 μ. ἕως 500 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος. Οἱ φωτογραφίες ὀφείλονται σὲ κατακόρυφη λήψη καθὼς καὶ σὲ λήψη ὑπὸ γωνία 45°. Στις ληφθεῖσες φωτογραφίες περιλαμβάνονται καὶ ζεύγη φωτογραφιῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ στερεοσκοπικὸ μοντέλο τῆς περιοχῆς ἐπικάλυψης.

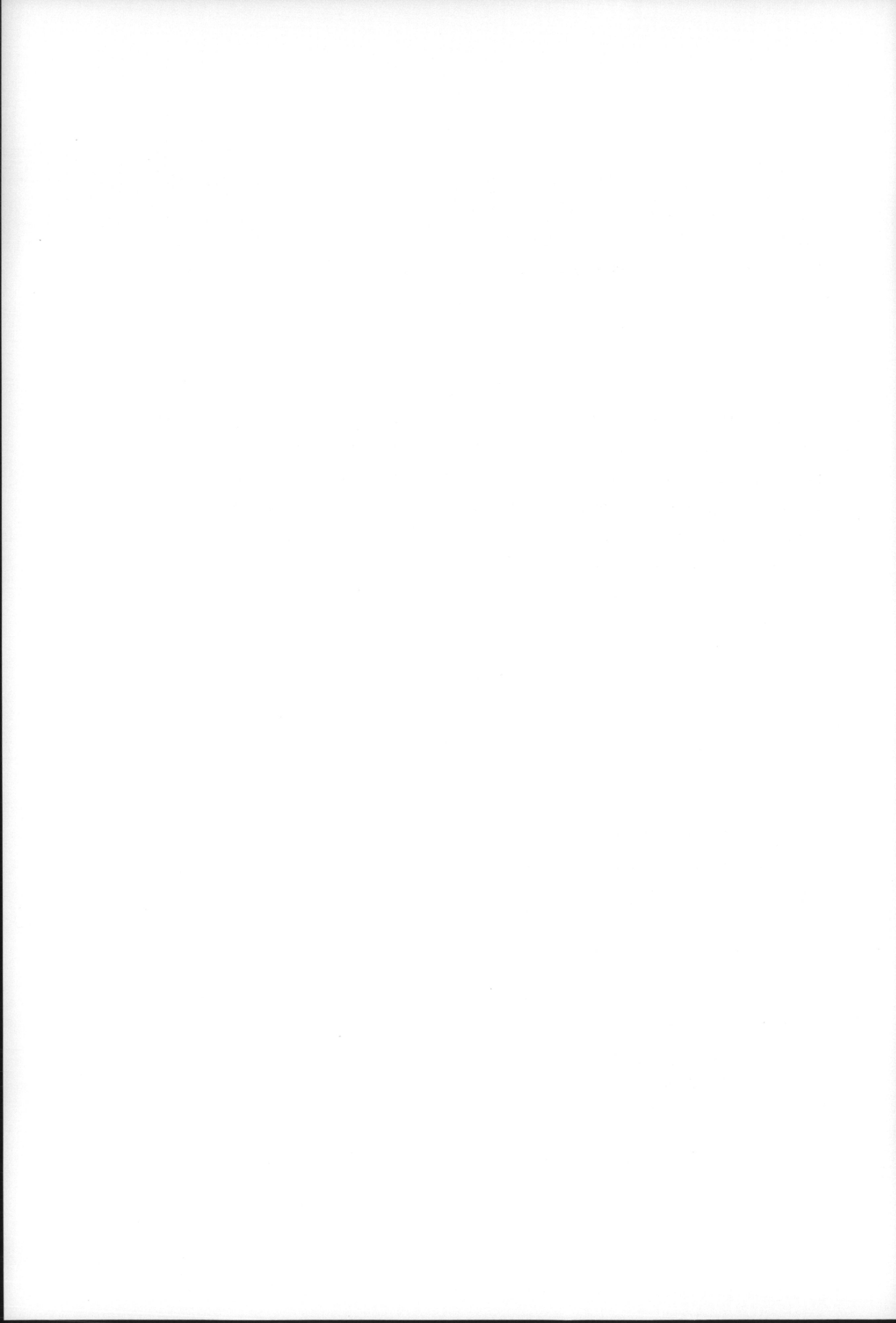
Ἡ συντήρηση, καταγραφή καὶ φωτογράφιση τῶν κινητῶν εὐρημάτων

Στὸ ἐργαστήριο καὶ τίς ἀποθήκες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σύρου ἔγινε καταρχὴν ὁ καθαρισμὸς τῆς κεραμικῆς. Ἀκολούθησε ἡ καταγραφή, φωτογράφιση καὶ τακτοποίηση τοῦ ὕλικου.

ΜΑΡΙΖΑ Ε. ΜΑΡΘΑΡΗ

11. Βλ. Ε.-Μ. BOSSERT, ὁ.π.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ

(Πίν. 80-96)

Συνεχίστηκε φέτος για δεύτερη χρονιά ή ανασκαφή της μινωικής Ζωμίνθου υπό τη διεύθυνση των Γιάννη Σακελλαράκη, Επίτιμου Έφορου Αρχαιοτήτων, και Διαμαντή Παναγιωτόπουλου, Καθηγητή Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, και τη συνεργασία της Έφης Σαπουνα-Σακελλαράκη, Επίτιμου Έφορου Αρχαιοτήτων. Στη φετινή ανασκαφή, που διήρκεσε από τις 7 Αυγούστου έως και τις 7 Σεπτεμβρίου 2006, συμμετείχαν αρχαιολόγοι, φοιτητές αρχαιολογίας, γεωγράφοι, γεωδαίτες, αρχαιοβοτανολόγοι, τοπογράφοι, εργάτες, συντηρητές, έκτακτοι φύλακες αρχαιοτήτων και τηλεοπτικό συνεργείο.

Η φετινή ανασκαφή επικεντρώθηκε σε τέσσερις τομείς στο Β και ΒΔ τμήμα του Κεντρικού Κτιρίου (εικ. 1), το οποίο καταστράφηκε από σεισμό και εγκαταλείφθηκε οριστικά στο τέλος της ΥΜ ΙΑ περιόδου. Πρόκειται για χώρους, οι οποίοι είχαν εν μέρει έρευνηθεί κατά την περυσινή ανασκαφική περίοδο αλλά και κατά τη διάρκεια της πρώτης συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας στον χώρο στη δεκαετία του 1980, υπό τη διεύθυνση του Γιάννη Σακελλαράκη¹. Οι τομείς αυτοί, οι οποίοι ακολουθούν κατά κανόνα τὰ ὄρια συγκεκριμένων χώρων του Κεντρικού Κτιρίου, έχουν ως εξής: α) Τομέας 1 (Χῶρος 6), Τομέας 2 (Χῶρος 21), Τομέας 3 (Χῶροι 10 και τμήμα του Χῶρου 16) και Τομέας 4 (Χῶρος 6 α). Τὰ ἀποτελέσματα τῆς φετινῆς ἀνασκα-

---

1. Για αὐτὴ τὴν πρώτη περίοδο συστηματικῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴ Ζῶμινθος βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ - Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΠΑΕ 2004, 99, ὑπόσημ. 1-2· Υ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ - Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Minoan Zominthos*, στὸ: Ε. ΓΑΒΡΙΑΚΗ - Γ. Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ (ἐκδ.), *Ὁ Μυλοπόταμος ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὡς Σήμερα. Περιβάλλον - Ἀρχαιολογία - Ἱστορία - Λαογραφία - Κοινωνιολογία* (Ρέθυμνο 2006) 49, 55-62.

φικῆς περιόδου ἔδειξαν ὅτι οἱ παχιές, ἀδιατάρακτες ἐπιχώσεις τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου κρύβουν πληθώρα ἀξιόλογων στοιχείων γιὰ τὸν καθημερινὸ βίον καὶ τὸ δραματικὸ τέλος ἐνὸς εὐρωστου ὄρειου κέντρου τῆς νεοανατολικῆς Κρήτης.

Τομέας 1 – Χῶρος 6

Ὡς Τομέας 1 ὀρίστηκε ὁ Χῶρος 6 στὸ Β τμήμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου (τετράγωνα κανάβου N1E3/N1E4, S1E3/S1E4). Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρὸ σχετικὰ δωμάτιο διαστάσεων περ. 3.50×2.75-3.25 μ., τὸ ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ μὲ τοὺς παρακείμενους χώρους τοῦ κτιρίου μέσω δύο εἰσόδων ποὺ ἀνοίγονται στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ τῆ νοτιοανατολικῆ του γωνία (πίν. 80α). Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη ἐρευνηθεῖ ἐν μέρει τὸ 1983², ξεκίνησε ἀπὸ ὕψος 102.28-102.67 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς³. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση παχιᾶς στρώσης φερτοῦ χόματος καὶ τοῦ προστατευτικοῦ πλαστικοῦ καλύμματος, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε καλυφθεῖ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ χώρου μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1983, ἀποκαλύφθηκε τὸ μεγάλο στρώμα ἀσβεστοκονιάματος, τὸ ὁποῖο εἶχε ἔλθει ἤδη στὴν ἐπιφάνεια κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου (πίν. 80β)⁴. Πρόκειται γιὰ τὸ μεγαλύτερο ἐνιαῖο στρώμα κονιάματος μινωικῆς περιόδου ποὺ εἶναι γνωστὸ μέχρι τώρα στὴν Κρήτη, ἔχοντας μέγιστες διαστάσεις 2.30-3.80×0.75-1.40 μ. Τὸ ἐνιαῖο αὐτὸ στρώμα φαίνεται πὼς συνεχίζεται σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῆς ἀσκαφῆς ἀκόμα ἐπιχώσης τοῦ χώρου, καὶ εἰδικότερα πρὸς Β. Ἡ ἔντονη ΝΑ-ΒΔ κλίση ποὺ παρουσιάζει εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς φορᾶς πτώσης του ἀπὸ κάποιο ὑψηλότερο σημεῖο. Ἡ Ν παρυφὴ τοῦ βρίσκεται σὲ ὕψος 102.52 μ. ἐνῶ ἡ χαμηλότερα κείμενη Β παρυφὴ σὲ ὕψος 101.78 μ. Πρὶν τὴ συντήρηση τοῦ ἀσβεστοκονιάματος καὶ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ ὑποκείμενα στρώματα παραμένει ἀδιευκρίνιστο ἂν πρόκειται γιὰ κονίαμα τοίχου ἢ δαπέδου, ἂν καὶ ἡ δευτέρη

2. Βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1983, 495-496.

3. Ὡς σταθερὸ σημεῖο +100 μ. γιὰ τὴ μέτρηση τῶν ὑψομετρικῶν ἐπιπέδων τῆς ἀνασκαφῆς ὀρίστηκε ἓνα σημεῖο στὴν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου μέσα σὲ νεωτερικὸ ἀλώνι ποὺ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Δυσμὰς τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου.

4. Βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1983, 495 κέ.

Εικ. 1. Κάτοψη τῶν Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου.

ἐκδοχή φαίνεται πιθανότερη. Ἡ ὄρατὴ του ἐπιφάνεια εἶναι ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένη καὶ ἀποτελεῖται σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ δυὸ τουλάχιστον στρώσεις ἀσβεστοκονιάματος: μία ἀνώτερη λεπτὴ μὲ τραχεῖα ἐπιφάνεια καὶ μία κατώτερη παχύτερη ἀπὸ καθαρὸ ἀσβεστοκονίαμα μὲ ἰδιαίτερα λεῖα ἐπιφάνεια (πίν. 81α).

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ κονιάματος καὶ μὲ στόχο τὴν ἀκριβῆ διακρίβωση τῶν ὀρίων του, ἄρχισε ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ Χώρου 6. Ἡ ἐπίχωση στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ σκληρὸ καὶ συμπαγὲς χῶμα, ἀνοιχτοῦ κιτρινωποῦ χρώματος, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀναμεμιγμένο μὲ πηλόχωμα καὶ λεπιδόχωμα. Ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ ἀριθμὸ μικρῶν καὶ πολὺ μικρῶν πλακοειδῶν ἀσβεστόλιθων, περιελάμβανε ἐπίσης μικρὲς σχιστολιθικὲς πλάκες. Ἡ ἰδιαίτερα προσεκτικὴ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἐλάχιστα ὄστρακα μικροῦ μεγέθους καὶ πληθῶρα θραυσμάτων καθαρῶ ἀσβεστοκονιάματος, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρει στὴ λεῖα ὄψη τοῦ ἴχνη μελανοῦ χρώματος. Πολλὰ τμήματα κονιάματος ἀποκαλύφθηκαν *in situ* στὶς ἰδιαίτερα ἀδρὲς ὀψεις τοῦ βόρειου, δυτικοῦ καὶ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ χώρου (πίν. 81β).

Τὸ ἐνιαῖο τμήμα ἀσβεστοκονιάματος ποὺ καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Χώρου 6 ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνεύρεση πληθῶρας τμημάτων ἀσβεστοκονιαμάτων στὴν περιορισμένη ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε καὶ στὴν ἐπιφάνεια τῶν τοίχων τοῦ χώρου ἐπέβαλε τὴν παύση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν. Μετὰ τὴν ἄμεση λήψη μέτρων προστασίας τοῦ χώρου ξεκίνησε ἡ συστηματικὴ τεκμηρίωση τῶν κονιαμάτων ἀλλὰ καὶ ὁ πρόχειρος καθαρισμὸς καὶ στερέωσή τους ἀπὸ κλιμακιο συντηρητῶν τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης Ἀρχαίων καὶ Νεώτερων Μνημείων. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ αὐτὸ διαπιστώθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ καταπεσμένου τμήματος κονιάματος ἴχνη ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ χρώματος ἀλλὰ καὶ ἀποτυπώματα λεπτῶν σπάγκων (πίν. 82α-β), ποὺ παραπέμπουν φυσικὰ σὲ μιὰ γνωστὴ τεχνικὴ τῶν μινωικῶν καὶ θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν γιὰ τὴ χάραξη τῶν εὐθειῶν γραμμῶν τοῦ πλαισίου μιᾶς σκηνῆς⁵. Ἀκόμα σημαντικότερη ἦταν ἡ ἀποκάλυψη χρωμάτων σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ τμήματα κονιάματος ποὺ βρίσκονται ἀκόμα *in situ* στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ μέρους τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου. Πρόκειται γιὰ μελανὴ καμπύλη γραμμὴ ποὺ ὀρίζει ἐρυθρὴ ἐπιφάνεια ἢ

5. Βλ. R. D. G. EVELY, *Minoan Crafts: Tools and Techniques. An Introduction*, τόμ. II (Jonsred 2000) 479.

ὅποια φέρει μὲ τὴ σειρά τῆς μελανῆ στιγμῆ (πίν. 83α). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση πρόκειται γιὰ κάποιο διακοσμητικὸ θέμα ποὺ παραμένει ὅμως πρὸς τὸ παρὸν ἀδιευκρίνιστο. Ἄν καὶ εἶναι φυσικὰ πολὺ νωρὶς γιὰ νὰ ἐπιχειρήσει κανεὶς μιὰ ἱστορικὴ ἀξιολόγηση αὐτοῦ τοῦ εὐρήματος, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ δεδομένο τῆς ὑπαρξῆς μινωικῶν τοιχογραφιῶν στὴ Ζώμινθο, ἓνα στοιχεῖο κοσμοπολίτικης πολυτέλειας στὸ τραχὺ τοπίο τοῦ Ψηλορείτη, προσθέτει μιὰ νέα διάσταση στὶς μέχρι τώρα γνώσεις μας περὶ τοῦ καθημερινοῦ βίου καὶ τῆς πολιτισμικῆς ἀνάπτυξης τῆς ὀρεινῆς περιφέρειας τῆς Κρήτης κατὰ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο.

Τομέας 2 - Χῶρος 21

Ὡς Τομέας 2 ὀρίστηκε τμήμα τοῦ Χώρου 21 (τετράγωνο κανάβου S1W1/S2W1), τὰ ἀνατολικά ὄρια τοῦ ὁποίου δὲν μπόρεσαν νὰ διακριθῶθοῦν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2005 (πίν. 83β)⁶. Ὁ Τομέας 2 ὀριοθετεῖται δυτικά, βόρεια καὶ νότια ἀπὸ τοὺς ὄρατους Δ, Β, καὶ Ν τοῖχο τοῦ Χώρου 21 ἀντίστοιχα, ἐνῶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Α ὄριο τῶν ὑποκανάβων S1W1 καὶ S2W1. Ὁ Χῶρος 21 ἐπικοινωνεῖ μέσω στενῆς εἰσόδου στὸν νότιο τοῖχο μὲ ἓνα μὴ ἀριθμημένο χῶρο πρὸς Ν, κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κτιρίου. Μιὰ δεύτερη θύρα εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπάρχει στὸ μὴ ἀνεσκαμμένο ἀκόμα Α τοῖχο τοῦ χώρου.

Οἱ τοῖχοι τοῦ Χώρου 21 ἐμφανίζουν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοιχοποιίας τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου, ἔχοντας ἱκανὸ πάχος, τὸ ὁποῖο φθάνει τὸ 1 μ., καὶ ὄντας δομημένοι ἀπὸ πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους διαφόρων μεγεθῶν, μὲ περιορισμένη χρῆση σχιστολίθων. Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς πλακοειδεῖς λίθους, στὴν κατώτερη σειρά τοῦ Β τοίχου, ἔχει μῆκος 1.5 μ. καὶ πάχος 0.4 μ. Ὡς γέμισμα μεταξὺ τῶν ἀκατέργαστων ἢ ἀδρὰ μόνο κατεργασμένων ἀσβεστόλιθων χρησιμοποιήθηκαν μικροὶ λίθοι καὶ χῶμα. Διάφοροι λίθοι μεγάλου μεγέθους προεξέχουν ἰσχυρὰ ἀπὸ τὴ γενικὰ ἀνώμαλη παρεῖα τῶν τοίχων, ἐξυπηρετώντας προφανῶς κάποια συγκεκριμένη χρῆση, ἢ ὅποια ὥστόσο δὲν μπορεῖ νὰ διακριθῶθεῖ μὲ βεβαιότητα. Τὸ Α ἄκρο τοῦ ὄρατοῦ τμήματος τοῦ Β τοί-

6. Βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ - Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΠΑΕ 2005, 99-104.

χου ἔχει ὑποστῆ σημαντικὴ φθορὰ ἀπὸ τὶς ρίζες παρακείμενου δένδρου. Μεγάλος ἀριθμὸς λίθων διάφορων μεγεθῶν, ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου, προέρχεται, μὲ βάση τὴ φορὰ πτώσης τους, ἀπὸ τοὺς παρακείμενους Β καὶ Α τοῖχο.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ προστατευτικοῦ πλαστικοῦ καλύμματος ποὺ τοποθετήθηκε στὸν Τομέα 2 μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2005, ἄρχισε ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τῆς ἀνώτερης στρώσης, ἀπὸ ὕψος 101.80 ἕως 101.76 μ.⁷, ἡ ὁποία ὀλοκληρώθηκε σὲ ὕψος 101.09 ἕως 101.04 μ., ποὺ πιθανότατα ἀντιστοιχεῖ στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου. Ἡ ἐπίχωση, συνολικοῦ πάχους 0.70 μ. περίπου, ἀφαιρέθηκε σὲ ἕξι συμβατικές, ἰσοῦψεῖς στρώσεις πάχους κατὰ μέσο ὄρο 0.10-0.12 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε ἀρχικὰ ἐντὸς τῶν ὀρίων τοῦ περυσينوῦ Τομέα 2 καὶ ἐπεκτάθηκε, σὲ μιὰ ὄψιμη φάση τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Ν, μὲ στόχο τὴ διακρίβωση τῶν ὀρίων τοῦ δωματίου. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπέκτασης τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν πρὸς Ν, ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση τοῦ «μάρτυρα» ποὺ διέκρινε τοὺς περυσινούς Τομεῖς 2 καὶ 3, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐνοποίησή τους στὸν φετινὸ Τομέα 2 (πίν. 84α). Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ μάρτυρα πλάτους 0.25 μ. ἐκατέρωθεν τοῦ νοτίου ὀρίου τοῦ ὑποκανάβου S1W1 (συνολικὸ πλάτος «μάρτυρα»: 0.5 μ.) ἔγινε ἀφοῦ τεκμηριώθηκαν σχεδιαστικὰ καὶ φωτογραφικὰ χρήσιμες στρωματογραφικὲς πληροφορίες.

Στὸ Β καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 21 (περυσινὸς Τομέας 2), οἱ τέσσερις ἀνώτερες στρώσεις συνολικοῦ πάχους 0.5 μ. περίπου ἀπὸ ὕψος 101.80/101.76 μ. ἕως ὕψος 101.25 μ. ἀποτελοῦνταν ἀπὸ χαλαρὸ, ἀργιλῶδες κιτρινωπὸ χῶμα ποὺ περιεῖχε πολλοὺς λίθων, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν τοίχων τοῦ δωματίου καὶ ἴσως τοῦ ἄνω ὀρόφου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυψε σταδιακὰ τὸ κτίριο μετὰ τὴν κατάρρευσή του, γεμίζοντας τὰ πολλὰ κενὰ μεταξὺ τοῦ μεγάλου ὄγκου τοῦ καταπεσόντος οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Ἡ μεγαλύτερη συγκέντρωση ἀσβεστόλιθων καὶ σχιστόλιθων, διαστάσεων 0.1×0.1 μ. ἕως 0.3×0.3 μ., ἐντοπίστηκε κατὰ μῆκος τοῦ Β

7. Σὲ αὐτὸ τὸ βάθος εἶχε περατωθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ 2005 στὸν συγκεκριμένο χῶρο, βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ - Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΠΑΕ 2005, 103.

τοίχου. Νησίδες λεπιδωχώματος παρατηρήθηκαν κυρίως στο Α τμήμα του χώρου. Στο κεντρικό τμήμα του έντοπίστηκε μικρή ομάδα πλακοειδών λίθων σε όριζόντια θέση. Πέραν τῶν διασκορπισμένων σχιστόλιθων καὶ νησίδων λεπιδωχώματος δὲν κατέστη δυνατό νά διαπιστωθεῖ τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου καὶ ταυτόχρονα τὰ ὅρια τῶν ἐπιχώσεων τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ ἄνω ὀρόφου. Στις χαμηλότερες στρώσεις αὐτῆς τῆς ἐπίχωσης στὸ Ν τμήμα της, τὸ χῶμα ἦταν χαλαρό, ἀνοικτοῦ κιτρινωποῦ χρώματος χωρὶς προσμείξεις. Τὰ περισσότερα εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ τὶς δύο κατώτερες τῶν τεσσάρων αὐτῶν στρώσεων. Τὸ γεγονός ὅτι βρέθηκαν σὲ ὕψος τουλάχιστον 0.20-0.30 μ. πάνω ἀπὸ τὸ πιθανὸ δάπεδο τοῦ χώρου καθιστᾶ σαφές, ὅτι αὐτὰ κατέπεσαν κατὰ τὴν κατάρρευση τοῦ κτίριου ἀπὸ κάποιο ὑψηλότερο σημεῖο, εἴτε ἀπὸ ράφια ἢ ἐρμάρια τοῦ ἰσογείου εἴτε ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἄνω ὀρόφου. Οἱ σημαντικότερες συγκεντρώσεις κεραμεικῆς καὶ ὀστῶν ζώων προέρχονται ἀπὸ τὸ Β τμήμα τοῦ χώρου καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία ἀλλὰ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου.

Στὴ ΒΔ γωνία έντοπίστηκε ἡ μεγαλύτερη συγκέντρωση κεραμεικῆς τοῦ Χώρου 21, ἡ ὁποία ξεκινοῦσε ἀπὸ ὕψος 101.56 μ. καὶ κατέληγε σὲ ὕψος 101.08 μ., στὸ ἐπίπεδο δηλαδὴ τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου. Περιελάμβανε 57 τουλάχιστον ἀγγεῖα καὶ πολλὰ τμήματα ἀγγείων τὰ ὁποῖα βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς πλακοειδεῖς λίθους, τρεῖς λίθους ἀσβεστώδους χρώματος (διαστάσεων 0.3 x 0.4 μ.) καὶ λίγες σχιστολιθικὲς πλάκες (πίν. 846, 85α). Τὸ κεραμεικὸ αὐτὸ σύνολο ἀποτελεῖται στὴ συντριπτικὴ του πλειοψηφία ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τριποδικὰ σκευῆ, δύο πινάκια καὶ ὀρισμένα ἀδιάγνωστα ἀγγεῖα. Τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀγγεῖα παρουσίαζαν ἀκανόνιστη φορὰ πτώσης. Ἡ ἐπίχωση σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ χώρου περιεῖχε ἐπίσης πλῆθος τμημάτων καμένου ξύλου καὶ ὀστῶν ζώων, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ πολλὰ δόντια, καὶ τμήμα μολύβδινου ἀντικειμένου.

Ἄμέσως Ν τῆς μεγάλῃς αὐτῆς συγκέντρωσης ἀγγείων καὶ ἐλαφρῶς βαθύτερα έντοπίστηκε λεπτὴ στρώση καμένου χώματος πάχους περίπου 0.08 μ., μὲ ἀγγεῖα ἀνάμεσα σὲ ἐπίπεδες πλάκες σχιστόλιθου καὶ λίθους λευκοῦ χρώματος (πίν. 856). Τὰ 17 ἀκέραια ἢ τμηματικὰ σωζόμενα ἀγγεῖα εἶναι στὴν πλειοψηφία τους ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Διακρίνονται ἐπίσης πινάκια καὶ δίσκοι. Τὰ διαγνώσιμα τμήματα ἀγγείων ἀνήκουν κατὰ κύριο λόγο σὲ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ τριποδικὲς χύτρες. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ Χώρου 21 συλλέχθηκαν ἐπίσης πλῆθος τμημάτων καμένου ξύλου, ἀρκετὰ ὅστὰ ζώων,

τμήμα μολύβδινου ἀντικειμένου, μικρὸ λίθινο σφαιρικὸ ἀντικείμενο διαμέτρου 0.5 ἐκ., τμήμα μικροῦ μαύρου λίθου κωνικοῦ σχήματος.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τῆ ΒΔ γωνία ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιος λίθος (0.4×0.4 μ.) με κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΔ. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸν λίθον ἐδράζονταν δύο ἐπίπεδοι σχιστόλιθοι μικροῦ μεγέθους. Μεταξὺ τοῦ λίθου αὐτοῦ καὶ τοῦ Β τοίχου ἀποκαλύφθηκαν τμήμα καμένου ξύλου καὶ τρία τμήματα ὁστοῦ ποὺ εἶχαν μῆκος 0.1 μ. περίπου. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Α ἀποκαλύφθηκαν τρία κύπελλα, τοποθετημένα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο. Μεταξὺ τοῦ ὀρθογώνιου λίθου καὶ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ χώρου, ἀποκαλύφθηκε ἓνα κύπελλο, ἐνῶ Δ τοῦ λίθου καὶ πολὺ κοντὰ στὸν Δ τοῖχο τοῦ χώρου βρέθηκαν δυὸ ἀκόμη κύπελλα. Νότια τοῦ λίθου καὶ κοντὰ στὸν Δ τοῖχο τοῦ χώρου ἐμφανίστηκαν σταδιακὰ πεσμένοι λίθοι μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ λίθος ἀσβεστώδους χρώματος καὶ ὕψους, ὁ ὁποῖος ἴσως εἶχε ἐκτεθεῖ σὲ πολὺ ὑψηλὴ θερμοκρασία. Σὲ ἄμεση γειτνίαση με αὐτὸν τὸ λίθον ἐντοπίστηκαν τμήμα καμένου ξύλου, τμήμα δοντιοῦ ζώου καὶ τρία κωνικὰ κύπελλα, τοποθετημένα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο.

Στὸν Β τοῖχο τοῦ δωματίου (κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ σκάμματος) καὶ σὲ ὕψος 101.30 μ. ἀποκαλύφθηκε ἐσοχὴ ἢ κόγχη διαστάσεων 0.1×0.1 μ. περίπου (πίν. 86α). Ἀπὸ τὴν ἐσοχὴ αὐτὴ ἀφαιρέθηκαν τρία τμήματα ὁστῶν. Μπροστὰ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐσοχὴ ἀποκαλύφθηκε πόδι τριποδικοῦ μαγειρικοῦ σκεύους. Ἐπίσης ἐντοπίστηκαν κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου ἀποσπασματικὰ σωζόμενα κύπελλα σὲ στῶμα στάχτης. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο συλλέχθηκαν λίγα ὀστά.

Ἄρκετὰ ὀστά ἀποκαλύφθηκαν κοντὰ σὲ ἀγγεῖο (πινάκιο;) στὸ μέσο περίπου τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἀνατολικά τοῦ ἀγγείου ἦλθαν στὴν ἐπιφάνεια ὄστρακο χονδροειδοῦς ἀγγείου καὶ πόδι τριποδικοῦ μαγειρικοῦ σκεύους. Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου συλλέχθηκαν ἐπίσης ἄρκετὰ τμήματα ὁστῶν ζώων, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρει διαμπερὴ ὀπή, ἓνα πύραυνο, δύο κωνικὰ κύπελλα, τὸ ἓνα τοποθετημένο μέσα στὸ ἄλλο, καὶ ἀκριβῶς δίπλα στὰ ἀγγεῖα, τμήμα καμένου ξύλου.

Στὸ μέσο περίπου τοῦ χώρου καὶ ΝΑ τῆς μεγάλης συγκέντρωσης ἐπίπεδων λίθων καὶ ἀγγείων τῆς ΒΔ γωνίας ἀποκαλύφθηκε μεγάλη ἐπίπεδη πλάκα τριγωνικοῦ σχήματος, με μῆκος περίπου 0.5 μ. Ἀπὸ αὐτὸν τὸν χώρον προέρχονται ἐπίσης ἓνα γαλακτοδοχεῖο, σὲ ἄμεση γειτνίαση με μεγάλο ὀστὸ ζώου μήκους 0.1 μ. περίπου, ἄρκετὰ τμήματα ἀγγείων καὶ πεσμένοι λίθοι.

Στὸ Ν τμήμα τοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκαν μεταξύ πολλῶν πεσμένων λίθων μεσαίου κυρίως μεγέθους τμήματα τριῶν τουλάχιστον πίθων (πίν. 866), λίγα ἄωτα κωνικά κύπελλα, τμήματα ὀστῶν καὶ καμένου ξύλου καὶ δύο μικρὰ λίθινα ἐργαλεῖα. Τὰ τμήματα τῶν πίθων εἶχαν φορὰ πτώσης ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ. Γύρω ἀπὸ αὐτὰ καὶ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο βρέθηκαν πέντε ἐπίπεδες σχιστολιθικές πλάκες τραπεζοειδοῦς σχήματος καὶ μεσαίου μεγέθους, οἱ ὁποῖες, σὲ συνδυσμὸ μὲ τὴ στρωματογραφικὴ θέση τῶν τμημάτων τοῦ πίθου, ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι αὐτοὶ ἔβρισκονταν ἀρχικὰ σὲ χώρῳ τοῦ ἄνω ὀρόφου. Κάτω ἀπὸ τὰ τμήματα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πίθους ἀποκαλύφθηκαν λίγα ψήγματα χαλκοῦ.

Ἀπὸ διάφορα σημεῖα τῆς ἀνώτερης αὐτῆς ἐπίχωσης τοῦ κεντρικοῦ καὶ Β τμήματος τοῦ Χώρου 21 προῆλθαν τέλος 26 ἀκέραια ἢ τμηματικὰ σωζόμενα ἄωτα κωνικά κύπελλα, δύο μικρογραφικὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα, τέσσερα τμηματικὰ σωζόμενα κύπελλα, πέντε ἀδιάγνωστα ἀγγεῖα, τμήματα πίθου καὶ τμήματα μεγάλου ἀγγείου. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ κύπελλα ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἀνεστραμμένη θέση. Στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα βρέθηκαν μικρὰ τμήματα ὀστῶν ζώων. Ἡ κεραμικὴ ποὺ συλλέχθηκε περιλαμβάνει ἐπίσης μεγάλο ἀριθμὸ τμημάτων ἀγγείων διαφόρων σχημάτων, μεταξύ τῶν ὁποίων διακρίνονται τρία τμήματα κυπέλλων μὲ διακόσμηση ἀπὸ σπεῖρες καὶ ὀριζόντιες μελαμβαφεῖς ταινίες ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ τμήματα ἀγγείων μὲ μελανὸ ἐπίχρῖσμα. Συλλέχθηκαν ἐπίσης τμήμα διαβρωμένου ἀργύρου, τμήμα ἀπροσδιόριστου χάλκινου ἀντικειμένου, βότσαλο, τὸ ὁποῖο φέρει ἵχνη ἐπεξεργασίας σὲ μία τοῦ ἐπιφάνεια, λίθινο ἐργαλεῖο (ἴσως τριβεῖο), καθὼς καὶ πλῆθος τμημάτων καμένου ξύλου καὶ μικρῶν τμημάτων ὀστῶν ζώων. Τὰ δύο μεγαλύτερα τμήματα καμένου ξύλου ποὺ ἀφαιρέθηκαν εἶχαν διαστάσεις $0.1 \times 0.1 \times 0.05$ μ. καὶ $0.06 \times 0.04 \times 0.02$ μ.

Συνοψίζοντας τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸ ἀνώτερο μέρος τῆς ἐπίχωσης στὸ συγκεκριμένο τμήμα τοῦ Χώρου 21 σημειώνεται ὅτι τὰ διάφορα ἀκέραια ἢ τμηματικὰ σωζόμενα ἀγγεῖα καθὼς καὶ τὰ ἐλάχιστα μικροαντικείμενα προέρχονται προφανέστατα εἴτε ἀπὸ τὸν χώρῳ τοῦ ἄνω ὀρόφου εἴτε ἀπὸ ράφια ἢ ἐρμάρια τοῦ ἰσογείου. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ κύπελλα, κατὰ μία συνήθη μινωικὴ πρακτικὴ, ἦταν τοποθετημένα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκε σὲ ἀνεστραμμένη θέση. Ἀρκετὲς σχιστολιθικές πλάκες μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ αὐτὰ τὰ ἀνώτερα στρώματα, κάλυπταν ἀρχικὰ κατὰ πάσα πιθανότητα τὸ

δάπεδο τοῦ ἄνω ὀρόφου, χωρίς φυσικά νὰ ἀποκλείεται ὅτι ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ παρακείμενων τοίχων πὺ κατέρρευσε κατὰ τὴν καταστροφή τοῦ κτιρίου⁸. Τὰ πολλὰ τμήματα καμένου ξύλου πὺ περιεῖχε τὸ ἀνώτερο στρώμα ἐπίχωσης τοῦ χώρου αὐτοῦ μποροῦν ἐπίσης νὰ συνδεθοῦν μὲ τὰ φέροντα στοιχεῖα τοῦ δαπέδου τοῦ ἄνω ὀρόφου καὶ πὺ συγκεκριμένα ξυλοδοκούς.

Στις δύο κατώτερες στρώσεις τῆς ἐπίχωσης, ὁ ἀριθμὸς τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων αὐξήθηκε ἐντυπωσιακά, ὑποδεικνύοντας ὅτι πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ δαπέδου τοῦ Χώρου 21 (πίν. 87α). Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἀποκαλύφθηκαν στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου – πρόκειται γιὰ τίς βαθύτερες στρώσεις τῆς προαναφερθείσας συγκέντρωσης ἀγγείων σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο – ἀλλὰ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ Β καὶ Δ τοίχου. Σὲ αὐτὰ τὰ σημεῖα πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ καὶ ὁ κύριος τομέας δραστηριοτήτων τοῦ Χώρου 21, μία ἄποψη πὺ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ὕπαρξη λίθινων κατασκευῶν, οἱ ὁποῖες ἀποκαλύφθηκαν μόνο ἐν μέρει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ μεγάλη ποσότητα τμημάτων καμένου ξύλου ἀλλὰ καὶ μελανῶν ἢ φαῖων στρώσεων χώματος, τέφρας καὶ λίθων, πὺ εἶχαν σχεδὸν ἀσβεστοποιηθεῖ, δείχνουν ὅτι ὁ συγκεκριμένος χῶρος ἦταν ἐκτεθειμένος σὲ ἰδιαίτερα ψηλὲς θερμοκρασίες ἀπὸ πυρὰ ἢ πυρές, πιθανότατα καὶ πρὶν τὴν τελικὴ καταστροφή του.

Τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ δαπέδου ἐμφάνιζε, ἰδιαίτερα στὸ Β τμήμα τοῦ χώρου, ἔντονα σημάδια πυρκαγιᾶς καὶ περιεῖχε μεγάλες συγκεντρώσεις ἀπὸ τμήματα καμένου ξύλου, καθὼς καὶ πολλὰ ὄστὰ καὶ ἀγγεῖα. Τὸ στρώμα αὐτό, τὸ ὁποῖο δὲν ἐντοπίστηκε ἀκόμα μὲ σαφήνεια στὸ Α-ΝΑ τμήμα τῆς ἀνεσκαμμένης ἔκτασης, ἦταν σχετικὰ παχύτερο κατὰ μῆκος τοῦ Β καὶ τοῦ Δ τοίχου, ὅπου ἐντοπίστηκαν κάποιες κτιστὲς κατασκευές. Συγκεκριμένα, κατὰ μῆκος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ Β τοίχου ἦλθε στὸ φῶς χαμηλὴ λίθινη κατασκευὴ σχήματος Γ, ἡ ὁποία ἐμφανίζει ἔντονα ἴχνη καύσης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς (πίν. 87β). Πρόκειται γιὰ ἀπλή σειρά λίθων μεσαίου μεγέθους πὺ ἐφάπτονται μὲ τὸ μέτωπο τῆς δεύτερης λίθινης κατασκευῆς, κατὰ μῆκος τοῦ Δ

8. Ἡ ὀριζόντια ἢ σχεδὸν ὀριζόντια θέση τῶν σχιστολίθων ἀλλὰ καὶ ὁ μεγάλος σχετικὰ ἀριθμὸς τους συνηγοροῦν στὴν ἄποψη ὅτι αὐτοὶ προέρχονται στὴν πλειοψηφία τους ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἄνω ὀρόφου.

τοίχου, ἡ ὁποία θὰ περιγραφεῖ στὴ συνέχεια. Οἱ λίθοι πλαισίωσαν μικρὴ ἐπιφάνεια, ἡ ὁποία περιεῖχε λεπτές στρώσεις καμένου χώματος, τὰ ἀκριβῆ ὄρια τοῦ ὁποίου τεκμηριώθηκαν φωτογραφικὰ καὶ σχεδιαστικά. Στὸ ἀμέσως ἀνώτερο στρώμα, σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο, εἶχε ἐντοπιστεῖ κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ὑπερκείμενης ἐπίχωσης νησίδα τέφρας. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ Χώρου 21 ἦταν σίγουρα ἐκτεθειμένο σὲ πολὺ ὑψηλές θερμοκρασίες. Ἐὰν καὶ δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὴς ἡ λειτουργία τῆς κατασκευῆς, τὰ πολυάριθμα ὅσα πού βρέθηκαν στὸ στρώμα, συχνὰ σὲ ἄμεση σχέση μὲ ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τουλάχιστον 6 τριποδικές χύτρες, ὑποδηλώνουν ὅτι πιθανὸν πρόκειται γιὰ ἐστία. Ἐνα μικρὸ τμήμα τῆς ἐπίχωσης ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ Χώρου 21 ἀποτελεῖται ἀπὸ καθαρὸ πηλόχωμα, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐπίσης καμένο. Οἱ λίθοι πού ἀποκαλύφθηκαν παρουσίαζαν ἐπίσης ἴχνη καύσης. Ἡ συγκεκριμένη ἐπίχωση ἀπέδωσε πέραν τῶν προαναφερθέντων ἀγγείων καὶ ὀστῶν ζώων πολλὰ τμήματα καμένου ξύλου. Τὰ περισσότερα ἀντικείμενα ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκαν θραυσμένα, καθὼς βρίσκονταν κάτω ἀπὸ ἓνα μεγάλο λίθο.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τοῦ δωματίου ἀποτελεῖ λίθινη κατασκευὴ ἀδιευκρίνιστου ἀκόμα χαρακτήρα, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου (πίν. 87α). Πρόκειται γιὰ σειρά λίθων μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, οἱ ὁποῖοι σχηματίζουν μέτωπο στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τους, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει εὐρὸ ἄνοιγμα στὸ μέσο περίπου τοῦ μήκους του. Ἡ ἀφαίρεση ἐπίχωσης σὲ μεγαλύτερο βάθος, μεταξὺ αὐτῆς τῆς σειρᾶς λίθων καὶ τοῦ Δ τοίχου ἀποκάλυψε γέμισμα λίθων μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους. Τὸ χῶμα πού περιέβαλε αὐτὴ τὴν κατασκευὴ ἦταν χαλαρὸ, κοκκινωποῦ χρώματος καὶ περιεῖχε μικροὺς λίθους διαφόρων σχημάτων, μικρὴ ποσότητα κεραμεικῆς καὶ μικρὰ τμήματα ὀστῶν ζώων. Ὁ χαρακτήρας τῆς κατασκευῆς, πρὶν τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ μὲ ἀσφάλεια. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ χαμηλὸ θρανίο ἢ ἐπιφάνεια ἐργασίας.

Στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ Χώρου 21 καὶ σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸ νότιο ὄρατὸ ἄκρο τῆς λίθινης κατασκευῆς ἀποκαλύφθηκε συγκέντρωση κεραμεικῆς. Δύο τουλάχιστον ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων βρίσκονταν κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ στὴν πλειοψηφία τοὺς κάτω ἀπὸ προεξέχοντα λίθο.

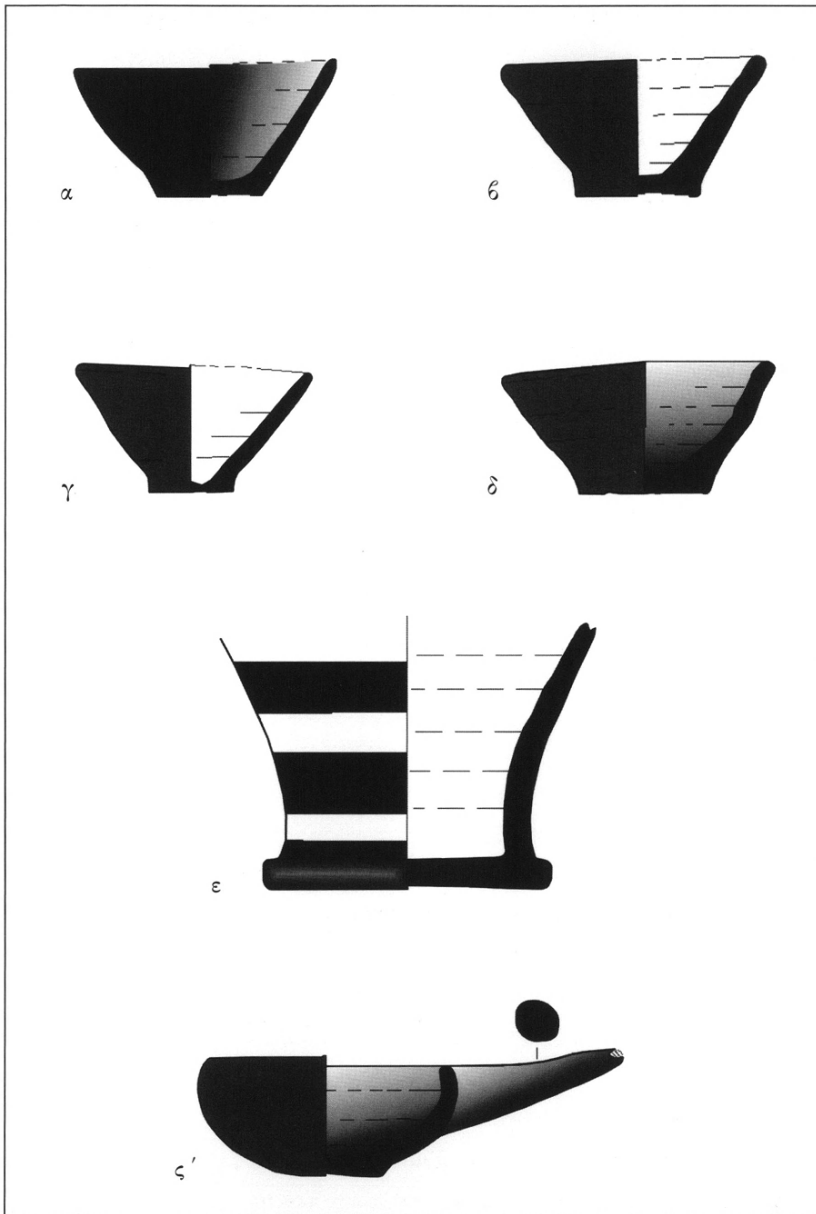
Στὸ κέντρο τοῦ Χώρου 21 ἐντοπίστηκε ὁμοιογενὴς στρώση χώματος μὲ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ τμήματα καμένου ξύλου καὶ θραύσματα κερα-

μεικῆς, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ πλακοειδῆ σχιστόλιθο. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀποκαλύφθηκε μικκύλο κύπελλο καὶ ἀδιάγνωστο θραυσμένο ἀγγεῖο. Συλλέχθηκε τέλος μικρὴ ποσότητα κεραμεικῆς καὶ ὀστά ζώων. Κοντὰ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀποκαλύφθηκε στρώση σκληροῦ, ἀργιλώδους χώματος, ὑπόφαιου χρώματος, δέκα συνολικὰ ἀγγεῖα, στὴν πλειοψηφία τους ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, καθὼς καὶ λίθος ποῦ πιθανῶς φέρει ἐγγραφάξεις. Εἶναι προφανές ὅτι τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ δαπέδου τοῦ Χώρου 21. Τμῆμα μιᾶς ἐπιφάνειας ἀπὸ σκληρό, πατημένο χῶμα ἀνάμεικτο μὲ πηλό, ποῦ ἦλθε στὸ φῶς στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ χώρου δείχνει ὅτι τὸ δάπεδο ἦταν πιθανότατα χωμάτινο. Μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς ἴχνη πλακόστρωσης. Τὸ ζήτημα αὐτό, καθὼς καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ γεμίσματος ἀπὸ λίθους, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λίθινης κατασκευῆς κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου, θὰ διευκρινιστοῦν μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ στρώματος κατὰ τὴν προσεχῆ ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Στὸ Ν τμῆμα τοῦ Χώρου 21 (περυσινὸς Τομέας 3) ἀφαιρέθηκε τέλος τὸ ὑπόλοιπο τῆς ἀνώτερης ἐπίχωσης καὶ τμῆμα μόνον τῆς κατώτερης, χωρὶς ἢ ἀνασκαφῆ νὰ προχωρήσει μέχρι τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ δαπέδου. Ἡ ἐπίχωση περιεῖχε κι ἐδῶ πολλοὺς πεσμένους λίθους, ἀρκετὰ διάσπαρτα τμήματα καμένου ξύλου καὶ ὀστῶν ἀλλὰ καὶ λίγα ἀγγεῖα.

Τὸ κεραμικὸ ρεπερτόριο τοῦ Χώρου 21, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς ἀπέδωσε συνολικὰ 118 ἀκέραια ἢ ἀποσπασματικὰ σωζόμενα ἀγγεῖα καὶ μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων, περιορίζεται σὲ μικρὸ ἀριθμὸ σχημάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἤδη γνωστὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἀνεσκαμμένους χώρους τοῦ κτιρίου. Ὁ ποσοτικὰ κυρίαρχος κεραμικὸς τύπος εἶναι τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο (80% τοῦ συνόλου τῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸ Χῶρο 21), τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ σὲ διάφορες παραλλαγές σχημάτων (εἰκ. 2α-δ). Ἡ σχετικὴ αὐτῆ τυπολογικὴ ποικιλία δὲν φαίνεται νὰ ἐξυπηρετεῖ διαφορετικὲς λειτουργίες, ἀλλὰ ὀφείλεται προφανῶς στὸ ὅχι ἰδιαιτέρα προσεκτικὸ πλάσιμο ἀγγείων μαζικῆς παραγωγῆς. Οἱ τρεῖς τουλάχιστον πίθοι ποῦ σώζονται τμηματικὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἄνω ὄροφο τοῦ κτιρίου, καθὼς ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἐπίπεδο σαφῶς ὑψηλότερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ δαπέδου. Μεταξὺ τῶν ὑπόλοιπων ἀγγείων ἀπαντοῦν πύραυλα, δίσκοι καὶ διάφορα κλειστὰ σχήματα (εἰκ. 2ε-ς').

Ἡ λειτουργία τοῦ Χώρου 21, τοῦ μεγαλύτερου ἕως τώρα χώρου τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου, δὲν μπορεῖ νὰ διευκρινιστεῖ μὲ ἀσφάλεια, καθὼς ἢ ἀνα-

Εἰκ. 2. α-ζ'. Χῶρος 21: α-δ. Ἔατα κωνικά κύπελλα. ε. Κατώτερο τμήμα κλειστοῦ ἀγγείου μετὰ διακόσμηση ὀριζόντιων ταινιῶν. ζ'. Πύραυνο.

σκαφή του δὲν ἔχει ἀκόμα ολοκληρωθεῖ. Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ἀποτελοῦν φυσικά ἢ μεγάλη λίθινη κατασκευή με μορφὴ θρανίου κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου, ἢ πιθανὴ ἐστία κοντὰ στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Β τοίχου καὶ ἢ πληθώρα ἀγγείων. Ἀπὸ τῆ συνάφεια τῆς πιθανῆς ἐστίας με μεγάλο ἀριθμὸ ὀστῶν ζώων, τριποδικές χύτρες καὶ ἄλλα σχήματα ἀγγείων μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πινακία, προκύπτει ὅτι στὸ Β καὶ ΒΔ τμήμα τοῦ δωματίου ἢ κύρια δραστηριότητα, ἢ ὅποια μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ ἀρχαιολογικά, ἦταν ἡ τροφοπαρασκευὴ.

Κατὰ τῆ διάρκεια τῆς τελευταίας ἐβδομάδας τῆς ἀνασκαφῆς ἀνοίχθηκε μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ ἀμέσως ἐξωτερικά τοῦ Δ τοίχου τοῦ χώρου, ἢ ὅποια ἔφερε σὲ φῶς, σὲ ἐπίπεδο ἐλαφρὰ ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἔχει φθάσει ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου, μερικὰ πεσμένα ἀγγεῖα καὶ τμήμα τῆς θεμελίωσης τοῦ τοίχου (πίν. 88α). Ἡ ἀνασκαφὴ ξεκίνησε σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀπὸ ὕψος 101.46 μ. Τὸ χῶμα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἦταν σκληρὸ, ἀνοιχτὸ κιτρινωπὸ, με ὑπολείμματα ριζῶν, ἐνῶ κατὰ τόπους παρατηρήθηκαν μικρὲς νησίδες λεπιδόχωματος. Κατὰ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς σὲ μεγαλύτερο βάθος, ἡ σύσταση καὶ τὸ χρῶμα τῆς ἐπίχωσης διαφοροποιήθηκαν ἐλαφρὰ. Σὲ αὐτὸ τὸ βάθος, τὸ σκληρὸ καὶ ἀνοιχτὸ κιτρινωπὸ χῶμα, τὸ ὁποῖο περιεῖχε κατὰ τόπους λεπιδόχωμα, ἀπέδωσε λίγους λίθους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους καί, σὲ ἀπόσταση 1 μ. περίπου δυτικὰ τοῦ Δ τοίχου τοῦ Χώρου 21, συγκέντρωση ἐννέα τουλάχιστον ἀγγείων (ἔξι ἄωτα κωνικά κύπελλα, ἓνα μικρὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, ἓνα λύχνο καὶ τμήμα λαβῆς ἀγγείου ἀδιάγνωστου σχήματος), τὰ ὅποια παρουσίαζαν φορὰ πτώσης ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά (πίν. 88β). Κοντὰ στὰ ἀγγεῖα συλλέχθηκαν τμήματα καμένου ξύλου καὶ ὀστῶν ζώων. Στὸ ἴδιο βάθος ἀποκαλύφθηκε καὶ σειρά λίθων, ἢ ὅποια προεξέχει τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ Δ τοίχου τοῦ Χώρου 21 κατὰ 0.2 μ. περίπου, καὶ πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ κρηπίδωμα τῆς Δ πρόσοψης τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου. Ὁ σχετικὰ ὑψηλὸς ἀριθμὸς ἀγγείων, πὺ βρέθηκαν στὸ ἰσοῦψές με τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνασκαφῆς στρῶμα αὐτῆς τῆς τομῆς, ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι τὰ πλούσια εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Χώρου 21 πρὸέρχονται ἀπὸ τὸ δάπεδό του, ἢ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου ἀναμένεται νὰ ἀποκαλυφθεῖ πλήρως με τὴ συνέχιση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ κτιρίου κατὰ τὸ προσεχές ἔτος.

Τομέας 3 – Χῶροι 10 καὶ 16

Ὡς Τομέας 3 ὀρίστηκαν οἱ Χῶροι 10 καὶ 16 στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ κτιρίου, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη στὸν ἀρχικὸ πυρήνα τοῦ οἰκοδομήματος. Ὁ τομέας ἔχει διαστάσεις 4×2.7 μ. Ὁ Χῶρος 10 βρίσκεται Ν τῶν Χῶρων 12 (κεραμικὸ ἐργαστήριο) καὶ 11, μὲ τοὺς ὁποίους ἐπικοινωνεῖ μέσω στενοῦ διαδρόμου (Χῶρος 16), καὶ Δ τοῦ Χῶρου 17 (πίν. 89α). Ἡ ἀνώτερη ἐπίχωση στὸ Β τμήμα τοῦ Χῶρου 10 εἶχε ἤδη ἀφαιρεθεῖ σὲ παλαιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας εἶχε ἀποκαλυφθεῖ καὶ ὁ Β τοῖχος του. Ἐφέτος ἀνασκάφηκε σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση τὸ ὑπόλοιπο τῆς ἀνώτερης ἐπίχωσης τοῦ δωματίου. Αὐτὴ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἓνα ἀνώτερο, διαταραγμένο στρώμα καὶ ἓνα κατώτερο, παχύτερο καὶ ἀδιατάρακτο. Ἡ ἀνασκαφὴ ξεκίνησε σὲ ὕψος 102.78 μ. καὶ κατέληξε σὲ ὕψος 102.21 μ., τουλάχιστον 1 μ. πάνω ἀπὸ τὸ ἀναμενόμενο βάθος τοῦ δαπέδου σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ κτιρίου.

Τὸ ἀνώτερο στρώμα, πάχους 0.5 μ. περίπου, διακρινόταν ἀπὸ χαλαρὸ χῶμα, καστανοῦ χρώματος μὲ ὑπολείμματα ριζῶν, περιεῖχε πολλοὺς λίθους διαφόρων μεγεθῶν, προφανῶς πεσμένους ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου, ἀλλὰ καὶ σχιστολιθικὲς πλάκες, καὶ ἦταν γενικὰ φτωχὸ σὲ εὐρήματα. Ὅρισμένοι λίθοι μεγάλου μεγέθους καὶ τραπεζοειδοῦς σχήματος παρουσίαζαν φορὰ πτώσης ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Ἀπὸ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου συλλέχθηκαν 3 συνολικὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τμήμα πίθου ποὺ φέρει γραπτὴ διακόσμηση, μικρὴ ποσότητα κεραμικῶν ὀστράκων καὶ μερικὰ τμήματα καμένου ξύλου καὶ ὀστῶν.

Στὸ κατώτερο, ἀδιατάρακτο τμήμα τῆς ἐπίχωσης τὸ σκληρὸ, ἀνοικτὸ κιτρινωπὸ χῶμα περιεῖχε πολλοὺς πεσμένους λίθους, πολὺ μικρότερου ὅμως μεγέθους ἀπὸ αὐτοὺς τοῦ ὑπερκείμενου στρώματος, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀρκετὲς ἐρυθρὲς ἢ πράσινες σχιστόπλακες, πολλὰ τμήματα καμένου ξύλου καὶ λεπιδόχωμα. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λίθους προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ τὸ δάπεδο ἢ καὶ ἀπὸ κατασκευὲς τοῦ ὀρόφου τοῦ δωματίου. Ὅρισμένοι ἐπίπεδοι λίθοι μεσαίου μεγέθους μὲ μῆκος 0.2×0.3 μ. παρουσίαζαν κατακόρυφη φορὰ πτώσης. Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὀρόφου ἐπιβεβαιώνει ἡ ἀνεύρεση στὸ στρώμα αὐτὸ πολλῶν ἀγγείων, κυρίως ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, 2 μ. περίπου πάνω ἀπὸ τὸ ἀναμενόμενο βάθος τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου. Ἰδιαίτερα σημειώνεται ἡ

ἀνεύρεση δυὸ μεγάλων, θραυσμένων, ἀλλὰ σχεδὸν ἀκέραιων ἀγγείων (ἐνὸς πιθοειδοῦς ἀγγείου καὶ ἐνὸς ἀμφορέα διακοσμημένου μὲ τρέχουσα σπείρα), καθὼς καὶ ἐνὸς ἄθραυστου, λίθινου φωλεόσχημου ἀγγείου.

Τὸ πιθοειδὲς ἀγγεῖο, τὸ ὁποῖο εἶχε καταπλακωθεῖ ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες, ποὺ βρέθηκαν σχεδὸν κάθετα πεσμένες στὸ ἐσωτερικὸ του, ἀποκαλύφθηκε θραυσμένο σὲ πολλὰ τμήματα, ἀλλὰ σχεδὸν ἀκέραιο, μὲ φορὰ πτώσης ἀπὸ Ν πρὸς Β (πίν. 89β, 90α-β). Τὸ χῶμα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου συλλέχθηκε γιὰ περαιτέρω ἀνάλυση. Γύρω ἀπὸ τὸ πιθοειδὲς ἀγγεῖο βρέθηκαν ἕξι ἀποσπασματικὰ σωζόμενα κωνικὰ κύπελλα, τμήμα μικροῦ πήλινου ἀντικειμένου μὲ μία ἐπίπεδη καὶ μία ἀκατέργαστη ἐπιφάνεια καὶ ἀρκετὰ τμήματα καμένου ξύλου.

Ὁ μεγάλος ἀμφορέας ἀποκαλύφθηκε στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ χώρου, κοντὰ στὸν Ν τοῖχο (πίν. 91α-β). Τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἀγγείου, ποὺ παρουσίαζε φορὰ πτώσης ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ, ἐντοπίστηκε σὲ βάθος 101.61 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο ἀποκαλύφθηκε τμήμα πράσινου σχιστόλιθου. Ἀρκετὰ θραύσματα πράσινου σχιστόλιθου ἐντοπίστηκαν τέλος Α τοῦ ἀμφορέα.

Στὸ Α ἄκρο τῆς δωματίου, ἐντοπίστηκε συγκέντρωση πεσμένων λίθων, μεσαίου κυρίως μεγέθους. Ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς τοὺς λίθους ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀνεστραμμένη θέση λίθινο φωλεόσχημο ἀγγεῖο, ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἀπὸ τοὺς πιὸ οἰκίους τύπους τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (πίν. 92α-β). Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ χώρου, στὸ Α τμήμα τοῦ δωματίου, παρατηρήθηκαν ἐπίσης δύο ἐπιμήκεις λεπτὲς στρώσεις κοκκινωποῦ χρώματος στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, οἱ ὁποῖες περιεῖχαν μικροὺς λίθους ἐρυθροῦ χρώματος.

Στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 10 ἀποκαλύφθηκε μικρὸς λίθος μαύρου χρώματος, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου ἦταν καλυμμένη μὲ καμένο πηλό. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ χώρου προέρχονται ἐπίσης δύο τμήματα χείλους πίθου καὶ νησίδα συμπαγοῦς πηλοχρώματος (πίν. 93α). Κοντὰ στὸν Ν τοῖχο τοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκε ἀποσπασματικὰ σωζόμενο κύπελλο μαζί μὲ κάτω γνάθο ζώου. Ἀπὸ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου συλλέχθηκαν τέλος τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σὲ ἀνεστραμμένη θέση, δυὸ μικκύλα κύπελλα, ἀποσπασματικὰ σωζόμενο κλειστὸ ἀγγεῖο μὲ εὐρὺ χεῖλος, ἀρκετὰ κεραμικὰ ὄστρακα, τμήμα μικροῦ πήλινου ἀντικειμένου μὲ μία ἐπίπεδη ἐπιφάνεια καὶ μία ἐπιφάνεια μὲ ἐμπέστες χαραῖξεις, λίγα τμήματα λευκοῦ ἀσβεστοκονιάματος, πολλὰ τμήματα καμένου ξύλου καὶ λίγα ὄστὰ ζώων. Σημειώνεται τέλος ἡ ἀνεύρεση ἐνὸς τμήματος πήλινου ἀγωγοῦ.

Κατά τήν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ Χώρου 10 ἀποκαλύφθηκε τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς Β παρειᾶς τοῦ Ν τοίχου τοῦ χώρου, ὃ ὁποῖος εἶναι δομημένος με ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους σὲ ἰσοῦψεῖς στρώσεις (πίν. 93β). Ὁ τοῖχος παρουσιάζει ἔντονη κλίση πρὸς Ν. Ἡ ἀκριβὴς θέση καὶ τὸ πλάτος τῆς μοναδικῆς εἰσόδου τοῦ Χώρου 10 στὴν Α πλευρά του παραμένουν ἀκόμη ἄγνωστα. Στὴ Δ πλευρά τοῦ χώρου μεγάλο κενὸ στὴ τοιχοδομία ἀποτελεῖ προφανῶς παράθυρο.

Ἐρευνήθηκε ἐπίσης στὰ Α τοῦ Χώρου 10 ὁ διάδρομος (Χῶρος 16) ποὺ τὸν συνδέει με τοὺς βορειότερους, ἤδη ἀνεσκαμμένους Χώρους 11 καὶ 12 (κεραμικὸ ἐργαστήριον). Μετὰ τήν ἀφαίρεση ἑνὸς ἀνώτερου διαταραγμένου στρώματος καὶ τήν ἐμφάνιση τοῦ κατώτερου ἀδιατάρακτου στοῦ Ν μισοῦ τοῦ διαδρόμου, ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε στοῦ Β τμήμα του. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ διαδρόμου εἶχε ἀνασκαφῆ σὲ σημαντικὸ βάθος τῆ δεκαετία τοῦ 1980. Μετὰ τήν ἀπομάκρυνση τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης καὶ τοῦ νάλου ποὺ εἶχαν καλύψει τὸ ἐπίπεδο τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, ἀφαιρέθηκε τμήμα τῆς ἐπίχωσης σὲ ἕνα ἐπίπεδο χαμηλότερο ἀπὸ αὐτὸ στοῦ ὁποῖο ἔχει προχωρήσει ἡ ἀνασκαφὴ στοῦ Δωματίου 10. Τὸ σκληρὸ, ἀνοικτὸ καστανὸ ἕως κιτρινωπὸ χῶμα περιεῖχε λίθους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ἀρκετὰ θραύσματα πράσινου σχιστόλιθου, λίγα τμήματα λευκοῦ ἀσβεστοκονιάματος καὶ τμήματα καμένου ξύλου. Στὸν Α τοῖχο τοῦ διαδρόμου ἀποκαλύφθηκε μικρὴ κόγχη, στὴν ὁποία ἦταν τοποθετημένη μικρὴ, ἀκέραια ραμφόστομη πρόχους (πίν. 94α). Στὸ ἴδιο περίπου βάθος ἐντοπίστηκε στοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ διαδρόμου συγκέντρωση ἀγγείων διάφορων σχημάτων, ποὺ περιελάμβανε τρία πύραυλα, κλειστὸ ἀγγεῖο με εὐρὺ χεῖλος, μικκύλο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, καὶ τέσσερα ἀγγεῖα ἀδιάγνωστου σχήματος (πίν. 94β, 95α). Ἀπὸ τήν ἐπίχωση τοῦ διαδρόμου συλλέχθηκαν ἐπίσης τμήματα καμένου πηλοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ στοῦ τμήμα αὐτοῦ τοῦ διαδρόμου δὲν ἔφθασε μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν προγενέστερων ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν στοῦ Β τμήμα του, Α τῶν Χώρων 11 καὶ 12.

Τομέας 4 – Χῶρος 6 α

Χῶρος 6 α ὀνομάζεται δωμάτιο με παράθυρο στὴν Β πρόσοψη τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου (τετράγωνο κανάβου N1E3/S1E3), ἀμέσως

Δ τοῦ Δωματίου 6. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 ὁ χώρος εἶχε καθαριστεῖ ἐπιφανειακὰ μόνον καὶ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων τοῦ δωματίου. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου ξεκίνησε ἀπὸ ὕψος 103.76 μ. Οἱ διαστάσεις τοῦ τομέα ἦταν 4×4 μ. Κατὰ τὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀφαιρέθηκε ἀρχικὰ ἡ ἐπιφανειακὴ στρώση, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴ φερτὴ ἐπίχωση, μετὰ τὴν ὁποία καλύφθηκε ὁ χώρος μετὰ τὸ πέρασ τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1980. Στὴ συνέχεια ἀνασκάφηκε σὲ σημαντικὸ βάθος τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἀνώτερης ἐπίχωσης τοῦ χώρου, ἡ ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ σχετικὰ λίγα εὐρήματα, περιεῖχε πλῆθος λίθων, προφανῶς πεσμένων ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου (πίν. 95b). Οἱ περισσότεροι καὶ μεγαλύτεροι ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους προέρχονταν ἀπὸ τὸν Α τοῖχο καὶ ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὴ ὁμάδα τουλάχιστον 17 δόμων, ἡ ὁποία καταλάμβανε τὸ κεντρικὸ, Β-κεντρικὸ καὶ Α τμήμα τοῦ δωματίου σχεδὸν σὲ ὁλόκληρο τὸ βάθος τῆς ἐπίχωσης πὺ ἀφαιρέθηκε (πίν. 96). Τὸ πεσμένο αὐτὸ τμήμα τοῦ Α τοίχου, ἀφοῦ οἱ λίθοι του ἀριθμήθηκαν καὶ ἀποτυπώθηκαν σχεδιαστικὰ καὶ φωτογραφικὰ, ἀποκαταστάθηκε προσωρινὰ ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸ Ν ὄριο τοῦ σκάμματος καὶ θὰ τοποθετηθεῖ ξανά στὴν ἀρχικὴ του θέση ἐπάνω στὸ κατὰ χώραν σωζόμενο τμήμα τοῦ Α τοίχου, στὸ πλαίσιο ἐργασιῶν στερέωσης τῶν τοίχων τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου πὺ πρόκειται νὰ πραγματοποιηθοῦν στὸ μέλλον.

Τὰ κατώτερα στρώματα τῆς ἐπίχωσης ἀφαιρέθηκαν μόνον στὸ Α τμήμα τοῦ δωματίου, ὅπου δημιουργήθηκε ἓνα εἶδος ἀγωγοῦ ἀπορροῆς τῶν βρόχινων νερῶν πρὸς τὸ παράθυρο τοῦ δωματίου, προκειμένου νὰ προστατευθεῖ ἡ μεγάλη ἐπιφάνεια τοῦ κονιάματος πὺ παραμένει κατὰ χώραν στὸν γειτονικὸ Χῶρο 6.

Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς στὸν Χῶρο 6 α περιελάμβαναν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα κεραμικῆς, ἀρκετὰ τμήματα καμένου ξύλου, μερικὰ ὄστα καὶ πολλά, κυρίως μικρὰ τμήματα λευκοῦ ἀσβεστοκονιάματος. Τὰ τελευταῖα βρέθηκαν κυρίως κατὰ μῆκος τοῦ Δ, Ν καὶ Α τοίχου τοῦ δωματίου. Τρία μικρὰ τμήματα ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου ἴσως σώζουν στὴν ἐπιφάνειά τους ἶχνη ἐρυθροποῦ χρώματος.

Συνοψίζοντας τὰ ἀποτελέσματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τῆς Ζωμίνθου ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν τὰ ἑξῆς: Πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ὑπαρξῆς τοιχογραφημένων ἀσβεστοκονιαμάτων, τὸ πὺ ἐνδια-

φέρον και έλπιδοφόρο στοιχείο προκύπτει από μία σημαντική στρωματογραφική παρατήρηση. Στα αδιατάρακτα στρώματα του Κεντρικού Κτιρίου της Ζωμίνθου, τó οικοδομικό ύλικό και τά κινητά εύρήματα του άνω όρόφου όχι μόνο διατηρούνται ακόμα σε άπρόσμενα καλή κατάσταση, αλλά μπορούν και να διακριθούν με σαφήνεια από αυτά του ίσογείου, καθώς βρίσκονται στις περισσότερες περιπτώσεις βυθισμένα στα άνωτερα στρώματα της μινωικής επίχωσης, σε μεγάλο ύψος από τά στρώματα καταστροφής τών δαπέδων του ίσογείου. Είναι ένδεικτικό ότι στον Χώρο 10, τά πρώτα ενδιαφέροντα εύρηματα ήλθαν ήδη στο φώς στα άνωτερα επίπεδα αυτής της επίχωσης, σε ύψος 2 μ. περίπου από τó αναμενόμενο δάπεδο του χώρου. Στο ύψος του δαπέδου του ίσογείου, τά δωμάτια του κτιρίου είναι κυριολεκτικά διεσπαρμένα με άγγεια διαφόρων σχημάτων, κυρίως άωτα κωνικά κύπελλα, πλήθος όστών ζώων και έντονα ίχνη της πυρκαγιάς που όλοκλήρωσε τήν καταστροφή του κτιρίου. Τά άμπολλα καμένα ξύλα δείχνουν αναμφίβολα ότι τή στιγμή του καταστροφικού σεισμού κάποια λυχνάρια έκαιγαν ακόμα στο έσωτερικό του μεγάλου κτιρίου της Ζωμίνθου - άρα τó κτίριο κατοικούνταν. Από ταφνομικής άποψης, είναι άξιοσημείωτο ότι μεγάλοι πλακοειδείς λίθοι, που κατέπεσαν από τούς παρακείμενους τοίχους, άποκαλύφθηκαν μόνο στο άνωτερο, διαταραγμένο τμήμα της επίχωσης. Τó γεγονός ότι μεγάλοι λίθοι ή και όλοκληρα τμήματα τοίχων αλλά και τó δάπεδο του άνω όρόφου άκινήτοποιήθηκαν κατά τήν πτώση τους σε τόσο ύψηλό επίπεδο υποδηλώνει ότι ή κατάρρευση του κτιρίου έγινε σταδιακά. Αυτή όλοκληρώθηκε πολύ άργότερα από τή σεισμική καταστροφή, σε ένα χρονικό σημείο, στο όποιο τó έσωτερικό του κτιρίου είχε επίχωση μέχρι και σε ύψος 2 μ. περίπου. Τó μινωικό κτίριο της Ζωμίνθου παρέμεινε αναμφίβολα όρατό για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τήν κατάρρευσή του. Η χρονική διάρκεια τών επιμέρους φάσεων της σταδιακής κατάρρευσης και επικάλυψης του κτιρίου δέν μπορεί προς τó παρόν να εκτιμηθεί.

Λοιπές έργασίες

Οί έφεινές ανασκαφικές έργασίες περιελάμβαναν τó κοσκίνισμα του συνόλου της επίχωσης που αφαιρέθηκε από τούς τέσσερις τομείς αλλά και τήν επίπλευση μέρους αυτής της επίχωσης, για τή συλλογή αντιπροσωπευτικών

δειγμάτων ἀπὸ διάφορα ὄργανικά κατάλοιπα. Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφή, πραγματοποιήθηκε καθαρισμὸς καὶ διαλογή μεγάλου μέρους τῆς κεραμεικῆς ἀλλὰ καὶ καθαρισμὸς, συγκόλληση καὶ συμπλήρωση σαράντα περίπου ἀγγείων.

Συνεχίστηκαν ἐπίσης οἱ ἐργασίες τῆς ὀριοθέτησης τετραγώνων κανάβου ἐντὸς τῆς περιφράξης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου μὲ τὴ χρήση ἠλεκτρονικοῦ ταχυμέτρου. Μεγάλο μέρος τῆς ἐπιφάνειας τοῦ κτιρίου καθαρίστηκε ὥστε νὰ διακριθῶν καλύτερα οἱ σωζόμενοι τοῖχοι. Ἀκολούθησε λεπτομερὴς σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῆς κάτοψης τοῦ ὄρατοῦ τμήματος τοῦ κτιρίου σὲ κλίμακα 1:20. Πραγματοποιήθηκαν ἐπίσης ἐργασίες ἀποψίλωσης ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς περιφράξης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Τέλος, ἄρχισε ἡ ἐπισκευὴ τῆς ὑπερυψωμένης ράγας στὸ νότιο τμήμα τοῦ κτιρίου γιὰ τὴν εὐκολότερη μεταφορὰ τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἐκτὸς τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς πραγματοποιήθηκαν μικρῆς κλίμακας ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, οἱ ὁποῖες εἶχαν ὡς στόχο τὴ χαρτογράφηση τοπωνυμίων ἀλλὰ καὶ τὸν ἐντοπισμὸ πιθανῶν ἀρχαιολογικῶν θέσεων στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ζωμίνθου. Εἰδικότερα ἐρευνήθηκαν διάφορες θέσεις κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου ποὺ συνδέει τὴ Ζωμίνθο μὲ τὸν Κρουσώνα, καὶ συγκεκριμένα τὸ «Λακκὶ τοῦ Ἀπήδακα», ἡ θέση «Μπώκου - Πόρος», ὅπου ἐντοπίστηκε φλέβα κρυσταλλικοῦ πετρώματος Α τοῦ σπηλαιοβαράθρου («Τάφος»), τὸ ὄροπέδιο «Διβάδι», ἡ θέση «Βελανιδιάς» καὶ ἀνατολικότερα ἡ θέση «Ξερολίμνη» καὶ τὸ ὄροπέδιο «Πενταχέρι» σὲ ὑψόμετρο 1048 μ. Ὁ λόφος ποὺ δεσπόζει τῆς περιοχῆς εἶναι ἡ «Κεριά» σὲ ὑψόμετρο 1166 μ., ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ συλλέχθηκε μικρὴ ποσότητα κεραμεικῆς.

Στὴν περιβάλλουσα τὸν οἰκισμὸ τῆς Ζωμίνθου περιοχὴ καὶ πιὸ συγκεκριμένα, στὸν χαμηλὸ λόφο Ν τοῦ λόφου «Τσίτσι» διακρίνεται τοῖχος ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους, ἰδιαίτερα ἰσχυρῆς κατασκευῆς κατὰ τόπους, ὁ ὁποῖος περιτρέχει πρὸς Ν τὸ «φρύδι» τοῦ λόφου. Ἡ κατασκευὴ του μοιάζει μὲ τὸν τοῖχο, ὁ ὁποῖος μὲ προσανατολισμὸ Β-Ν διατρέχει τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ περιφραγμένου ἀρχαιολογικοῦ χώρου, Α τοῦ ἀλωνιοῦ. Στὴ ΝΑ κλιτὸ τοῦ λόφου «Τσίτσι», στὴ ρίζα τῆς βραχίωδους κορυφῆς του διακρίνονται τοῖχοι, τουλάχιστον δύο κτισμάτων. Τὸ πρῶτο, ἐπιμήκους σχήματος, μὲ μῆκος μακρᾶς πλευρᾶς περίπου 10 μ., φέρει ἐγκάρσιο τοῖχο στὸ δυτικὸ τμήμα του, ὅπου ὀριοθετεῖται μικρότερος χώρος. Ἀμέσως ἀνατολικά του, τὸ δεύτερο κτίσμα, ἐπίσης ἐπιμήκους σχήμα-

τος, ἔχει δύο ἐσωτερικά χωρίσματα. Οἱ τοῖχοι, κτισμένοι ἀπὸ πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους, ξεπερνοῦν σὲ κάποια σημεῖα τὰ 0.80 μ. σὲ ὕψος. Ὅρισμένα τμήματά τους σχηματίζουν «μέτωπα» ἀπὸ ὄρθια σφηνωμένες λιθόπλακες, μεταξύ τῶν ὁποίων ὑπάρχει «γέμισμα» ἀπὸ μικρότερους λίθους. Ἡ ἔντονη παρουσία πρίνων ἐντὸς τῶν κτισμάτων δυσχεραίνει σαφέστερη ἀνάγνωση τοῦ χώρου. Στὰ ΝΑ τῶν κτισμάτων καὶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, σχηματίζεται μεγάλο χωματώδες πλάτωμα μὲ διάσπαρτους ἀργούς λίθους καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα χονδροειδοῦς κεραμεικῆς νεώτερον χρόνων (ρωμαϊκά, ἐνετικά). Πάνω στὴ βραχύδῃ κορυφῇ τοῦ λόφου «Τσίτσι», στὸ ΝΑ σημεῖο τῆς, σώζονται λείψανα σύγχρονων κατασκευῶν, καὶ πιὸ συγκεκριμένα μιτάτο μὲ δύο κούμους καὶ μάντρα σταβλισμοῦ ζῶων.

Μετὰ τὴ θέση «Μνήματα», στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος τῆς Ζωμίνθου, πρὸς Δ ἐρευνήθηκαν οἱ θέσεις «Κάμποι», «Κουραδόβρυση» καὶ «Χαμένη». Στὴ θέση «Κάμποι» εἶναι ὀρατὲς κατασκευὲς γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν ὀρίων τῶν βοσκοτόπων, καθὼς καὶ πολλὲς δολίνες. Ἀνατολικότερα τῆς θέσης «Χαμένη» βρίσκεται ἡ θέση «Γαβρά». Στὸ διάσελο «Χαμένη-Γαβρά» βρίσκεται μιτάτο. Ἐνα δεῦτερο μιτάτο εἶναι κτισμένο στὸ διάσελο τῶν δύο κορυφῶν τοῦ «Γαβρά». Ἀπὸ αὐτὴ τὴν περιοχὴ συλλέχθηκε κεραμεικὴ. Μὲ κατεύθυνση πρὸς Α συναντᾶται ἡ θέση «Φάμπρικα», στὴν ὁποία βρίσκεται ἓνα μιτάτο καὶ μία ἄλλη κατασκευὴ γιὰ τὸν σταυλισμὸ τῶν ζῶων, καὶ πιὸ βόρεια ἡ θέση «Τσίτσι». Ἀνατολικά τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ζωμίνθου βρίσκεται ἡ θέση «Ἀπίδακας» καὶ πιὸ νότια ἡ θέση «Λακκί τῆς Μεσωμένης», στὸν δρόμο πρὸς τὴ θέση «Σκουτελιάς». Στὴ θέση «Λακκί τῆς Μεσωμένης» ἐντοπίστηκε μεγάλη δολίνη, ἡ ὁποία συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἄλλες μορφὲς τοῦ καρστικοῦ φαινομένου. Ἀπὸ τὴν κορυφῇ τῆς θέσης «Ἀπίδακας» ὑπάρχει ὀρατότητα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Ζωμίνθου καὶ τῆς θέσης «Κάμποι» ἀλλὰ καὶ μικρῆς ὄρεινῆς κοιλάδας, ἡ ὁποία ἐμφανίζει δολίνες καὶ πρόκειται νὰ μετατραπῆ σὲ πόλγη. Ἐπίσης, μελετήθηκαν τὰ γεωλογικὰ στρώματα καὶ ἡ διάβρωσή τους, τὰ διάφορα ἐπίπεδα τῶν ὄροπεδίων Ἀνωγείων-Ζωμίνθου-Ἐμπρίσκου, καθὼς καὶ οἱ ὀμαλὲς προσβάσεις, ποὺ συνεπάγονται δρόμους πρὸς καὶ ἀπὸ τὴν Ζωμίνθο. Σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ συλλέχθηκε μικρὴ ποσότητα κεραμεικῆς. Ἀπὸ τὴ θέση «Ἀλουτσόλακκος», καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ σημεῖο εὕρεσης τοῦ χάλκινου λέβητα, ποὺ παραδόθηκε τὸ 2005 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ρεθύμνου ἀπὸ τὸν Ἐλευθέριο (Λευτέρακα) Μα-

νοῦρά συλλέχθηκε κεραμεικὴ ἀρχαίων χρόνων. Ἐρευνήθηκε τέλος ἡ περιοχή ΒΑ τῆς Ζωμίνθου, μεταξύ τῶν θέσεων «Σκουτελιᾶς» καὶ «Γιτσιομίτατο». Ἐντοπίστηκαν κατασκευές ἐνετικῆς περιόδου καὶ συλλέχθηκε κεραμεικὴ.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ - ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 97-107)

Μετά τὸ ἀτυχές συμβάν κατάρρευσης τμήματος τοῦ νέου στεγαστροῦ ποὺ συνέβη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2005¹ ὁ στεγασμένος ἀρχαιολογικὸς χώρος ἔκλεισε τόσο γιὰ τὸ κοινὸ ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ἐργαζόμενους σ' αὐτόν. Ἡ ἐργολήπτρια κοινοπραξία ἀνέθεσε στὶς βρετανικὲς ἐταιρεῖες ATKINS καὶ OVE ARUP προκειμένου ἢ μὲν πρώτη νὰ μελετήσῃ τὸν τρόπο ἀποκατάστασης τοῦ τμήματος ποὺ κατέρρευσε καὶ τὴ λήψη μέτρων γιὰ τὸ ὑπόλοιπο, ἢ δὲ δεύτερη νὰ ἐλέγξει τὴν ἐν λόγω μελέτη, ὅσον ἀφορᾷ στὴ στατική της ἐπάρκεια. Οἱ ἐταιρεῖες αὐτὲς ὑπέβαλαν τὶς προτάσεις τοὺς προκειμένου νὰ ἐγκριθοῦν οἱ ἀρχές ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, ὥστε νὰ προχωρήσουν στὴν ἐκπόνηση τῆς μελέτης. Γίνεται κατανοητὸ ὅτι θὰ ἀπαιτηθεῖ ἀρκετὸς χρόνος μέχρι τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης καὶ τὴν ἐπανάραξη τῶν ἐργασιῶν. Ὡς τότε ὅλες οἱ ἐργασίες ἐντὸς τοῦ στεγασμένου χώρου ἀνεστάλησαν.

Ὡστόσο, οἱ ἐργασίες στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς συνεχίστηκαν μὲ ἀμειώτους ρυθμοὺς καθ' ὅλο τὸ ἔτος.

Συντήρηση τοιχογραφιῶν²

Οἱ τοιχογραφικὲς συνθέσεις ποὺ ἔτυχαν τῆς φροντίδας τοῦ ἐργαστηρίου

---

1. Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 2005, 109-118.

2. Στὴν ἀπρόσκοπτη λειτουργία τοῦ Ἐργαστηρίου Συντήρησης Τοιχογραφιῶν συνέβαλαν ἀφ' ἑνὸς ἡ Διεύθυνση Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ μὲ τὴ διάθεση τόσο μονίμων στελεχῶν τῆς ὅσο καὶ συμβασιούχων συντηρητῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ Ἰδρυμα Θήρας Πέτρος Μ. Νομικὸς μὲ χορηγία του.

κατὰ τὸ 2006³ προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ξεστή 3, ἀπὸ τὸ κτήριο Β καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ νοτίως τοῦ Τομέα Α πού συμβατικά ὁ Μαρινᾶτος εἶχε ὀνομάσει «Θυρωρεῖον»⁴.

Ξεστή 3

Ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴν Ξεστή 3 παρουσιάζει ἀρκετὲς δυσκολίες κυρίως λόγω τῆς ἐλλιποῦς τεκμηρίωσής τους κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ διαδικασία⁵. Κατὰ τὸ 2006 συνεχίστηκε ἡ ἐπιτυχῆς ἀναζήτησις ἐπαφῶν μεταξύ θραυσμάτων τῆς μεγάλης τοιχογραφικῆς συνθέσεως τῶν «Μεγάλων Σπειρῶν» (πίν. 97α). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ διαπιστώθηκε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ζωφόρο, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε ὑποθεθεῖ⁶, ἀλλὰ γιὰ σύνθεση τεραστίων διαστάσεων, ὕψους 3.20 μ. καὶ μήκους 5.30 μ., μοναδικῶν γιὰ ζωγραφικὸ ἔργο τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Μὲ τὴ συγκόλλησις μικρῶν συνανηκόντων θραυσμάτων ἄρχισε ἡ δημιουργία μεγαλύτερων ἐνοτήτων, ὥστε νὰ εἶναι εὐχερέστερη ἡ διαχείρισή τους κατὰ τὴν ἀναζήτησις περαιτέρω ἐπαφῶν. Ἀπὸ τὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια καὶ ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῆς τοιχογραφίας τῶν «Μεγάλων Σπειρῶν» καθίσταται προφανὲς ὅτι αὐτὴ κοσμοῦσε τυφλὸ τοῖχο μεγάλης αἴθουσας. Ἡ αἴθουσα αὐτὴ μὲ τὴ γνωστὴ διαρρύθμισις τοῦ ἴσογειοῦ καὶ τοῦ πρώτου ὀρόφου τῆς Ξεστῆς 3, μόνο στὸν μὴ διατηρούμενο δεῦτερον ὄροφο μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ (πίν. 98).

Οἱ μικροτέρων διαστάσεων σπεῖρες, οἱ ὁποῖες ἐπίσης εἶχαν ἀποδοθεῖ σὲ ζωφόρο⁷, μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν διαπιστώθηκε ὅτι ἀπαρτίζουν ὄχι μία

3. Τὸ ἐργαστήριον λειτούργησε ὑπὸ τὴ γενικὴ ἐποπτεία τοῦ ἀρχαιολόγου Ἄ. Βλαχόπουλου καὶ μὲ ὑπεύθυνες τὴν ἀρχαιολόγο Φραγκούλα Γεώργια καὶ τὴ συντηρήτρια Εὐαγγελία Καλαμπούκη. Τὸν συντονισμὸ τοῦ ἔργου εἶχαν τὰ ἔμπειρα στελέχη τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης Ἰάκ. Μιχαηλίδης καὶ Ἄπ. Βούλγαρης πλαισιωμένοι ἀπὸ τοὺς ἌΑ. Ἀλεφραγκῆ, Ἰ. Γιατροπούλη, Κ. Μάνδρου, Π. Παπαγιαννοπούλου, Μ. Παπαπέτρου, Οὐ. Τρίψα, Μ. Χαμαοῦ, ἌΑ. Χριστόλη.

4. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1968, 112.

5. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1975, 218.

6. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 2005, 110.

7. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 2005, 110.

ἀλλὰ δύο ζωφόρους. Ἡ μία μὲ ὕψος 0.84 μ. σώζεται σὲ μῆκος 2.50 μ. (πίν. 99α) καὶ ἡ ἄλλη μὲ ὕψος 0.74 μ. ἔχει σωζόμενο μῆκος 3.70 μ. (πίν. 99β), εἶναι δὲ μάλλον βέβαιο ὅτι καὶ οἱ δύο προέρχονται ἀπὸ τὸν δεύτερον ὄροφο τοῦ κτηρίου.

Ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν ἀνασκαφικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν τοιχογραφία τῶν «Λυγαριῶν» ἀπὸ τὸν πρῶτον ὄροφο τῆς Ξεστῆς 3 καθιστᾷ δυσχερῆ τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸ τῆς θέσης τῆς στὸν ἐν λόγω χώρῳ καὶ εἰκάζεται μόνο ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 9. Ἡ ἀπουσία ἀσφαλῶν ἐπαφῶν μεταξύ τῶν ἐπὶ μέρος ομάδων συνανηκόντων σπαραγμάτων δημιουργεῖ πρόβλημα στὴν ἀποκατάσταση τῆς σύνθεσης, ἡ ὁποία ἐπιχειρήθηκε σχεδιαστικὰ ἀπὸ τὴν ζωγράφο συνεργάτιδά μας κ. Μ. Κρίγκα. Μὲ βάση τὴν ἀποκατάσταση αὐτὴ ὑπολογίστηκαν καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ μεταλλικοῦ πλαισίου, στὸ ὁποῖο τοποθετήθηκε ἡ τοιχογραφία (πίν. 100).

Ἡ τοιχογραφία τοῦ «Βωμοῦ» ποῦ κάλυπτε τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἰσογείου δωματίου 3α ἀποτελοῦσε μέρος τῆς σύνθεσης τῶν λεγομένων «Λατρευτριῶν» (πίν. 101α). Σὲ τεμάχια ποῦ ἀνήκουν στὸ τμήμα μὲ τὸ πυκνόφυλλο δέντρο (ἐλιά; μυρτιά; πίν. 101β) διαπιστώθηκαν ἐπαφές ποῦ θὰ βοηθήσουν στὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῆς τοιχογραφίας καὶ στὸν ὑπολογισμὸ τῶν ἀρχικῶν τῆς διαστάσεων.

Κτήριο Β

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὰ δωμάτια 1 καὶ 6 τοῦ Κτηρίου Β προῆλθαν οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀντιλοπῶν⁸ καὶ τῶν Πιθήκων⁹ ἀντίστοιχα. Ἀκολουθώντας τὴν πάγια τακτικὴ τῆς ἐποχῆς, μετὰ τὴ συντήρηση καὶ συναρμολόγηση τῶν πιὸ εὐκόλων τμημάτων ἀπὸ τὶς συνθέσεις αὐτὲς τὸ 1970, ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσή τους ἐγκαταλείφθηκε γιὰ νὰ δώσει προτεραιότητα σὲ ἄλλες πιὸ πρωτότυπες ποῦ στὸ μεταξύ εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς.

Ἡ ἀνάληψη μελέτης τῶν συνθέσεων αὐτῶν γιὰ ἐκπόνηση διδακτορικῆς διατριβῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Φρ. Γεώργια ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπανεξεταθοῦν ὅλα τὰ θραύσματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ 2006 συντηρήθηκαν, συναρμολο-

8. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1969, 169-170. 1970, 182-183, 197.

9. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1970, 195-197.

γήθηκαν, φωτογραφήθηκαν καὶ σχεδιάστηκαν. Ἔτσι, ἀποκαταστάθηκε σχεδιαστικά ἡ σύνθεση καὶ τῶν ἕξι συνολικά ἀντιλοπῶν ἀπὸ τὸ Β1 (πίν. 102α), ἐνῶ παράλληλα συμπληρώθηκαν τμήματα ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῶν πιθήκων (πίν. 102β).

«Θυρωρεῖο»

Ἡ ἔντονη διάβρωση πὺ ἡ περιοχή τοῦ τομέα Α εἶχε ὑποστῆ ἀπὸ τὴ δράση τοῦ νεώτερου χειμάρρου εἶχε προκαλέσει σοβαρὲς ζημιὲς καὶ στὰ παρακειμενα μνημεῖα. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ «Θυρωρεῖο» μόνο σπαράγματα τοιχογραφιῶν περισυνελέγησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1968. Ἀνάμεσά τους ἐκεῖνο μὲ τὴν ἀπεικόνιση κεφαλίου ἀνδρικής μορφῆς μπροστὰ σὲ φοινικόδεντρο, στὴν ὁποία ὁ Μαρινᾶτος ἀναγνώρισε χαρακτηριστικά «Ἀφρικανοῦ ἢ Βεδουίνου Ἰσραβος»¹⁰. Ἄλλο ἐνδιαφέρον θραῦσμα διατηροῦσε «λείψανα βωμοῦ μετὰ κεράτων καθοσιώσεως» καὶ μορφὲς πιθήκων¹¹. Τὰ σπαράγματα αὐτὰ ἀνασύρθηκαν πάλι ἀπὸ τὴν ἀποθήκη προκειμένου νὰ συντηρηθοῦν στὸ σύνολό τους καὶ νὰ μελετηθοῦν γιὰ ὀριστικὴ δημοσίευση¹².

Ἡ ὀξὺ ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει τὸ πρόβλημα τῆς ἀσφαλοῦς ἀποθήκευσης τῶν τοιχογραφιῶν μετὰ τὴ συντήρησή τους. Δυστυχῶς, γιὰ λόγους καθαρὰ οἰκονομικοὺς δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ κατασκευὴ συστήματος ἀνάρτησής τους σὲ συρόμενα πλαίσια, ὥστε ἀφ' ἑνὸς νὰ μὴ καταλαμβάνουν πολὺ χῶρο καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ εἶναι εὐκόλη ἡ πρόσβαση σ' αὐτὲς γιὰ μελέτη καὶ ἔλεγχο τῆς συμπεριφορᾶς τους.

Συντήρηση κεραμικῶν¹³

Συντηρήθηκαν, συμπληρώθηκαν καὶ ἀποκαταστάθηκαν περὶ τὰ 120 ἀγγεῖα κυρίως τῆς Μεσοκυκλαδικῆς καὶ Ἰσπεροκυκλαδικῆς περιόδου προερ-

10. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1968, 127.

11. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1968, 126.

12. Τὴ μελέτη ἔχει ἀναλάβει ὁ κ. Ἰ. Βλαχόπουλος.

13. Τὴ γενικὴ ἐποπτεία τοῦ ἐργαστηρίου εἶχε ἡ ἀρχαιολόγος Εἰρ. Νικολακοπούλου μὲ ὑπεύθυνο λειτουργίας του τὸν συντηρητὴ Π. Βλάχο. Ἐργάστηκαν ἐπίσης οἱ συντηρητὲς Ἰ. Γιούλμπα, Β. Δημητρόπουλος.

χόμενα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν φρεάτων θεμελίωσης τῶν πεσσῶν τοῦ νέου στεγάστρου. Ἐπίσης καταγράφτηκαν καὶ σχεδιάστηκαν διάφορα εὐρήματα προγενέστερων ἀνασκαφικῶν περιόδων.

Συντήρηση μετάλλων

Ὅπως κάθε χρόνο, ἡ εἰδικὴ συντηρήτρια κ. Ἐ. Παπαδήμα, εὐγενῶς διατεθεῖσα γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων¹⁴, προέβη στὸν ἐτήσιο ἔλεγχο τῆς συμπεριφορᾶς τῶν συντηρημένων ἀντικειμένων ποὺ φυλάσσονται στὶς ἀποθήκες τῆς ἀνασκαφῆς ἢ ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖο Προϊστορικῆς Θήρας. Μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ τοπικοῦ αὐτοῦ Μουσείου σημαντικὸς ἀριθμὸς μπρούντζινων σκευῶν καὶ ἐργαλείων ἐπανέκαμψαν ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ὅπου εἶχαν ἐκτεθεῖ προσωρινά. Ἐπειδὴ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἐν λόγω ἀντικείμενα δὲν εἶχαν ἐπαρκῶς συντηρηθεῖ, ἀποφασίστηκε ἡ σταδιακὴ συντήρησή τους, ὥστε νὰ μὴν ἀπομακρύνονται ταυτόχρονα περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν προθήκη, ὅπου ἐκτίθενται. Κατὰ τὸ 2006 συντηρήθηκε ἡ λεκάνη μὲ ἀριθ. ΜΘ3858, εὐρημα τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1970 (πίν. 103α-β).

Λίθινα ἀντικείμενα¹⁵

Κατὰ τὸ 2006 συνεχίστηκε ἡ συντήρηση, καταγραφή, σχεδίαση καὶ φωτογράφηση τῶν λιθίνων σκευῶν, ἐργαλείων καὶ μικροαντικειμένων. Τὰ εὐρήματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς, λόγω τοῦ τεράστιου πλήθους τους, φυλάσσονται σὲ εἰδικὰ ὀργανωμένη ἀποθήκη.

Περίβαλλοντικά κατάλοιπα

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ταξινόμησης, καταγραφῆς καὶ μελέτης κατα-

14. Ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμὲς εὐχαριστίες πρὸς τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων.

15. Τὴν καταγραφή, μελέτη καὶ ταξινόμηση τῶν λιθίνων εὐρημάτων ἔχει ἐπωμιστεῖ ἡ ἀρχαιολόγος κ. Ἄ. Δεβετζή.

λοιπών χλωρίδας καὶ πανίδας προκειμένου νὰ προχωρήσει ἡ δημοσίευσή τους κατὰ περιοχές εὐρεσης. Εἰδικότερα μελετήθηκαν εὐρήματα μικροπανίδας¹⁶, μεταξύ τῶν ὁποίων διαγνώστηκαν τὰ εἶδη οἰκιακὸς ποντικός (*mus musculus*), ἀκανθοποντικός (*acomys sp.*), κρικοποντικός (*apodemus flavicollis*), μυγαλή (*sorex sp.*), νυχτερίδα (*pipistrellus sp.*). Συνεχίστηκε ἐπίσης ἡ μελέτη καὶ ταξινόμηση καταλοίπων ἀπὸ ἔντομα πού ἔχουν περισυλλεγεῖ μετὰ τὴν διαδικασίαν τῆς ὑδροκοσκίνισης¹⁷.

Φωτογραφήσεις¹⁸

Στὸ φωτογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς ἀνασκαφῆς συνεχίστηκε ἡ λεπτομερῆς φωτογράφιση πάσης φύσεως εὐρημάτων τόσο μετὰ συμβατικὸ ὅσο καὶ μετὰ ψηφιακὸ τρόπο συμπληρώνοντας τὸ φωτογραφικὸ ἀρχειο τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἀρχεῖα - Βιβλιοθήκη

Ἡ συστηματικὴ ὀργάνωση τῶν ἀρχείων στὶς ἐπὶ τόπου ἐγκαταστάσεις τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἡ συνεχῆς ἐνημέρωσή τους τὰ κατέστησε προσιτὰ στοὺς ἐρευνητές. Εἰδικὰ ἡ σταδιακὴ ψηφιοποίησή τους ὄχι μόνον τὰ καθιστᾷ ἀκόμη πιὸ προσιτὰ, ἀλλὰ καὶ τὰ προστατεύει ἀπὸ τυχόν ἀπώλειες ἢ φθορές. Παράλληλα ἀρχισε ἡ ψηφιακὴ ὀργάνωση καὶ τῆς βιβλιοθήκης, τῆς ὁποίας ὁ ἐμπλουτισμὸς συνεχίστηκε εἴτε μετὰ ἀγορὰ νέων βιβλίων εἴτε μετὰ δωρεὰς ἀπὸ φίλους τῆς ἀνασκαφῆς.

Γραφεῖα Ἀθήνας

Τὸ ὀλιγομελὲς ἐπιτελεῖο τῆς Ἀθήνας ἀσχολήθηκε κυρίως μετὰ τὴν ἀρχειοθέτηση τοῦ νέου ὕλικου (φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων) καὶ μετὰ τὴν ψηφιοποίησιν τοῦ παλαιοῦ συμβατικοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου.

16. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιοζωολόγο Ἀ. Παπαγιάννη.

17. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιοεντομολόγο κ. Εὐ. Παναγιωτακοπούλου.

18. Φωτογράφοι τῆς ἀνασκαφῆς καὶ κατὰ τὸ 2006 ἦσαν οἱ Δ. Σακατζῆς, Ἰ. Σαρακίνης καὶ Ἀ. Βολιώτης.

Διεπιστημονικές Συνεργασίες

Ἀξιοσημείωτες ὑπῆρξαν κατὰ τὸ 2006 οἱ συνεργασίες μὲ ἄλλους φορεῖς σὲ διάφορα διεπιστημονικά προγράμματα.

Τὸ πρόγραμμα συνεργασίας μὲ τὸ Κέντρο Ἐρευνας καὶ Συντήρησης Ἀρχαιολογικοῦ Ὑφάσματος συνεχίστηκε μὲ πολὺ ἐνθαρρυντικά ἀποτελέσματα. Ἀνάμεσά τους ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ διάγνωση λεπτότεχνου διακοσμητικοῦ δίχτυοῦ σὲ ἄμορφη μάζα, ἡ ὁποία ἀρχικά εἶχε καταγραφεῖ ὡς ἓνα κουβάρι κλωστή (πίν. 104α). Εἶχε ἐντοπιστεῖ στὸ ἐσωτερικὸ ἀποτυπώματος τοῦ καλαθιοῦ μὲ ἀριθμὸ εὔρετηρίου 8847 (πίν. 104β). Μετὰ τὴν ἐξέτασή του κάτω ἀπὸ στερεομικροσκόπιο διαπιστώθηκε ὅτι οἱ δίκλωνες κλωστὲς ποὺ συνθέτουν τὸ δίχτυ ἔχουν διάμετρο ποὺ κυμαίνεται μεταξὺ 100 καὶ 150 μm, ἴση δηλαδὴ μὲ τὴ διάμετρο μιᾶς μέσης τρίχας μαλλιῶν (πίν. 105α). Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἡ κλωστή συρρικνώθηκε, οἱ μικρὲς τῆς διαστάσεις εἶναι ἐντυπωσιακὲς καὶ ἐνδεχομένως ἡ ταύτιση τῶν ἰνῶν θὰ διευκολύνει στὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ τρόπου κατασκευῆς τῶν ἀρχαιολογικῶν ὑφασμάτων, σὰν αὐτὰ ποὺ εἰκονίζονται στὶς τοιχογραφίες. Ἐξ ἴσου σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀναγνώριση φυτικῶν ἰνῶν ἀπὸ φύλλα καὶ στελέχη μίσχων διαφόρων φυτῶν (πίν. 105β) στὸ ὕλικὸ ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πύλου (κετσέ) μὲ ἀριθμὸ εὔρετηρίου 8967, εὔρημα τοῦ 2001 ἀπὸ τὸ φρέαρ θεμελίωσης τοῦ στύλου 76 (πίν. 106α). Δεδομένου ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πύλου χρησιμοποιοῦνται γενικὰ ζωικὲς ἴνες, ἡ ἰδιορρυθμία ποὺ χαρακτηρίζει τὸ θηραϊκὸ εὔρημα τὸ καθιστᾷ μοναδικό, πέρα ἀκόμη καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν παρουσία του στὸ Ἀκρωτήρι.

Στὸ πρόγραμμα συνεργασίας μὲ τὸ Πολυτεχνεῖο Κρήτης καὶ τὸ Διαγνωστικὸ Κέντρο Ἔργων Τέχνης «Ὀρμύλια» γιὰ τὴ μελέτη τῶν χρωστικῶν οὐσιῶν διαχωρίστηκαν καὶ καταγράφηκαν ὅλα τὰ λίθινα ἐργαλεῖα ποὺ διατηροῦν ἴχνη χρώματος στὴ χρηστικὴ τους ἐπιφάνεια (πίν. 106β). Παράλληλα συγκεντρώθηκαν καὶ ταξινομήθηκαν κατὰ χώρους εὔρεσης ὅλες οἱ χρωστικὲς ὕλες ποὺ ἔχουν συλλεγεῖ μέχρι σήμερα καὶ ἔγιναν οἱ ἀναγκαῖες δειγματοληψίες¹⁹ (πίν. 107α-β).

19. Στὸ πρόγραμμα μετέχουν: ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ οἱ ἀρχαιολογοὶ Ἀ. Δεβετζῆ καὶ Β. Μπίρταχα, ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο Κρήτης ὁ Καθηγητὴς Β. Περδικάτσος καὶ ἀπὸ τὸ Διαγνωστικὸ Κέντρο «Ὀρμύλια» ἡ χημικὸς Σ. Σωτηροπούλου.

Σὲ συνεργασία μὲ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Exeter πραγματοποιήθηκαν πετρογραφικὲς ἀναλύσεις σὲ δείγματα κεραμικῆς τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ προκειμένου νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ προέλευσή τους καὶ νὰ μελετηθοῦν τυχόν δίκτυα διάδρασης μεταξὺ κοινωνιῶν τοῦ νοτίου Αἰγαίου²⁰. Οἱ ἀναλύσεις πού ἔγιναν ἔδωσαν τὶς ἀκόλουθες προκαταρκτικὲς πληροφορίες:

α. Ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι ἡ θεωρούμενη τοπικῆς παραγωγῆς ὑπόλευκη κεραμικὴ εἶναι ὄντως συμβατὴ μὲ τὴ γεωλογία τοῦ νησιοῦ. Ὡστόσο, ἡ σύσταση καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἐγκλεισμάτων καθὼς ἐπίσης ὁ βαθμὸς ὀπτησης παρουσιάζουν παραλλαγές πού δύσκολα μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὴ μακροσκοπικὴ εἰκόνα τῶν κεραμικῶν, λόγω ἀγνοίας τῶν θηραϊκῶν προεκρηξιακῶν κοιτασμάτων πηλοῦ.

β. Ἀναγνωρίστηκαν κεραμικοὶ πηλοὶ ἀπὸ ἄλλα νησιά, κυρίως ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ τὴν Κέα.

γ. Κατέστη σαφὲς ὅτι μὲ τὰ ὑφιστάμενα δεδομένα ἡ ἄμεση διάκριση ἀνάμεσα στὰ κεραμικὰ προϊόντα τῆς Θήρας καὶ τῆς Μήλου εἶναι δυσχερής.

δ. Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ εἰσαγωγές ἀπὸ τὴν Κρήτη προέρχονται ἀπὸ διάφορα κέντρα παραγωγῆς τῆς μεγαλονήσου. Ἐντοπίστηκαν ἐπίσης μεμονωμένα σκεύη σὲ «μινωίζοντες» ρυθμούς, πού ἴσως ἀντανακλοῦν ἠθελημένη εἰσαγωγὴ ἀπομιμήσεων μινωικῆς κεραμικῆς.

Σὲ συνεργασία μὲ τὸ ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» ξεκίνησε ἡ ἐπεξεργασία τῶν ποικίλων εὐρημάτων ἀπὸ τὶς ἐγκαταστάσεις μαγειρείων πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὰ φρέατα θεμελίωσης τῶν πεσσῶν 65N καὶ 1B τοῦ νέου στεγάστρου²¹. Ἡ ἔρευνα ἀποβλέπει στὴν ἀναζήτηση πληροφοριῶν σχετικῶν μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν μαγειρείων, τῶν παρασκευαζομένων τροφῶν, τὴν παρουσία παρασίτων κλπ.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

20. Στὸ πρόγραμμα ἐκ μέρους τῆς ἀνασκαφῆς μετέχει ἡ ἀρχαιολόγος Εἰρ. Νικολακοπούλου καὶ ἐκ μέρους τοῦ Πανεπιστημίου Exeter ὁ C. Knappett.

21. Ἀπὸ τὸν «Δημόκριτο» μετέχει ὁ Β. Κυλίκουλου, ἐνῶ τὴν ἀνασκαφὴ ἐκπροσωποῦν οἱ ἀρχαιολόγοι Β. Μπίρταχα καὶ Ἄ. Δεβετζῆ, ἡ ἀρχαιοβοτανολόγος Ἄ. Σαρπάκη, οἱ ἀρχαιοζωολόγοι Κ. Τρανταλίδου καὶ Ἄ. Παπαγιάννη καὶ ἡ ἀρχαιοεθνομολόγος Ἐ. Παναγιωτακοπούλου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 108-109)

Συνεχίστηκαν και κατά τὸ 2006 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου οἱ ἐργασίες προκαταρκτικῆς μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν Ζάκρου, μὲ σκοπὸ τὴν τελικὴ δημοσίευσή τους. Σὲ αὐτὲς ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἄ. Ἀρχοντάκη, Σ. Βουτσάκη, Ἐ. Γεροντάκου, Μ. Ζωιτόπουλος, Δ. Κρίγκα, Ε. Μελέα, Μ. Πλάτωνος, Α. Σαλίχου, Μ. Τσιμπουκάκη, Μ. Χαλόγλου, Α. Φραντζεσκάκης, Κ. Χριστοπούλου, Μ. Ψαλλίδα, οἱ προπτυχιακοὶ φοιτητὲς Α. Βρεττός, Κ. Βρουστούρη, Σ. Δρακοπούλου, Β. Ἐλευθερίου, Γ. Κόκκα, Β. Κοντάρη, Μ. Κουκούλη, Α. Παπαδάτος, Α. Παπαδοπούλου καὶ Δ. Τζαννετάκη καὶ οἱ συντηρητὲς ἀρχαιοτήτων Κ. Νικάκης καὶ Ε. Καρδαρά. Τὴ σχεδίαση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων στὴ θέση ἀνέλαβαν οἱ ἀρχιτέκτονες Ἄθ. καὶ Ἄγγ. Νακάσης, ὑποβοηθούμενοι ἀπὸ ὁμάδα ἀσκουμένων σπουδαστῶν, ἐνῶ τὴν προκαταρκτικὴ φωτογράφηση τοῦ ὕλικου πραγματοποιήσαν οἱ Μ. Ζωιτόπουλος καὶ Δ. Κρίγκα. Στὸν τομέα τῆς σχεδίασης, συντήρησης καὶ φωτογράφησης τῶν ἀποκατεστημένων εὐρημάτων σημαντικὴ βοήθεια προσέφερε ἡ Ὅμαδα Ὑποστήριξης Δημοσιεύσεων ἀπὸ τὸ Κέντρο Μελέτης τοῦ Institute for Aegean Prehistory στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη (INSTAP Study Center for East Crete). Διοικητικὴ ὑποστήριξη παρείχαν, ἐκτὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ΚΓ' καὶ ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Τὸ ἔργο ὑποστήριξαν οἰκονομικὰ τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) καὶ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν μέσω τοῦ προγράμματος «ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ». Ἡ καταγραφή καὶ φωτογράφηση ἀποκατεστημένων εὐρημάτων στὰ Μουσεῖα Ἡρακλείου καὶ Σητείας χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸ πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ II στὰ πλαίσια τοῦ Ἔργου «ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II – Ἐνίσχυση ἐρευνητικῶν ὁμάδων στὰ Πανεπιστήμια» μὲ συγχρηματοδότηση

75% ἀπὸ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Κοινωνικὸ Ταμεῖο καὶ 25% ἀπὸ Ἐθνικοὺς Πόρους. Πρὸς ὄλους τοὺς ἀνωτέρω ὀργανισμοὺς καὶ φορεῖς ἐκφράζονται καὶ ἐντεῦθεν θερμότερες εὐχαριστίες.

A. Καταγραφή καὶ προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμικῶν ομάδων

Στὸ Ἡράκλειο συνεχίστηκαν τὸ 2006 οἱ ἐργασίες διαλογῆς, καταγραφῆς καὶ φωτογράφησης κεραμικῶν ομάδων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν. Ὁλοκληρώθηκε ἡ διαλογή, καταγραφή καὶ φωτογράφηση τοῦ συνόλου τῆς κεραμεικῆς τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1965 καὶ ξεκίνησε ἡ ἐπεξεργασία τῶν ομάδων τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1966.

Πιο συγκεκριμένα καταγράφηκαν περισσότερες ἀπὸ 140 κεραμικὲς ομάδες, ποὺ προέρχονται ἀπὸ χώρους τοῦ ἀνακτόρου – δωμάτια XXI καὶ XXXI τῆς Δυτικῆς πτέρυγας, δωμάτια XXXII, LIII καὶ διάδρομος LV τῆς Βόρειας πτέρυγας, δωμάτια LVII, LVIII, LX καὶ XXXVI τῆς Ἀνατολικῆς πτέρυγας καὶ XLII, XLIII, XLV, XLVI, XLVII τῆς Νότιας πτέρυγας, ΒΔ, Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Αὐλὴ – τὸ «Κτίριο τοῦ ΒΔ Τομέως» – χώροι Α, Β καὶ Γ – καὶ τῆ «Βίλα τῆς Ἐπάνω Ζάκρου» – δωμάτια Γ, Η, Θ, Ι, ΙΑ καὶ ΙΒ.

Οἱ ομάδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς παραπάνω χώρους ἀντιπροσωπεύουν κυρίως δύο χρονολογικοὺς ὀρίζοντες. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κεραμικοὺς τύπους, τὰ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα περιλαμβάνουν ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειπτικὸ στόμιο, στάμνους καὶ πιθοειδῆ μεσαίου μεγέθους, ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα μετάγγισης καλύτερα ἐκπροσωποῦνται οἱ ραμφόστομες πρόχοι καὶ οἱ γεφυρόστομοι σκύφοι, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα πόσης, ποὺ ἀπαντοῦν σὲ μεγάλες ποσότητες, κυρίως τὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ οἱ ἡμισφαιρικοὶ κύαθοι καί, σὲ μικρότερο ποσοστὸ, τὰ κύπελλα μὲ εὐθέα τοιχώματα. Ἡ συνήθης διακόσμηση ἀνήκει στὴν τεχνοτροπία «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ» καὶ στὰ θέματα περιλαμβάνονται περιφερικὲς ταινίες, καταλοιδάδες, σπιῆρες (συχὰ ὀφθαλμωτὲς μὲ τονισμένο περίγραμμα), μνηοειδῆ κοσμήματα καὶ φυτικά μοτίβα, ὅπως φυλλοφόρες ταινίες καὶ καλαμοειδῆ. Σὲ μερικές περιπτώσεις, τὰ σκοτεινόχρωμα μοτίβα ἐμπλουτίζονται μὲ λευκὲς ἐπικοσμήσεις. Παράλληλα μὲ τὴ διακόσμηση τοῦ «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ», ἀπαντᾷ σὲ μικρότερο ποσοστὸ διακόσμηση σὲ τεχνοτροπία «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ», μὲ θέματα ὅπως οἱ ταινίες, οἱ κηλίδες καὶ τὰ συμπαγῆ δισκία.

Τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν δωματίων τοῦ ἀνακτόρου προέρχεται ἀπὸ

ένα «στρώμα καταστροφῆς», πού τοποθετεῖται χρονολογικά στὴν ὙΜ IB περίοδο. Ὁ διάδρομος LV ἀπέδωσε ἀρκετὲς πρόχους, κυρίως ραμφόστομες, ἀλλὰ καὶ τὸ τρίλοβο στόμιο μιᾶς μεγαλύτερης ἀποθηκευτικῆς. Στὸ ἴδιο σύνολο, ἐμφανίζονται καὶ οἱ δύο χαρακτηριστικοὶ γιὰ τὴ Ζάκρο τύποι καρποδοχῶν, αὐτὸς μὲ ψηλὸ κυλινδρικό πόδι καὶ σταυρικό διαχώρισμα ἐσωτερικά καὶ ἐκεῖνος μὲ χαμηλὸ κυλινδρικό πόδι καὶ σταυρικό διαχώρισμα ἐσωτερικά καὶ ἐκεῖνος μὲ χαμηλὸ κυλινδρικό πόδι καὶ χοανοειδῶς διανοιγόμενα τοιχώματα. Στὴν κατηγορία τῶν χρηστικῶν ἀγγείων καὶ σκευῶν, ἀνήκουν τριποδικῆς χύτρες μὲ πόδια ἐλλειπτικῆς διατομῆς, ἀβαθεῖς δίσκοι καὶ πλάθανοι. Στὰ ἀγγεῖα μικροῦ μεγέθους, κυριαρχοῦν οἱ ἡμισφαιρικοὶ κύαθοι (τοῦ τύπου τῶν «ogivals», μερικὲς φορές μὲ κομβιόσχημες ἀποφύσεις), συνήθως δλόβαφοι καὶ σὲ μία περίπτωση μὲ κόσμηση διασταυρουμένων συστάδων λοξῶν ταινιῶν σὲ τεχνοτροπία «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ». Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἀκόμα τμῆμα τοιχώματος λεπτότεχνου κλειστοῦ ἀγγείου μέσου μεγέθους, κοσμουμένου μὲ διπλὴ καστανέρυθρη κυματοειδῆ ταινία, ἡ ὁποία πλαισιώνεται ἄνω καὶ κάτω ἀπὸ σειρὰ μελανῶν στιγμῶν.

Στὸν Νότιο τομέα τοῦ ἀνακτόρου, τὸ δωμάτιο XLII ἀπέδωσε ἱκανὸ ἀριθμὸ συνανηκόντων τμημάτων μαγειρικῶν καὶ ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων, εἰδικότερα τριποδικῶν χυτρῶν καὶ σταμνόςχημων πιθαιδῶν. Ἀπὸ τὸ δωμάτιο XLVII προῆλθε τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐξέχον, ὀρθογώνιας διατομῆς, χεῖλος καὶ τὸν τροχαλιοειδῆ λαϊμὸ πιθαμοφορέα, πού ἔσωζε μέρος ἐγγάρακτου σημείου Γραμμικῆς Α γραφῆς. Ἀπὸ τὸ ἴδιο δωμάτιο προέρχεται τμῆμα ἀρτόςχημου ἀλαβάστρου τῆς ὙΜ IB περιόδου, μὲ θέμα σὲ τεχνοτροπία «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ» (πίν. 108α). Τέλος, τὰ ἴδια δωμάτια ἀπέδωσαν μεγάλο ἀριθμὸ κονιαμάτων, τοίχου καὶ δαπέδου.

Στὶς ὁμάδες πού προέρχονται ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Αὐλὴ τοῦ ἀνακτόρου περιλαμβάνονταν παμπληθῆ τμήματα κονιαμάτων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔσωζαν χρώμα στὴν ἀρχικὴ τους ἐπιφάνεια καὶ τὸ κεντρικὸ τμῆμα μεγάλων κεράτων καθοσίωσης ἀπὸ πωρόλιθο. Μεγάλος ἀριθμὸς κονιαμάτων μὲ ἐρυθρὲς παράλληλες λεπτὲς ταινίες προέρχεται ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς «Παλαιοανακτορικῆς Οἰκίας» τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου.

Ὁ δεύτερος χρονολογικὸς ὀρίζοντας, πού θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριθεῖ σύμφωνα μὲ τὸ χρονολογικὸ σύστημα τῶν Evans καὶ Mackenzie ὡς «MM IIIB-ὙΜ IA», περιλαμβάνει σύνολα πού προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ «Κτίριο

τοῦ ΒΔ Τομέως». Φαίνεται ὅτι αὐτὰ δὲν ἀντιπροσωπεύουν ἓνα «στρῶμα καταστροφῆς», ἀλλὰ ἀποθέσεις παλαιότερου ὕλικου ποῦ δημιουργήθηκαν κατὰ τὴν ἀναδιαμόρφωση τοῦ χώρου γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος. Στὶς ὁμάδες ἀπὸ τὸν χῶρο Α τοῦ κτηρίου, περιλαμβανόταν μεγάλος ἀριθμὸς λοπαδίων τοῦ τύπου μὲ ἐξέχον πεπλατυσμένο χεῖλος, καθὼς ἐπίσης ἀκέραια ἢ κατὰ τὸ ἡμίτομο σωζόμενα κωδωνόσχημα κύπελλα («bell-cups»). Παρούσες σὲ ὅλες τὶς ὁμάδες ἦταν οἱ φιάλες («in and out bowls»), οἱ ὁποῖες συχνότατα φέρουν διακοσμητικὴ ζώνη χελωνίου («ripple») ἐξωτερικὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ περιφερικὲς ταινίες (πίν. 1086). Ἀξίζει, ἀκόμη, νὰ σημειωθοῦν τμήματα ἀπὸ τὴ βάση λεπτότεχνου γεφυρόστομου σκύφου μὲ κόσμηση ἐρυθρόχρωμων τρεχουσῶν σπειρῶν, δύο τμήματα ὠσειδοῦς ρυτοῦ, βάση τριποδικοῦ κυπέλλου μὲ κομβιόσχημες ἀποφύσεις ἐν εἴδει ποδιῶν, πυθμένας πυραύνου μὲ ἀβαθεῖς κοιλότητες στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοιχωμάτων διατεταγμένες σὲ ἐπάλληλες ὁμόκεντρες ζώνες καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ ἐξέχον πεπλατυσμένο χεῖλος καὶ τὸ σῶμα μικρῆς φιάλης, μὲ θέμα χελωνίου, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ. Τέλος, ἀξίζει ἀκόμη νὰ ἀναφερθοῦν παραλληλεπίπεδο ὕφαντικὸ βάρος μὲ ἐγγάρακτο σημεῖο καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ ρύγχος πῆλινου ζωόμορφου κοίλου εἰδωλίου, πιθανότατα, ταύρου. Οἱ χῶροι Β καὶ Γ ἀπέδωσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀνάλογους κεραμικοὺς τύπους, σὲ παρόμοια μὲ τοῦ Α ποσοστὰ συγκέντρωσης.

Ἡ μελέτη τῶν κεραμικῶν συνόλων ἀπὸ τὴ «Βίλα τῆς Ἐπάνω Ζάχρου» (δωμάτια Γ, Η, Θ, Ι, ΙΑ καὶ ΙΒ) κατέδειξε μεγάλη συγκέντρωση κλειστῶν ἀγγείων μεσαίου μεγέθους, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀρκετῶν πιθοειδῶν μὲ διακόσμηση ποικίλων τύπων σχοινοειδῶν ἐμπέστων ταινιῶν. Ἀξίζει, ἐπίσης, νὰ ἀναφερθεῖ τμήμα στομίου καὶ λαμποῦ πρόχου μὲ διακόσμηση ὀφθαλμωτῆς σπείρας. Τέλος, καταγράφηκε μεγάλος ἀριθμὸς τεμαχίων ἀπὸ γυψόλιθο.

Β. Καταγραφή καὶ προκαταρκτικὴ μελέτη εὐρημάτων τοῦ Κτηρίου Ν

Στὴν Κάτω Ζάχρο καταγράφηκε, σχεδιάσθηκε καὶ φωτογραφήθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἔτους 1985 στὸ Κτήριο Ν τοῦ ΒΔ λόφου. Συνολικὰ καταγράφηκαν 84 ὁμάδες κεραμεικῆς, ποῦ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ βορειότερο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ δωμάτια 1, 2, 3-5, 4, 6, 7-10, 8-11 καὶ 9. Στὸ ὕλικὸ αὐτό, κατὰ κύριον λόγον, ἀντιπροσωπεύονται οἱ φάσεις IV, V καὶ VI τοῦ

χρονολογικῷ συστήματος τῆς Ζάκρου, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν μὲ τῖς MM IIIB-ΥΜ IA, ΥΜ IB καὶ ΥΜ IIIA τοῦ συστήματος τῶν Evans καὶ Mackenzie. Οἱ τύποι τῶν ἀγγείων ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τῖς δύο πρῶτες φάσεις εἶναι οἱ συνήθεις: πίθοι καὶ πιθαμοφορεῖς, στάμνοι, ἀμοφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδῆς στόμιο, πρόχοι, χύτρες, δίσκοι καὶ λεκανίδες, σκύφοι μὲ δύο ἢ μὲ μία κάθετη λαβή, φιάλες, λοπάδια, κύαθοι, κυρίως ἡμισφαιρικῷ σχήματος, μόνωτα κύπελλα μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Οἱ διακοσμήσεις περιλαμβάνουν ἐπίσης συνηθισμένα στῆ Ζάκρο θέματα, ὅπως σπεῖρες σὲ διάφορες παραλλαγές, βλαστόσπειρες, φυλλοφόρες ταινίες, τὸ θέμα τοῦ χελωνίου, περιφερικὲς γραμμὲς καὶ καταλοιβάδες.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ κτήριο εἶχε ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ μερικῶς κατὰ τὴν ΥΜ IIIA περίοδο (φάση «Ζάκρος VI»). Ἀγγεῖα καὶ σκευὴ τῆς φάσης αὐτῆς προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα δύο τουλάχιστον δωματίων (3 καὶ 4) στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ κτηρίου. Μεταξὺ ἄλλων χαρακτηριστικὰ εἶναι ὁ στενὸς καὶ ψηλὸς σωληνωτὸς λαιμὸς πρόχου μυκηναϊκοῦ σχήματος, κύαθος μὲ διακόσμηση καταλοιβάδων (πίν. 109α), κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν σωζόμενο πῶμα πυξίδας μὲ διακόσμηση περιφερικῆς ζώνης μὲ ἐγκάρσια διαγράμμιση καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἄλλου ἀνάλογου ἀγγείου, κοσμούμενο μὲ συστήματα ἐναλλήλων γωνιῶν.

Γ. Καταγραφή καὶ φωτογράφιση εύρημάτων Ζάκρου στὰ Μουσεῖα Ἑρακλείου καὶ Σητείας

Στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Πυθαγόρας II» τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν πραγματοποιήθηκε ἡ συστηματικὴ καταγραφή σὲ ἠλεκτρονικὴ βάση δεδομένων καὶ ἡ φωτογράφιση περισσοτέρων ἀπὸ 2800 συντηρημένων ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων ποὺ βρίσκονται στῆ Δυτικὴ Ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου, τὴν ἔκθεση καὶ τῖς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Σητείας καὶ τὸ Ἐργαστήριον Συντήρησης Εὐρημάτων Ζάκρου στὸν Ἅγιο Νικόλαο.

Δ. Συντήρηση κινητῶν εύρημάτων στὸν Ἅγιο Νικόλαο

Στὸ Ἐργαστήριον Συντήρησης Εὐρημάτων Ζάκρου, δλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση κεραμικοῦ καὶ ἄλλου ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν Οἰκία Δα

τοῦ λόφου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου (πίν. 1096), ἐνῶ σημαντικὴ πρόοδο σημείωσε ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ Κτήριο N τοῦ ΒΔ λόφου (ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1985). Ἐπίσης, συντηρήθηκαν λίθινα ἀγγεῖα καὶ τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο καὶ διάφορα κτήρια τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ζάκρου, ἐνῶ συνεχίσθηκε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἐπεξεργασία κονιαμάτων καὶ τοιχογραφιῶν ἀπὸ τῆ «Βίλα τῆς Ἐπάνω Ζάκρου».

Ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τοῦ Κτηρίου N, ἀποκαταστάθηκαν περὶ τὰ εἴκοσι πέντε (25) ἀγγεῖα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα δύο πίθοι, ἓνα καδοειδὲς ἀγγεῖο μὲ διασταυρούμενες ἐγχαράξεις στὸ ἐσωτερικὸ («κυψέλη»), ἓνα πῶμα πιθοειδοῦς ἀγγείου, ἓνας ἀμφορέας μὲ ἑλλειπτικὸ στόμιο, μία μεγάλη ἀκόσμητη πρόχους μὲ ἀπιοειδὲς σῶμα, μία δίωτη χύτρα μὲ ἴχνη καύσης στὴν ἐξωτερικὴ τῆς ἐπιφάνεια, ἓνας δίωτος σφαιρικός σκύφος, δύο μικροὶ μόνωτοι σκύφοι μὲ κάθετη λαβή, τέσσερα μόνωτα κύπελλα μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ διακόσμηση περιφερικῶν ταινιῶν σὲ τεχνοτροπία «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ», ἓνας μονόμυξος λύχνος, μία κυαθοειδὴς ἀρύταινα, δύο ἡμισφαιρικοὶ κύαθοι καὶ ἕξι ἄωτα κωνικά κύπελλα.

Ἡ ἐπεξεργασία καὶ συντήρηση τοῦ ὑλικοῦ τοῦ Κτηρίου N πρόκειται νὰ συνεχισθεῖ καὶ κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος, μέχρι τὴν ὀλοκλήρωσή τους.

Ε. Ἀποτύπωση ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων

Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Ζάκρου, οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθ. καὶ Ἄγγ. Νακάσης, ὑποβοηθούμενοι ἀπὸ ὁμάδα σπουδαστῶν, ὀλοκλήρωσαν – μὲ συμπληρωματικὲς ὄψεις καὶ τομὲς – τὴν ἀποτύπωση, τοῦ «Κτηρίου τῶν Ἀποθετῶν Ἱεροῦ» καὶ σχεδίασαν σὲ κλίμακα 1:50 τὴν κάτοψη τοῦ κυκλώπειου «Κτηρίου G» τοῦ ΒΔ λόφου.

ΣΤ. Διάλεξη στὸ Κέντρο Μελέτης Ἀνατολικῆς Κρήτης

Μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Κέντρου Μελέτης Ἀνατολικῆς Κρήτης τοῦ Institute for the Aegean Prehistory (INSTAP Study Center for East Crete), ὁ ὑπογραφόμενος, σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἀρχαιολόγο κ. Ἀ. Ἀρχοντάκη, προσέφερε διάλεξη μὲ τίτλο “New Light on the Chronology and History of the Zakros Settlement”. Ἡ διάλεξη, πὺ δόθηκε μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία στίς 5 Αὐγούστου 2006 στὸ Κέντρο Μελέτης στὴν Παχεῖα Ἄμμο,

ἐπικεντρώθηκε στο ζήτημα τῆς χρονολόγησης στρωματογραφημένων συνόλων ἀπό τῆ Ζάχρο. Ἰδιαίτερη ἔμφαση δόθηκε στή βοήθεια πού προσφέρουν οἱ τελευταῖες ἐργασίες μελέτης καὶ συντήρησης τῶν κεραμικῶν εύρημάτων ἀπό τῆ θέση.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Και κατά τὸ 2006 ἡ δημοσιευτική δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας ἦταν σημαντική. Μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ ἐννοῶ τὴν ποιότητα καὶ τὴ σημασία τῶν ἔργων ποὺ ἐκδόθηκαν καὶ δευτερευόντως τὸν ἀριθμὸ.

Ἀπὸ τὰ περιοδικὰ μας ἐκδόθηκαν τὸ *Ἔργον* τοῦ 2005 καὶ ὁ *Μέντωρ* τοῦ 2006, τὰ ὁποῖα ὅπως γνωρίζετε χορηγοῦνται δωρεάν, καθὼς καὶ τὰ *Πρακτικά* τοῦ 2004. Ἐκδόθηκε ἐπίσης *Κατάλογος Δημοσιευμάτων 1837-2007*.

Ἀπὸ τίς μονογραφίες ἐκδόθηκε στὰ ἀγγλικά τὸ γνωστὸ βιβλίον τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Σπύρου Ἰακωβίδου, *Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν*, σὲ μετάφραση τῆς κυρίας Myriam Caskey (*The Mycenaean Acropolis of Athens*), βιβλίον τὸ ὁποῖο εἶχε ἐκδοθεῖ ἐλληνικά τὸ 1962.

Ὅσοι ἔχετε διαβάσει τὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου, γνωρίζετε ὅτι ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη καὶ λεπτομερέστερη ἐπιστημονικὴ δημοσίευση τῶν μυκηναϊκῶν λειψάνων πάνω στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν. Παρὰ τὸ ὅτι ἔχουν περάσει 44 χρόνια ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση ἐλάχιστα ἔχουν προστεθεῖ σὲ ὅσα συστηματικὰ καὶ μεθοδικὰ ἐξέθεσε ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης. Ἡ νέα ἔκδοση στὰ ἀγγλικά λοιπὸν θὰ ἐπιτρέψει σὲ ὅσους ἀρχαιολόγους δὲν γνωρίζουν ἐλληνικά – καὶ ὅσο περᾶ ὁ καιρὸς γίνονται καὶ περισσότεροι –, θὰ τοὺς ἐπιτρέψει νὰ μελετήσουν ἓνα βιβλίον γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ Ἀθήνα, ποὺ ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς πρώτης του ἔκδοσης θεωρήθηκε ὡς βασικό.

Ἐνα δεύτερον βιβλίον τοῦ κ. Ἰακωβίδου εἶναι ὁ τόμος *Ἀνασκαφές Μυκηνῶν I. Ἡ βορειοδυτικὴ συνοικία*. Πρόκειται γιὰ τὴ δημοσίευση τῆς περιοχῆς ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά καὶ πίσω ἀπὸ τὴν πύλη τῶν Λεόντων. Τὴν περιοχὴ αὐτὴ εἶχε ἀνασκάψει τὸ 1890 ὁ Χρῆστος Τσουντας ὁ ὁποῖος εἶχε βρεῖ ἐκεῖ θησαυροὺς χάλκινων σκευῶν καὶ ὄπλων.

Κατὰ τὰ ἔτη 1984 καὶ 1985 ἔγινε νέα ἔρευνα τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν

Γεώργιο Μυλωνᾶ καὶ τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη. Τὸ βιβλίο ποὺ παρουσιάζεται εἶναι ἡ τελικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς. Κύριος σκοπὸς τῆς μελέτης ἦταν ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ποὺ ἀνασκάφηκε, ἡ ἐξακριβώσις τῆς λειτουργίας του καὶ ἡ οἰκοδομικὴ ἱστορία του. Βάσις τῆς μελέτης ὑπῆρξε ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ, ἀλλὰ ἡ ἀσφαλῶς στρωματογραφημένη, ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ὅτι τὸ συγκρότημα κτίστηκε λίγο μετὰ τὸ 1250 π.Χ., δηλαδὴ στὴν ὕψιστη ΠΙΒ περίοδο. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ πάντοτε ἡ χρῆσις τῶν κτιρίων χρονολογήθηκε στὴν ὕψιστη ΠΙΒ2 περίοδο ἐνῶ ἡ παύσις τῆς χρῆσις χρονολογεῖται στὴν προχωρημένη ὕψιστη ΠΙΒ2 περίοδο. Τὸ ὅλο συγκρότημα δηλαδὴ δὲν εἶχε μακρὰ χρῆσις γιατί κτίστηκε λίγο μετὰ τὸ 1250 καὶ ἐγκαταλείφθηκε γύρω στὸ 1200 π.Χ. Κατὰ τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ συγκροτήματος ὀφείλεται σὲ σεισμό. Ὡς πρὸς τὴ λειτουργία τῶν οἰκημάτων ὁ Ἰακωβίδης τὰ θεωρεῖ ὡς ἀποθήκες προσιτῆς ἀπὸ τὸν ὄροφος, διότι οἱ χώροι δὲν ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους.

Μετὰ τοὺς τρεῖς τόμους τῆς δημοσίευσις τοῦ Γλαῦ, μετὰ τὸν μνημειακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἀτλαντὰ τῶν Μυκηνῶν καὶ μετὰ τὴν ἀγγλικὴ ἔκδοσις τῆς Μυκηναϊκῆς ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν, γιὰ τὴν ὁποία μόλις πρὸ ὀλίγου ἀκούσατε, ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης μᾶς προσφέρει τὸ νέο του βιβλίο ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο τόμο τῆς συστηματικῆς δημοσίευσις τῶν ἀνασκαφῶν Μυλωνᾶ-Ἰακωβίδη στὶς Μυκῆνες. Τὸ ἔργο εἶναι μεγάλο καὶ τὴν προετοιμασίαν του τὴν παρακολουθῶ πολλὰ χρόνια. Παρὰ τίς ἀντίξοες περιστάσεις, τίς πρακτικὰς δυσκολίας, ὁ πρῶτος τόμος ἐκδόθηκε, ὁ δεῦτερος βρίσκεται στὸ τυπογραφεῖο καὶ ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλοι, περισσότεροι, μὲ τοὺς ὁποίους μία μεγάλη ἔρευνα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη τὸ 1840, θὰ ὀλοκληρωθεῖ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ της παρουσίαν. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ χρεωστοῦμε χάριτες στὸν Σπύρο Ἰακωβίδη.

Ἐργὸ νέου ἀρχαιολόγου, τοῦ κ. Σταμάτη Φριτζίλα εἶναι ἡ μονογραφία Ὁ ζωγράφος τοῦ Θησέα. Ἡ ἀττικὴ ἀγγειογραφία στὴν ἐποχὴ τῆς νεοσύστατης ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Πρόκειται γιὰ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἀγγειογραφικῶν τοῦ λεγόμενου ζωγράφου τοῦ Θησέως, ἀγγειογράφου τῆς ὕστερης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ὅχι πλήρως μελετημένου, ὁ ὁποῖος ὅμως παρουσιάζει πρωτοτυπία καὶ καινοτομίας.

Οἱ δημιουργίες τοῦ ζωγράφου τοῦ Θησέως ἐξετάζονται χρονολογικά. Ὁ συγγραφεὺς διαιρεῖ τὴν παραγωγὴν τοῦ ἀγγειογράφου σὲ τρεῖς χρονικὰς περιόδους. Ἡ πρώτη (505-495 π.Χ.) διαρκεῖ 10 χρόνια, ἡ δεῦτερη (495-490

π.Χ.) διαρκεί μόλις πέντε χρόνια, και η τρίτη (490-480 π.Χ.) πάλι δέκα χρόνια. Τα έργα του ζωγράφου, κάποιες εκατοντάδες, εξετάζονται κατά τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων, τῶν ὁποίων ἡ ποικιλία εἶναι μεγάλη. Περιγράφονται καὶ ἐρμηνεύονται οἱ παραστάσεις καὶ ἐξετάζεται ἡ τεχνικὴ τοῦ ζωγράφου, ἡ χάραξη τῶν παραστάσεων, ἡ ἀπόδοση τῆς ἀνατομίας, τὰ ρούχα, τὸ χρῶμα, ἡ παράσταση τοῦ χώρου καὶ ἡ ὑποδήλωση τοῦ χρόνου. Ἀκόμη μελετῶνται οἱ γραπτές καὶ οἱ ἐγχάρακτες ἐπιγραφές ἐπάνω στὰ ἀγγεῖα, ἡ διάδοση τῶν ἔργων καὶ ἡ ἰδιαίτερη χρονολόγηση τοῦ καθενός. Ἰδιαίτερο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στὸν κύκλο τοῦ ζωγράφου τοῦ Θησέως. Τὸ ἔργο συμπληρώνεται μὲ χρήσιμα εὐρετήρια πού βοηθοῦν τὸν μελετητή. Ἔργα αὐτῆς τῆς οἰκονομίας δὲν εἶναι συχνὰ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία.

Ἐνα ἔργο τοῦ ὁποῖου ἡ σύνταξη εἶχε ἀναγγελθεῖ ἀπὸ χρόνια ὀλοκληρώθηκε καὶ κυκλοφόρησε τὸ 2006. Εἶναι ὁ 630 σελίδων τόμος *Συμπλήρωμα τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων τῆς Ἀττικῆς (ΣΕΜΑ)*, ὁ ὁποῖος δημιουργήθηκε μέσα στὴν Ἑταιρεία ἀπὸ τὴν κυρία Βούλα Μπαρδάνη καὶ τὸν κ. Γεώργιο Παπαδόπουλο μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ ὁμιλοῦντος. Περιέχει 3458 ἀττικὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές πού ἔγιναν γνωστές μετὰ τὸ 1940, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Johannes Kirchner παρουσίασε τὴ δεύτερη ἐκδοση τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων στὴ σειρά τῶν *Inscriptiones Graecae*.

Τὸ ἔργο δὲν εἶναι ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἐπιθυμούσαμε. Λείπουν ἀπὸ αὐτὸ ἑκατοντάδες ἐπιγραφές, τὲς ὁποῖες ἐκεῖνοι πού ἔχουν τὰ λεγόμενα πνευματικὰ δικαιώματα δὲν θέλησαν νὰ τὲς ἐνσωματώσουν ἐνυπογράφως στὸν τόμο πού σᾶς παρουσιάζω. Εἶναι ἓνα σύμπτωμα πού παρατηρεῖται συχνὰ στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία, καὶ εἶναι μάλιστα κληρονομικό.

Κατὰ τὴν κατάταξη τῶν ἐπιγραφῶν ἀκολουθήθηκε, γιὰ λόγους μεθόδου, ἐκεῖνη τοῦ Kirchner, δηλαδὴ οἱ ἐπιγραφές δημοσιεύονται κατὰ τὴν ἀλφαβητικὴν σειρά τῶν ὀνομάτων προσώπων καὶ δήμων. Πρῶτες εἶναι οἱ ἐπιγραφές τῶν δημοσίων μνημάτων, μόνον τρεῖς, καὶ κατόπιν τῶν δημοτῶν Ἀττικῆς, 760 ἐπιγραφές. Ἀκολουθοῦν οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ Ραμνοῦντος οἱ ὁποῖες δίδονται ὡς ἰδιαίτερη ἐνότητα διότι φαίνεται μὲ ἐνάρχεια ἢ σύνθεση τῆς ἐκεῖ μικρῆς κοινωνίας, δημότες τοῦ Ραμνοῦντος καὶ ἄλλων ἀττικῶν δήμων, ξένοι, μισθοφόροι. Θὰ ἦταν εὐτύχημα ἂν ὅλες οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές μπορούσαν νὰ καταταχθοῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Θὰ ἦταν τότε πολὺ σαφέστερη ἢ δημογραφικὴ σύνθεση τῶν Ἀθηνῶν.

Πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, τὸ 1998, εἶχα παρουσιάσει τὸ βιβλίο τῆς κυρίας Ἑλενας Walter Καρύδη, *Τὸ ἑλληνικὸ σπίτι. Ὁ ἐξευγενισμὸς τῆς κατοικίας στὰ ὑστεροκλασικὰ χρόνια*. Τὸ 2006 ἐκδόθηκε ἕνα νέο βιβλίο τῆς κυρίας Καρύδη μὲ τίτλο *How the Aeginetans formed their Identity*. Ἡ κυρία Καρύδη, μὲ τὸν ἀείμνηστο σύζυγό της καθηγητὴ Hans Walter, εἶχε ἐργασθεῖ ἐπὶ πολλὰ χρόνια στὶς ἀνασκαφές τῆς Κολώνας, στὴν Αἴγινα, καὶ πολλὲς μελέτες τῆς ἀφοροῦν τὶς ἀρχαιότητες τοῦ νησιοῦ. Ἦταν λοιπὸν κατ' ἐξοχὴν ἐνδεδειγμένη γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στὸ ὅποιο περιγράφονται τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῶν Αἰγινήτων. Ὅπως λέγει ἡ συγγραφεὺς «βασικὴ ἀρχὴ εἶναι ὅτι ἡ συλλογικὴ ταυτότητα, ἡ συνείδηση ὅτι ἀνήκουμε κάπου μαζὶ καὶ ἡ συνείδηση μιᾶς διακριτῆς φυσιογνωμίας τῆς κοινότητας, δὲν εἶναι κάτι τὸ δεδομένο ἀλλὰ μάλλον κάτι ποὺ σχηματίζεται κατὰ στάδια».

Ἐξετάζονται λοιπὸν στὸ βιβλίο τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ σχηματίζουν τὴν ἰδιαίτερη ταυτότητα τῶν Αἰγινήτων: ὅπως οἱ νίκες τῶν αὐλητῶν τῆς Αἴγινας στοὺς πανελλήνιους ἀγῶνες, τὰ ἀγάλματα ποὺ ἰδρύνονταν πρὸς τιμὴν τῶν νικητῶν, ἡ λατρεία τοῦ Αἰακοῦ ὡς ἀρχηγέτου τῆς πόλης, ἡ δωρικὴ καταγωγὴ τῶν Αἰγινήτων, ἡ τέχνη τῆς Αἴγινας, τόσο ξεχωριστὴ στὴν ἀρχαία τέχνη, ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ νομίσματος καὶ ἡ χρῆση τῆς παράστασης τῆς θαλάσσιας χελώνας ὡς ἐμβλήματος τῆς πόλης, ποὺ δείχνουν τὴν συνείδηση τῶν Αἰγινήτων ὡς ξεχωριστῆς ἐνότητας.

Τὸ βιβλίο τῆς κυρίας Καρύδη εἶναι ἐξαιρετικὴ εἰσαγωγὴ γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀρχαίας Αἴγινας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της, νησιοῦ τόσο κοντινοῦ στὴν Ἀττικὴ ἀλλὰ καὶ τόσο ξεχωριστὸ ἀπὸ αὐτήν.

Κατὰ τὸ 2006 ἔγινε φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ ἔργου τῶν Ἀναστασίου Ὁρλάνδου καὶ Γιάννη Τραυλοῦ, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1986. Παρὰ τὸν καθαρὰ εἰδικὸ χαρακτῆρα του τὸ λεξικὸ αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο βοήθημα γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους, τοὺς ἀρχιτέκτονες, τοὺς φιλόλογους καὶ τοὺς ἱστορικούς, γιὰτὶ πλὴν τῶν ὄρων καὶ τῆς ἐρμηνείας τους, περιέχει καὶ τὰ χωρία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ὅπου οἱ ὄροι ἀπαντοῦν, καὶ τὰ ἀποσπάσματα τῶν σχετικῶν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν. Νεώτερο ξενόγλωσσο λεξικὸ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων στερεῖται τῆς ἀρετῆς αὐτῆς.

Τὸ νέο βιβλίο τῆς Συμβούλου κυρίας Ντόρας Βασιλικοῦ ἐπιγράφεται: *Οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὶς Κυκλάδες. 1872-1910*. Εἶναι

ή εξιστόρηση τῆς ἀρχῆς τῶν ἐρευνῶν μας στὰ νησιά αὐτὰ καὶ τῆς δράσης προσωπῶν πού θεμελίωσαν τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστῆμη στὴν Ἑλλάδα.

Οἱ Κυκλάδες ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια. Ἀποτελοῦσαν συγχρόνως καὶ μέγα πεδῖον δράσης ἀρχαιοκαπήλων. Στὸ βιβλίό τῆς κυρίας Βασιλικοῦ περιγράφεται ἡ ἀρχὴ τῆς συστηματικῆς προσπάθειας γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων.

Πρῶτος ὑπόφορος τῶν νησιῶν ἦταν ὁ Ἰωάννης Κοκκώνης ὁ ὁποῖος ὅμως γρήγορα στράφηκε πρὸς τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδαγωγικὴ, ἡ ὁποία ἦταν καὶ ἡ ἐπιστῆμη του. Πέρασαν πολλὰ χρόνια καὶ μόλις τὸ 1872 ἡ Ἑταιρεία ἀναθετεῖ στὸν Ἐφορὸ τῆς Παναγιώτῃ Σταματάκη τὴ φροντίδα τῆς Δήλου. Νεώτατος τότε, γεμάτος ἐνθουσιασμό, ἐργάζεται ἐξ ἀρχῆς μὲ ἐπιστημονικὴ μέθοδο, ἡ ὁποία ἔως τις μέρες μας δὲν θὰ ξεπεραστεῖ παρὰ τὴν τεχνοκρατικὴ ἀντίληψη πού ἔχει ἤδη ἐπικρατήσῃ στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία. Στὸ βιβλίό διαβάζουμε τις ἀναφορὲς του πρὸς τὸ Συμβούλιο πού συνοδεύονται ἀπὸ ὑπομνηματισμένα σχέδια, βλέπουμε τὰ ἀπόγραφα τῶν ἐπιγραφῶν πού δημοσιεύονταν στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν Στέφανο Κουμανοῦδη.

Μετὰ τὸν Παναγιώτῃ Σταματάκη καὶ ἄλλοι Ἑλληνες Ἐφοροὶ ἀσχολήθησαν μὲ τὴν Δήλο, τὴν Ρήνεια, τὴν Μύκονο: ὁ Δημήτριος Σταυρόπουλλος, ὁ Δημοσθένης Πίππας, τῶν ὁποίων ἡ δράση περιγράφεται γλαφυρὰ, ὅπως ἐπίσης γλαφυρὰ περιγράφεται ἡ δράση τῶν πρώτων Ἑλλήνων καὶ μὲ νοσταλγικὴ διάθεση ἐρευνητῶν στὴν Ἀμοργό, τὴν Πάρο, τὴν Σίφνο καὶ τὴν Σύρο ὅπου ἐρεύνησε κυρίως ὁ πολὺς Χρῆστος Τσουντας. Ὄνόματα τόπων, νέα ὄρολογία, ξεπροβάλλουν μέσα ἀπὸ τὸ νέο βιβλίό καὶ μᾶς θυμίζουν ποιά εἶναι ἡ ἀρχὴ ἐνὸς πολιτισμοῦ πολὺ γνωστοῦ σήμερα καὶ μὲ πολλοὺς θεράποντες στὴ μελέτη του, τοῦ κυκλαδικοῦ. Μὲ ὕφος γοργό ἢ συγγραφεὺς καὶ μὲ βάση τις ἐκθέσεις τοῦ Τσουντα πρὸς τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας, μᾶς δίνει πλήρη τὴν εἰκόνα τῆς δράσης του στὰ νησιά πού μνημόνευσα, τονίζει τὴν ὀξύνοια καὶ τὴν ὀξυδέρκεια τοῦ μεγάλου δασκάλου, ὁ ὁποῖος σύντομα μετὰ τις ἔρευνές του κατόρθωσε νὰ δώσει πλήρη εἰκόνα τοῦ κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, πού πρῶτος μελέτησε.

Στὴ Σύρο ὅπου ὁ Τσουντας ἔκαμε τόσες ἀνακαλύψεις – ἀκούσατε ἤδη προηγουμένως γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Χαλανδριανῆς πού συνεχίζει ἡ κυρία Μαρίτσα Μαρθάρη –, στὴ Σύρο εἶχε ἐργαστεῖ γιὰ λογαριασμό τῆς Ἑταιρείας ὁ νεαρὸς τὸ 1874 Κλῶν Στέφανος, ὁ ὁποῖος διάβασε τις χαραγμένες ἐνθυμήσεις στὸν ὄρμο τῶν Γραμμάτων, ἐπιγραφὲς διάσημες γιὰ τὴν ποικιλία τους. Ἀλλὰ

ὁ Κλών Στέφανος ἔκανε καὶ ἀνασκαφές καὶ ἔφερε στὸ φῶς πολλὰ καὶ σημαντικά κυκλαδικὰ ἀρχαῖα.

Πολὺ ἐνδιαφέρον ἔχουν τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου ὅπου ἡ συγγραφεὺς πραγματεύεται τὸ θέμα «Ἀρχαιολογία καὶ καθημερινὴ ζωὴ», μὲ εἰκόνες ἀπὸ τὰ πρακτικὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀρχαιολόγοι στὰ νησιά. Ἀλλὰ καὶ τὸ θέμα «Τὰ Μουσεῖα», δηλαδὴ τῆς Δήλου, τῆς Μυκόνου καὶ τῆς Σύρου καὶ τὸ θέμα «Οἱ Ἀρχαιολόγοι», ὅπου ἡ κυρία Βασιλικὴ σκιαγραφεῖ τὸν βίον καὶ τὴν ὅλη δράση τῶν πρώτων ἀρχαιολόγων ποὺ μνημόνευσα, Σταματάκη, Τσουντα, Στεφάνου, Σταυροπούλλου καὶ Πίππα, εἶναι ἡ ἀναβίωση στιγμῶν ποὺ κανεῖς σήμερα, ἢ σχεδὸν κανεῖς, δὲν θυμᾶται.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου περιλαμβάνει ἐκθέσεις καὶ ἐπιστολές τῶν ἀρχαιολόγων αὐτῶν πρὸς τὴν Ἑταιρεία, ποὺ ἀποτελοῦν πρωτογενὴ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἱστορία ἐνὸς πολὺ σημαντικοῦ μέρους τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Τὸ βιβλίον τῆς κυρίας Βασιλικῆς ἀποτελεῖ πλήρη ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ στὴν ἔρευνα τῶν Κυκλάδων καὶ δίκαιη ὑπόμνηση τῆς δράσης καὶ τοῦ ἔργου ἀρχαιολόγων πού, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, δὲν τοὺς θυμοῦνται οἱ σημερινοί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Κάπως καθυστερημένα, αλλά για λόγους που οφείλονται σε γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος, η Έταιρεία ανέλαβε την παρουσίαση του μακρότατου και μεγάλου έργου της στον ηλεκτρονικό κόσμο. Με χρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης δια της «Κοινωνίας της Πληροφορίας» αρχίσαμε την ηλεκτρονική δημοσίευση των ανασκαφών μας με παράλληλη εικονογράφηση των κειμένων με τις φωτογραφίες και τα σχέδια του αρχείου μας. Το έργο αυτό είναι μεγάλο και διάφορο από το περιεχόμενο της σελίδας μας στο Internet. Συντάσσεται από ομάδα νέων επιστημόνων και τα ελληνικά κείμενα μεταφράζονται στα αγγλικά και τα γερμανικά. Το όλο έργο ονομάζεται «Ψηφιοποίηση και διάθεση του έργου της εν Άθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας» και το αντικείμενο της πρώτης φάσης είναι η επιστημονική παρουσίαση μεμονωμένων μνημείων ή ολοκλήρων ανασκαφών που συνοδεύονται εκτός από τις ανέκδοτες, ως επί το πλείστον φωτογραφίες, και από σχέδια.

Για την παρουσίαση του έργου μας αυτού, που αφορά προς το παρόν την Αττική και την Πελοπόννησο, δημιουργείται δικτυακή πύλη (Portal) της Αρχαιολογικής Έταιρείας μέσω της οποίας τα κείμενα, οι φωτογραφίες και τα σχέδια θα είναι προσιτά στο κοινό.

Η «Σχολή Διδασκαλίας της Ιστορίας της Τέχνης» υπό τη διεύθυνση της Συμβούλου κυρίας Ντόρας Βασιλικού λειτούργησε για δέκατη έβδομη χρονιά, από 1 Νοεμβρίου 2006 μέχρι 14 Μαρτίου 2007. Έγιναν 18 δίωρα μαθήματα με τον γενικό τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη του Βόρειου και Ανατολικού Αιγαίου». Δίδαξαν μέλη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και καθηγητές των Πανεπιστημίων κατά την εξής χρονική σειρά:

Hermann Kienast, τ. Διευθυντής Β΄ του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ίνστι-

- τούτου Ἀθηνῶν, ἀ.μ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1, 8 Νοεμβρίου 2006, Σάμος. Ἡραϊο: Ἀνασκαφές καὶ εὐρήματα. • Τοπογραφία καὶ ἀρχιτεκτονική.
- Κωνσταντῖνος Τσάκος, Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων ἔ.τ., 15 Νοεμβρίου 2006, Σάμος. Τοπογραφία καὶ ἱστορία τῆς πόλης. Ἱστορικά συμπεράσματα.
- Χρῆστος Μπουλώτης, Ἐρευνητῆς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 22 Νοεμβρίου 2006, Λῆμνος. Τὸ προϊστορικὸ τρίπτυχο, Πολιόχνη, Κουκονήσι, Μύρινα.
- Ἀγλαΐα Ἀρχοντίδου Ἀργύρη, Προϊσταμένη τῆς Κ' Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων ἔ.τ., 29 Νοεμβρίου, 13, 20 Δεκεμβρίου 2006, Λῆμνος ἢ δίπολις: Ἡφαιστεία καὶ Μύρινα - Τὸ Ἱερό τῶν Καβείρων. • Λέσβος. Ἡ οἰκιστικὴ καὶ τὰ νέα εὐρήματα. • Οἱ ἀρχαιότητες τῆς Χίου καὶ ἡ σημερινὴ πραγματικότητα. Ψάρα. Νησίδα πολιτισμοῦ στὸ κέντρο τοῦ Αἰγαίου.
- Χρῆστος Ντούμας, Ὁμ. Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, 6 Δεκεμβρίου 2006, Τροία. Μῦθος καὶ πραγματικότητα.
- Δημήτρης Μάτσας, Ἀρχαιολόγος, 10 Ἰανουαρίου 2007, Ἡ Σαμοθράκη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφίξη τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων. Οἱ Μεγάλοι Θεοὶ καὶ τὰ Μυστήριά τους.
- Διαμαντῆς Τριαντάφυλλος, Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων ἔ.τ., 17, 24 Ἰανουαρίου 2007, Ἀνασκαφές ταφικῶν τύμβων στὶς περιοχὲς Ὀρεστιάδας, Διδυμοτείχου καὶ Τριγώνου τοῦ Νομοῦ Ἐβρου. • Οἱ ἐλληνικὲς ἀποικίαι στὰ παράλια τῆς Θράκης. Μεσημβρία - Ζώνη, Μαρώνεια καὶ Ἀβδηρα.
- Χαίδω Κουκούλη Χρυσανθάκη, Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων ἔ.τ., 31 Ἰανουαρίου 2007, Ἡ Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ ἡ Θάσος στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους.
- Dominique Mulliez, Διευθυντῆς τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, 7 Φεβρουαρίου 2007, Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θάσου ἀπὸ τὸν ἀποικισμό μέχρι τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Ἡ συμβολὴ τῶν πρόσφατων ἀνασκαφῶν.
- Χαράλαμπος Μπακιρτζῆς, Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων, 14 Φεβρουαρίου 2007, Ὄψει δέ με περὶ Φιλίππους. Ἡ πόλη μέσα ἀπὸ τὰ μνημεῖα, τὰ γεγονότα καὶ τοὺς ἀνθρώπους της.
- Καλλιόπη Λαζαρίδου, Ἀρχαιολόγος, 21 Φεβρουαρίου 2007, Ἀμφίπολις. • Ἱστορία, ἀνασκαφές, τοπογραφία.
- Σταματία Μαρκέτου, Ἀρχαιολόγος, 28 Φεβρουαρίου 2007, Ἡ Δωδεκάνησος κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους. Ἡ Ρόδος καὶ ἡ Κῶς.

Μελίνα Φιλήμονος Τσοποτοῦ, Προϊσταμένη τῆς ΚΒ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, 7 Μαρτίου 2007, *Ἡ Ρόδος στὰ ἱστορικά χρόνια*.

Ἐλπίδα Σκέρλου, Ἀρχαιολόγος, 14 Μαρτίου 2007, *Νεώτερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νήσου Κῶ ἀπὸ τίς σωστικές ἀνασκαφές τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ*.

Σὲ συνάφεια μὲ τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς ἔγιναν καὶ εἰδικές ὁμιλίες:

André Laronde, Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Paris IV, Ἀκαδημαϊκός, 15 Ἰανουαρίου 2007, *Nouveautés archéologiques à Apollonia de Cyrénaïque*.

Μαρία Χριστίνα Τζάννες, Ἀρχαιολόγος, 29 Ἰανουαρίου 2007, *Κλαζομενές. Ἡ ἱστορία τῆς πόλης καὶ τῶν ἀνασκαφῶν. Ἀπὸ τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο (1921-22) στὶς ἀνασκαφές τοῦ Πανεπιστημίου Σμύρνης*.

ἸΟλγα Παλαγγιᾶ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 5 Μαρτίου 2007, *Ἡ Γλυπτικὴ τῆς Σαμοθράκης*.

Παυλίνα Καραναστάση, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, 12 Μαρτίου 2007, *Ἡ γλυπτικὴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων: Θεματολογία, καλλιτεχνικά κέντρα, κοινωνικὸ πλαίσιο*.

ΕΚΘΕΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΕΓΓΡΑΦΩΝ
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ
ΠΡΩΤΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ 1872-1910

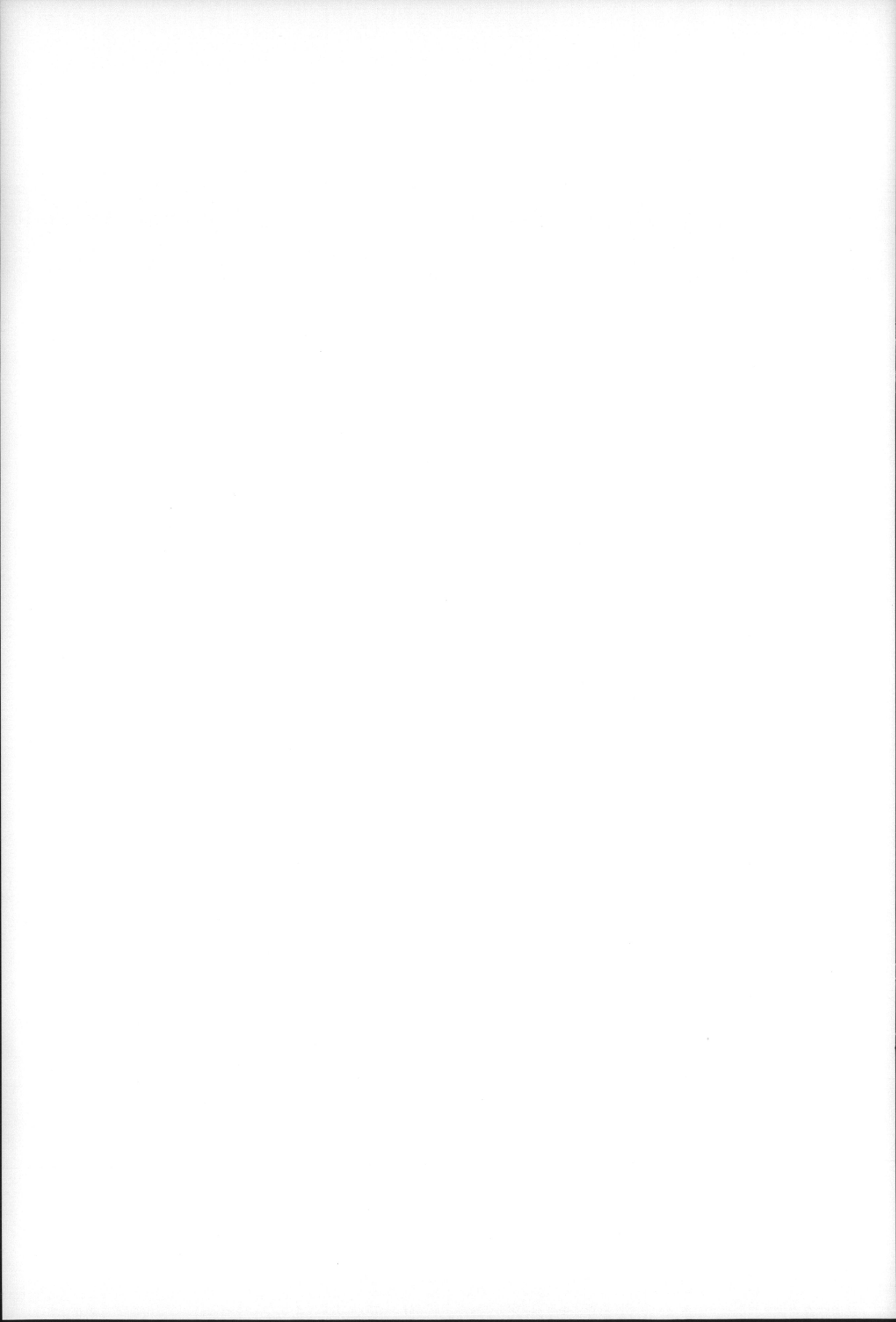
Ἡ συμπλήρωση τῶν 170 χρόνων τοῦ βίου τῆς Ἑταιρείας ἀποτέλεσε τὴν αἰτία διοργάνωσης εἰδικῆς ἔκθεσης φωτογραφιῶν καὶ ἐγγράφων ποὺ ἀφοροῦν τῇ δράσει μας στὶς Κυκλάδες κατὰ τὸ διάστημα 1872-1910. Ἡ ἔκθεση προετοιμάστηκε τὸ 2006 καὶ ἐγκαινιάστηκε ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας κύριο Κάρλο Παπούλια στὶς 5 Φεβρουαρίου τοῦ 2007.

Ἀπὸ τὸ ὅλο ἔργο τῆς Ἑταιρείας ἐπελέγησαν οἱ Κυκλάδες ποὺ ἀποτελέσαν θέμα τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς κατὰ τὸ 2005-2006. Ἡ ἔκθεση ἀποτελεῖ τὸ πολιτικὸ μέρος τῆς ἔρευνας τῶν νησιῶν καὶ εἰκονίζει τοὺς τόπους τῶν ἐρευνῶν, τοὺς ἐρευνητὲς τοὺς ἴδιους, ἔγγραφα, ἐκθέσεις τοὺς πρὸς τὴν Ἑταιρεία καὶ φωτογραφίες τους. Τὴν πλήρη εἰκόνα ὅμως ὄλων ὅσων ἀφοροῦν τὴν ἀρχαιολογία τῶν Κυκλάδων κατὰ τὸ διάστημα 1872-1910 δίνει τὸ βιβλίο τῆς Συμβούλου κυρίας Ντόρας Βασιλικῆ, *Οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὶς Κυκλάδες. 1872-1910.*

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 7 Μαΐου 2006
βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 79, Ἰούνιος 2006, 63-83.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α. Ο τάφος 45 πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του, ἀπὸ Β. Ἀριστερὰ καμπύλο περίβλημα.
β. Ο τάφος 45 ἀνασκαμμένος, ἀπὸ ΝΔ. Ἀριστερὰ τὸ πρόθυρο, ἐμπρὸς κάτω ὁ λάκκος.

α. Τάφος 45. Στο κέντρο ή ὄρθια πέτρα ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν κλειστὴ εἴσοδο, ἀπὸ ΝΔ.
β. Ἡ πλάκα πὺ ἔφρασσε τὴν εἴσοδο στὸν λάκκο τοῦ τάφου 45.

α. Τὸ πρόθυρο καὶ ὁ λάκκος τοῦ τάφου 45, ἀπὸ Β. 6. Τὸ ἀνώτατο στρώμα ὀστέων στὸν λάκκο τοῦ τάφου 45. Ἀριστερὰ λεπίδα ὀψιανοῦ σὰν μελανὸ στίγμα.

- α. Παιδικό κρανίο ανοιγμένο σε τρία κομμάτια στὸν λάκκο τοῦ τάφου 45, ἀπὸ Ν.
β. Παιδικὴ ταφή στὸ δάπεδο τοῦ τάφου 45 ἀπὸ Α. Δεξιὰ τοῦ ανοιγμένου κρανίου
μία πέτρα.

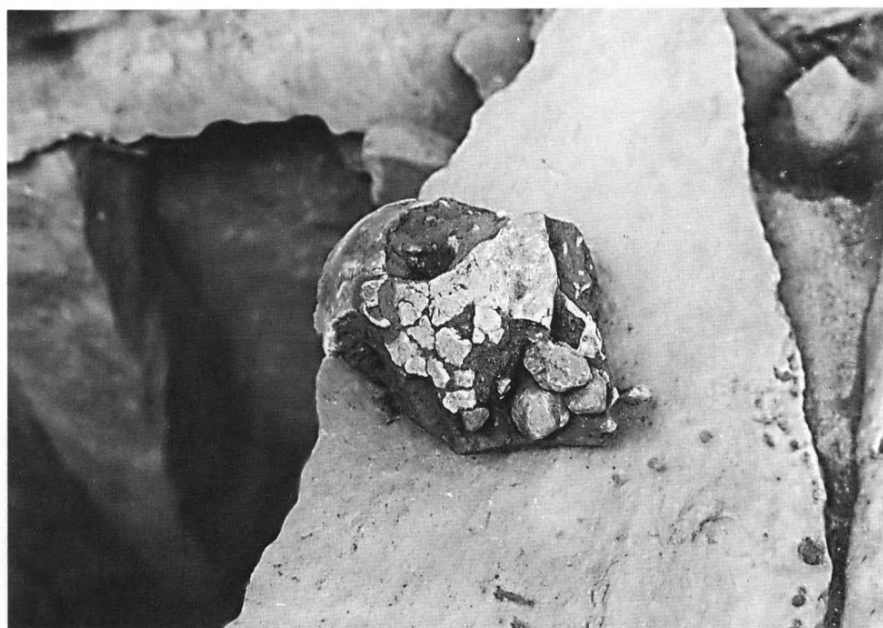

α. Ἀριστερὰ ὁ λάκκος τοῦ τάφου 45, ἀπὸ ΝΑ. Δεξιὰ τὸ μικρὸ λάξευμα μὲ βότσαλα καὶ ὀπές. β. Τάφος 47. Ὁ τελευταῖος νεκρὸς πρὸ τῆς εἰσόδου, ἀπὸ Β.

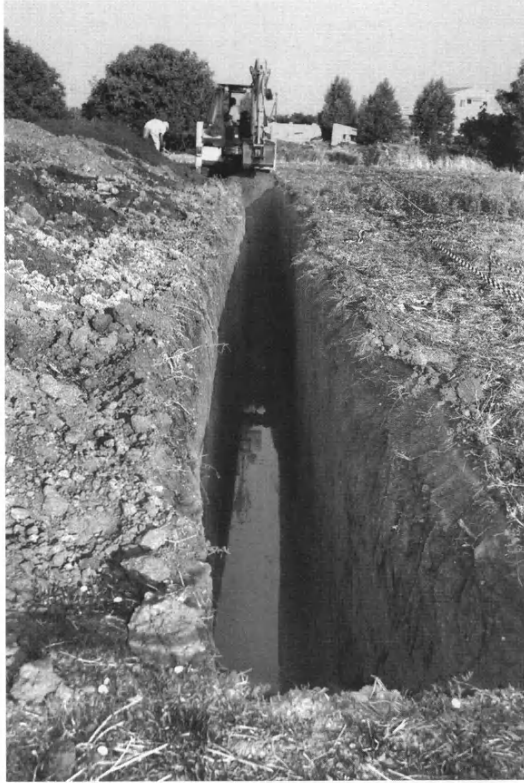
α-β. Τάφος 47: α. Λεπτομέρεια τοῦ κρανίου καὶ τῶν χειρῶν τοῦ τελευταίου νεκροῦ ἀπὸ Β. β. Βότσαλα καὶ ὀστά στὸν πυθμένα τοῦ λάκκου, ἀπὸ Δ.

α. Τάφος 68. Δύο κρανία, ὄστρα καὶ ὄστρεο tonna galea στὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ λάκκου, ἀπὸ Α. 6. Κρανίον τοῦ τάφου 68 ἐκτὸς τοῦ λάκκου, μὲ τρία βότσαλα σφηνωμένα ἐντὸς του.

α. Ο λάκκος του τάφου 68. Σκελετός παιδιού κατά χώραν και ενήλικα μετατοπισμένου. Δεξιά κρανία στη σειρά, από Β. β. Τάφος 68 από Α. Θρυμματισμένο κρανίο και όστα σέ λακκούβα, κάτω από την επίστρωση του πυθμένα.

α-β. Σκάλα Ώρωποῦ. Κτῆμα Φυλακῶν. Δοκιμαστικὴ Τομὴ Α, ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

α-β. Σκάλα Ώρωποῦ. Κτῆμα Φυλακῶν: α. Δοκιμαστικὴ Τομὴ Β. Τομέας Α. Ἀποκάλυψη Τοίχου 2. Λήψη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. β. Τοῖχος 2 καὶ ὑπερκείμενα στρώματα. Λήψη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

α-β. Σκάλα Ωρωποῦ. Κτῆμα Φυλακῶν: α. Δοκιμαστική Τομή Β. Τομέας Α. Τοίχος 2. Λήψη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. β. Λεπτομέρεια ἐσωτερικῆς ὕψης Τοίχου 2, ἀπὸ τὰ δυτικά.

α-β. Σκάλα Ώρωποῦ. Κτῆμα Φυλακῶν. Δοκιμαστικὴ Τομὴ Β. Τομέας Β. Λάκκος 1 (στρώμα λίθων), ἀπὸ Ν. β. Ὁ Λάκκος 1 (κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος τῶν λίθων), ἀπὸ ΝΔ.

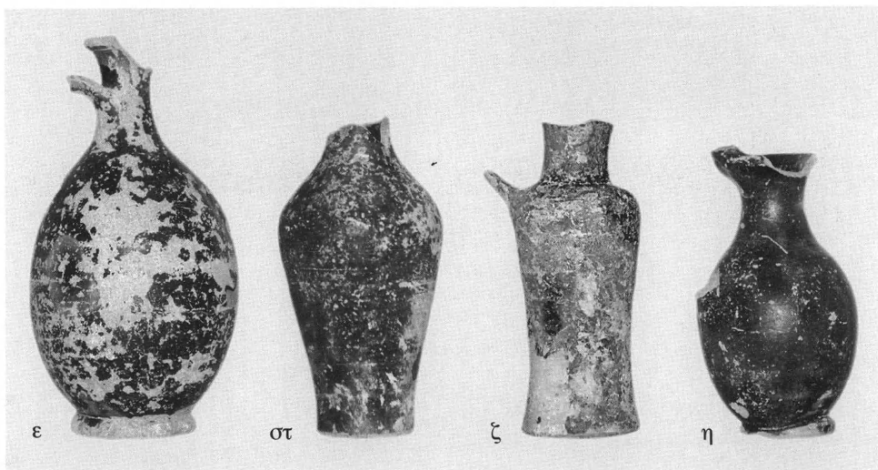
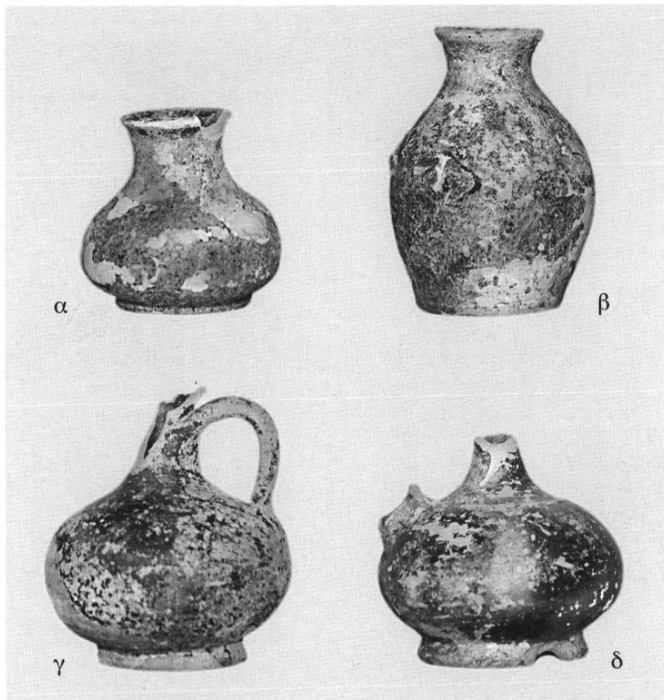

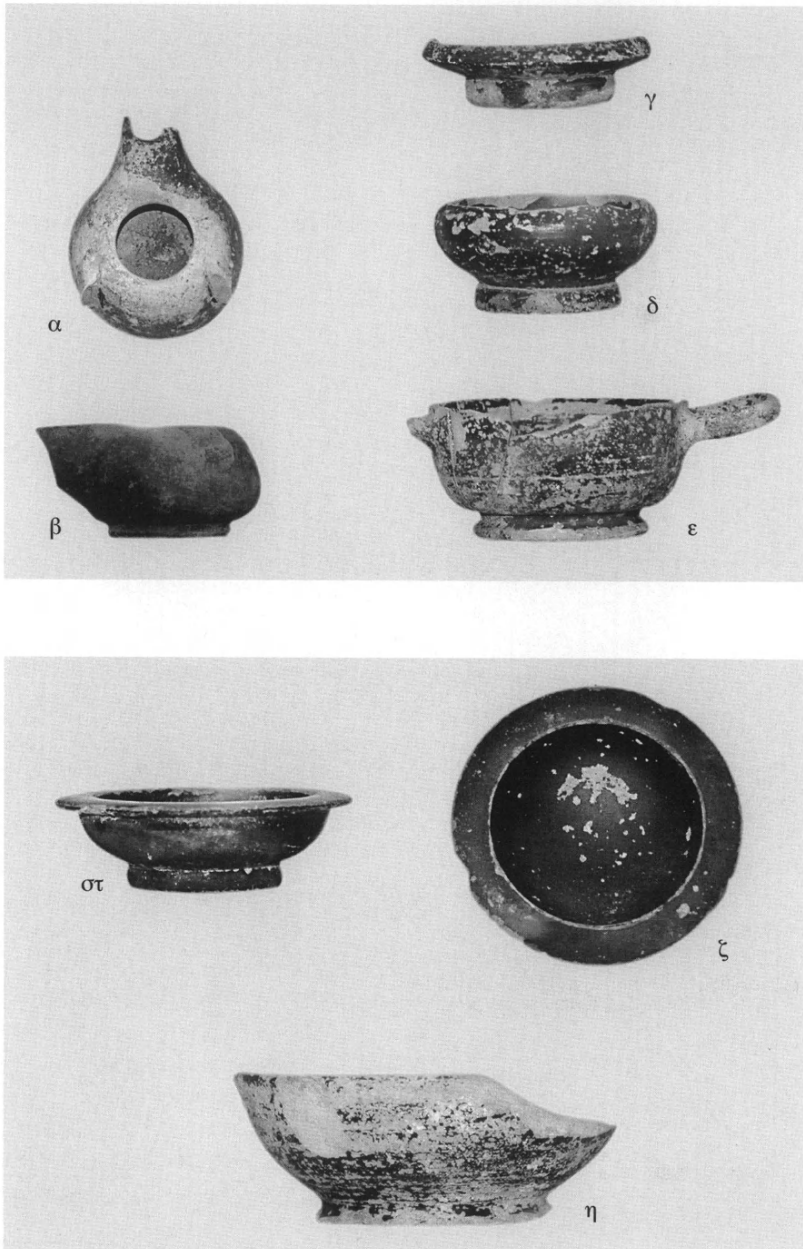
α-β. Σκάλα Ώρωποῦ. Κτῆμα Φυλακῶν. Δοκιμαστικὴ Τομὴ Β. Τομέας Β: α. Λάκκος 1 (μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς του), ἀπὸ ΝΔ. β. Λεπτομέρεια θραυσμένων ἀγγείων τοῦ Λάκκου 1.

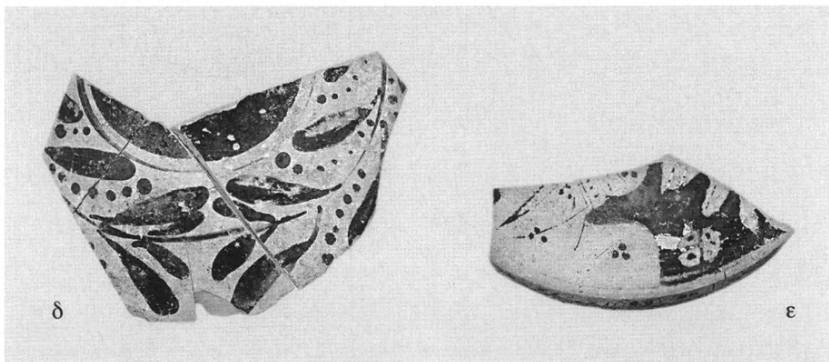
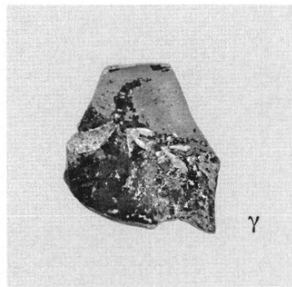
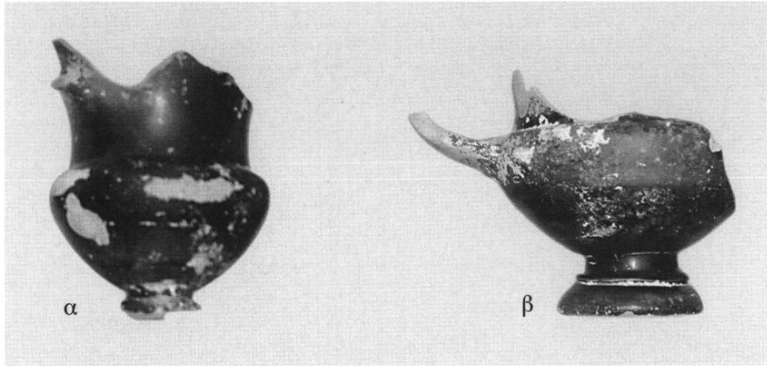
α-β. Σκάλα Ώρωπού. Κτήμα Φυλακῶν. Δοκιμαστική τομή Β. Τομέας Β.
 Λεπτομέρειες θραυσμένων ἀγγείων τοῦ Λάγκου 1.

α-η. Σκάλα Ωρωπού. Κτήμα Φυλακῶν. Δοκιμαστική Τομή Β. Τομέας Β. Λάκκος 1: α-β. Γραπτές ὑδρίσκες. γ. Σφαιρική λήκυθος. δ. Ἄσκος τύπου guttus. ε. Λήκυθος. στ-ζ. Ὀλπες. η. Οἰνογοῖσκη.

α-η. Σκάλα Ὠρωποῦ. Κτῆμα Φυλακῶν. Δοκιμαστική Τομή Β. Τομέας 6. Λάκκος 1: α-β. Λύχνος μελαμβαφής. γ-δ. Ἄωτα φιαλίδια. ε. Δίωτη σκυφοειδῆς κύλικα. στ-ζ. Φιαλίδιο μὲ φαρδὸν περιχεῖλωμα. η. Ἄωτο φιαλίδιο μὲ διάτρητο πυθμένα.

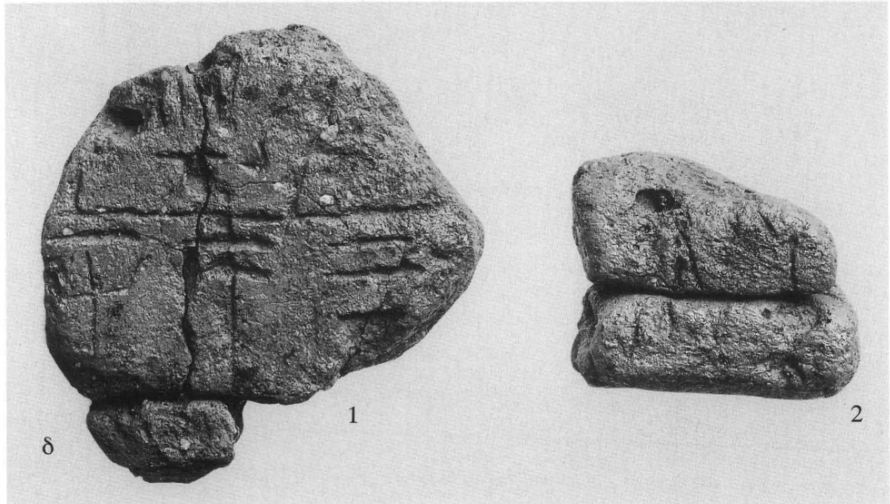
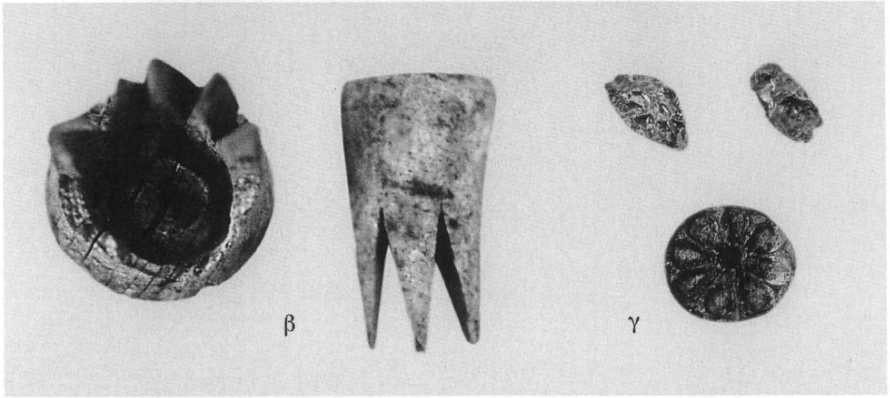
α-ε. Σκάλα Ωρωποῦ. Κτῆμα Φυλακῶν. Δοκιμαστική Τομή Β. Τομέας Β. Λάκκος 1: α-β. Κάνθαροι με ταινιωτές λαβές. γ. Χεῖλος κανθάρου με διάκοσμο τύπου δυτικής κλιτύς. δ. ὤμος λαγύνου με φυτικό διάκοσμο σὲ ἀνοιχτὸ βάθος. ε. Τμῆμα πώματος ἐρυθρόμορφης πυξίδας.

α. Δωμάτιο 2. Προεξοχή βράχου ένσωματωμένη στο δάπεδο. β. Δωμάτιο 3. Διαλυμένη πλινθοδομή.

α. Δωμάτιο 3. Πιθανός τοίχος κλιμακοστασίου. β. Δωμάτιο E. Ύγνη ξυλοδεσιᾶς
καὶ λιθολόγημα κατὰ μῆκος τοῦ δυτικῆς τοίχου.

α. Δωμάτιο Π. Κύλικες από τὸ πηγάδι. β. Ἐλεφαντόδοντο. γ. Φύλλα χρυσοῦ. δ. Πή-
λινες ἐνεπίγραφες πινακίδες.

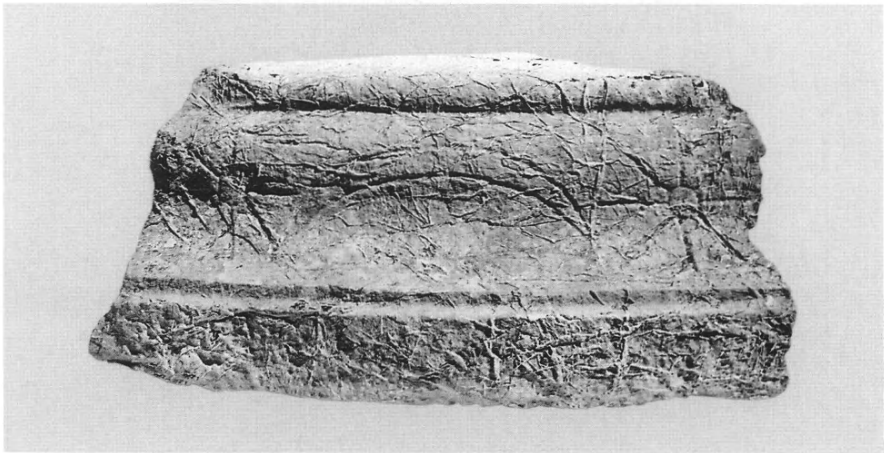
α-β. Δωμάτιο T: α. Ήχνη καμένων δοκῶν. β. Λιθοσωρός.

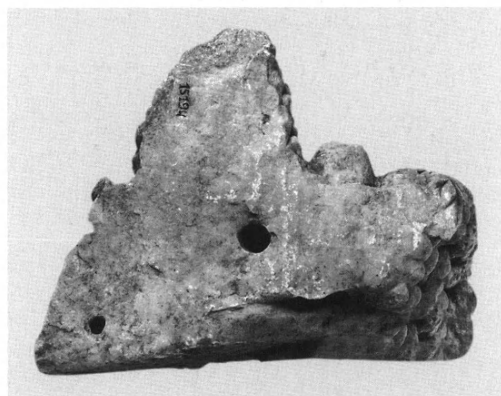
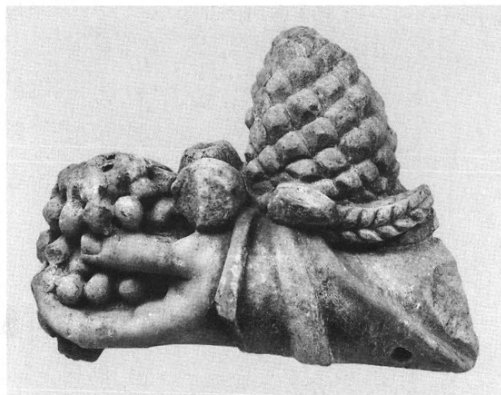
α-β. Ἀγορασθεῖσα περιοχή πρὸς ἀνασκαφή στὴν ὄχθη τοῦ Χάβου.

α. Ἀποψη τοῦ προσκηνίου καὶ τῆς σκηνῆς. β. Μερικὴ ἀποψη τοῦ προσκηνίου.

α. Κτίσμα σκηνής. Ψαμμιτικές λιθόπλινθοι με πελεκόσχημους τόρμους. β. Τμήμα κυκλικού βάθρου με ίσιακά σύμβολα.

α-β. Ἄριστερό χέρι μαρμάρινου ἀγάλματος Ἴσιδας με καρπούς: α. Κύρια ὄψη.
β. Ἐσωτερική πλευρά. γ. Κεφάλι μαρμάρινου ἀγαλματίου Ἀφροδίτης.

α. Τὸ βάθρο τοῦ Μεσσήνιου ὀλυμπιονίκου πυγμάχου Κλεωνύμου. β. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς.

α. Σύνθετα έδώλια του θεάτρου της Μεσσήνης. β. Πλάκα έδωλιου με άπελευθερωτική έπιγραφή.

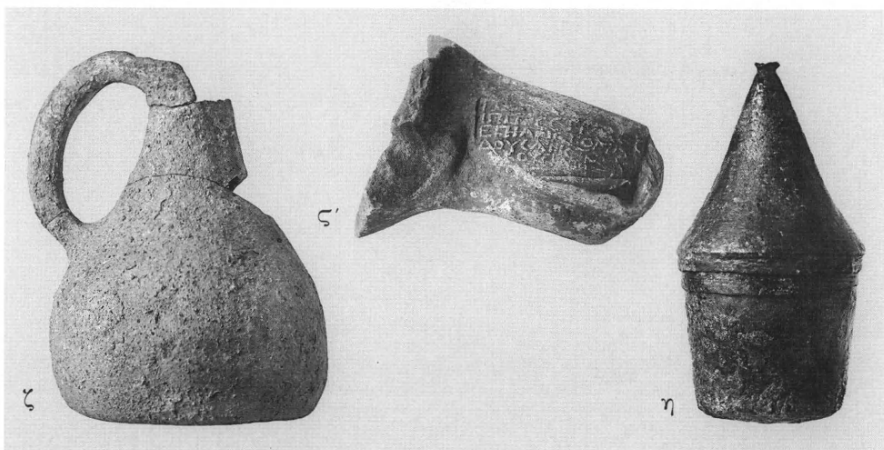
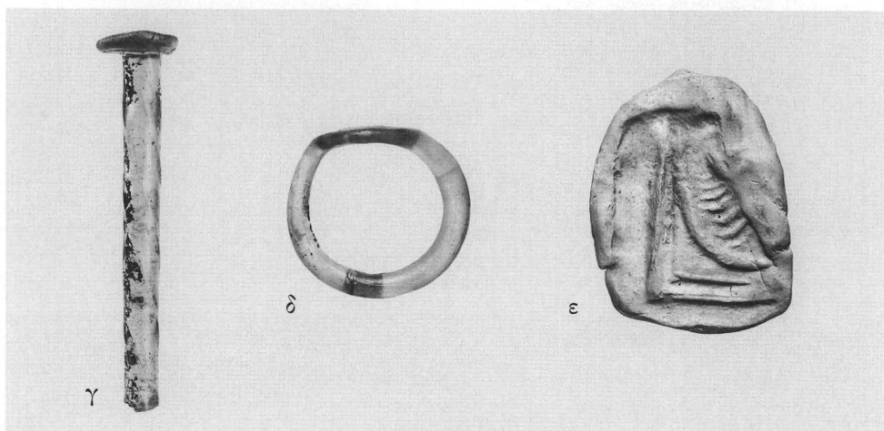
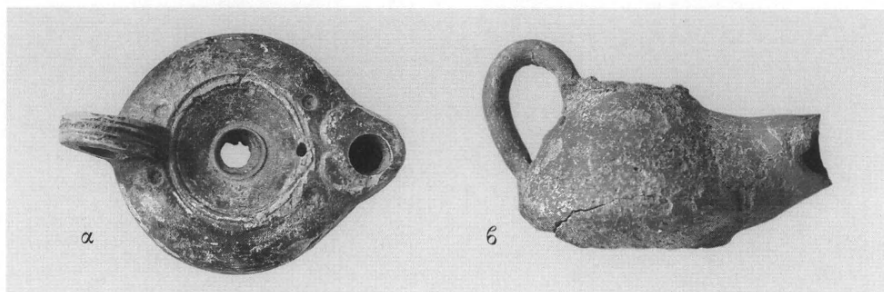

α-6. Έσωτερικό ανάλημμα δυτικής παρόδου.

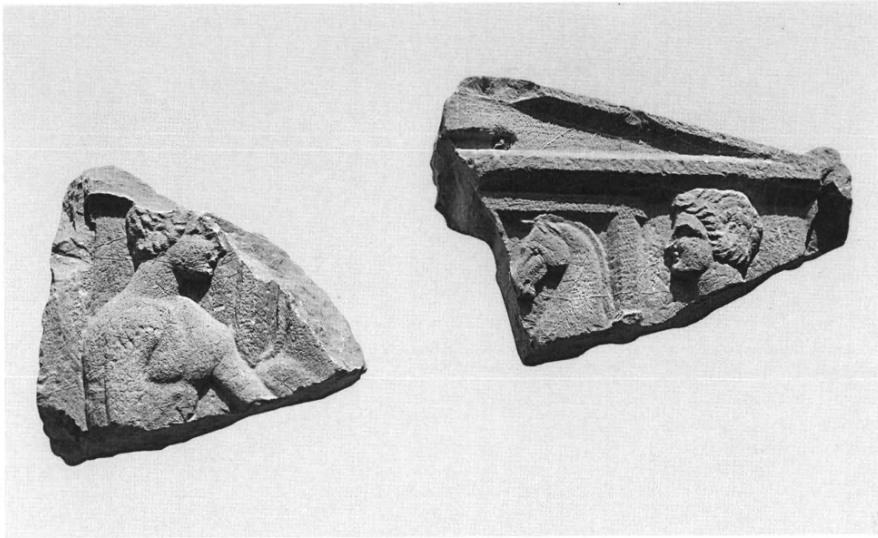

α. Ἐξωτερικὸ ἀνάλημμα δυτικῆς παρόδου. β. Ἀνάλημμα δυτικῆς παρόδου. Τεκτονικὰ σημεῖα.

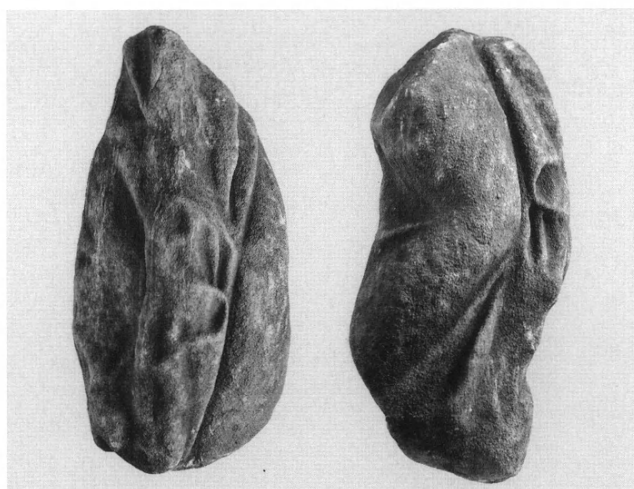
α-β. Λύχνοι από τὸν ἀποθέτη τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος. γ-ζ'. Εὐρήματα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη: γ. γυάλινη περόνη. δ. Γυάλινο δακτυλίδι. ε. Μήτρα εἰδωλίου. ζ'. Λαβὴ ἀμφορέα μετὰ σφράγισμα. ζ. Πήλινη προχοῖσκη. η. Χάλκινο πυξίδιο ἀπὸ τὸν τάφο 18.

α. Ανάγλυφο ανάθηματικό με παράσταση Διοσκούρων και ἵππων. Ἀριστερὰ παλαιό, δεξιὰ νέο θραῦσμα. β. Τὸ κεφάλι τοῦ Πολυδεύκη.

α. Ανάλημμα εξωτερικό ανατολικής παρόδου. β. Συστάδα τάφων στην ανατολική παρόδο του θεάτρου.

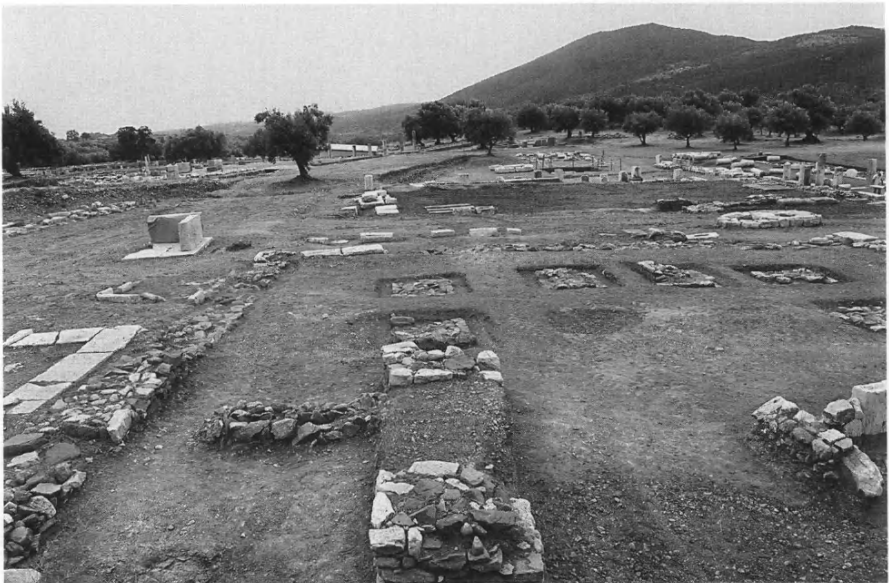
α. Μαρμάρινο άκέφαλο άγαλμα άξιωματούχου με toga. β-γ. Κορμός μαρμάρινου άγαλματίου Άφροδίτης: β. Πρόσθια όψη. γ. Πλάγια όψη.

Έργασίες συντήρησης τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου.

α-6. Ἡ σκηνή καὶ ἡ ὄρχηστρα μετὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης, διαμόρφωσης καὶ ἀποκατάστασης.

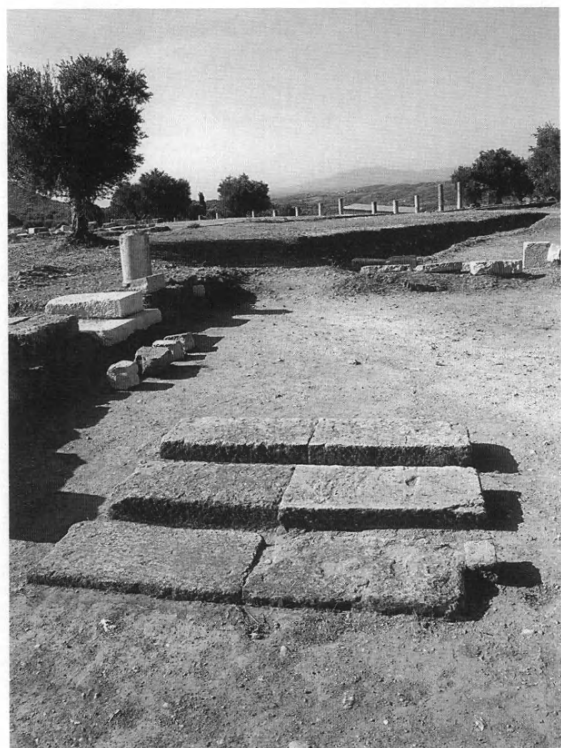

α-β. Ὁ ναὸς τῆς Μεσσήνης καὶ ὁ περίχῳρος: α. Κατὰ τὴν ἀνασκαφή. β. Κατὰ τὶς ἐργασίες διαμόρφωσης.

α. Βάθρο με λατινική ἐπιγραφή πρὸς τιμὴν τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρηλίου.
β. Τὸ βάθρο τῆς Φαυστίνας τῆς Πρεσβύτερης δίπλα σὲ αὐτὸ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου.

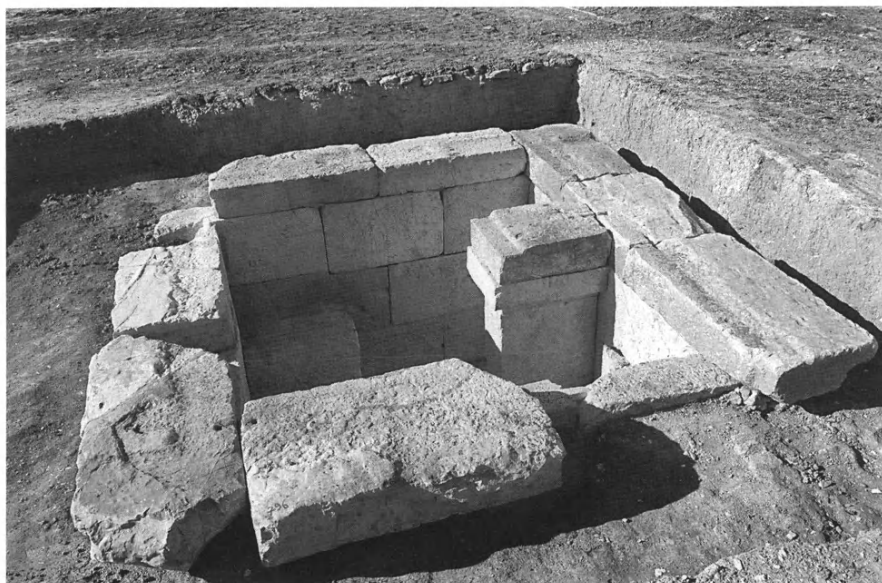
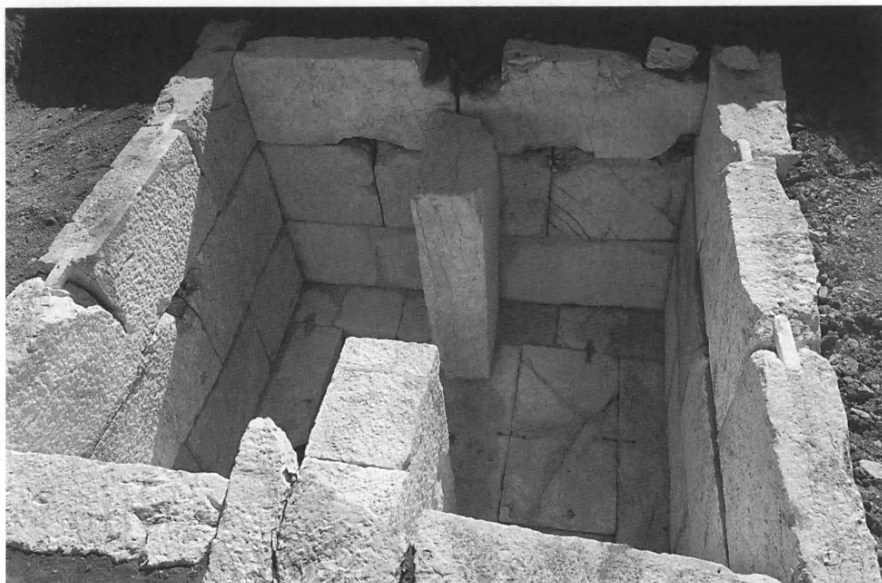
α. Θραῦσμα βάθρου πὺ ἐφερε τιμητικὸ ἀνδριάντα τοῦ ἀγωναθέτη Τιβ. Κλ. Νείωνος. β. Ναὸς Μεσσήνης. Κρατευτὲς ἔδρασης πλακῶν τοῦ προδόμου.

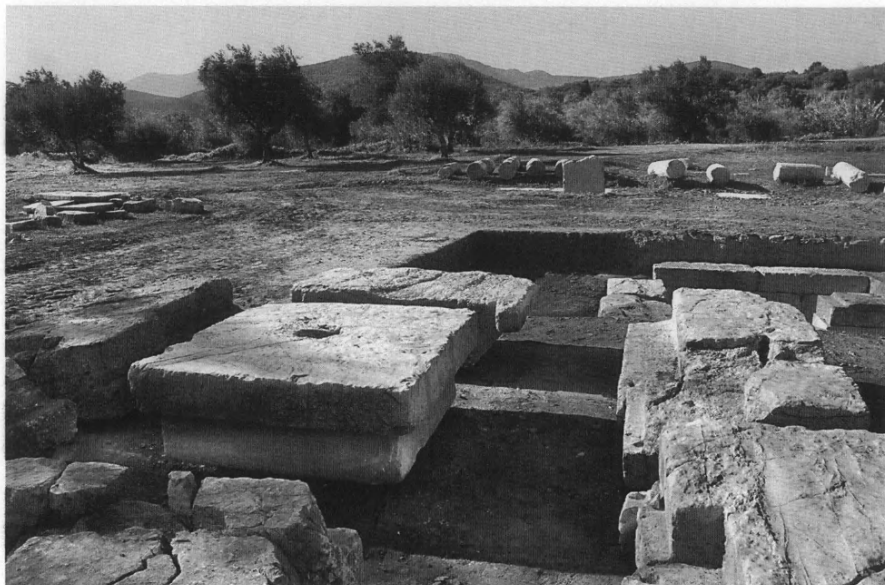
Χάλκινο ἀγαλματίδιο Ἴσιδας: α. Πρόσθια ὄψη. β. Πίσω πλευρά. γ-δ. Μαρμάρινο κεφάλι ἀγένειου ἀθλητῆ: γ. Πρόσθια και δ. Πλάγια ἀριστερή ὄψη.

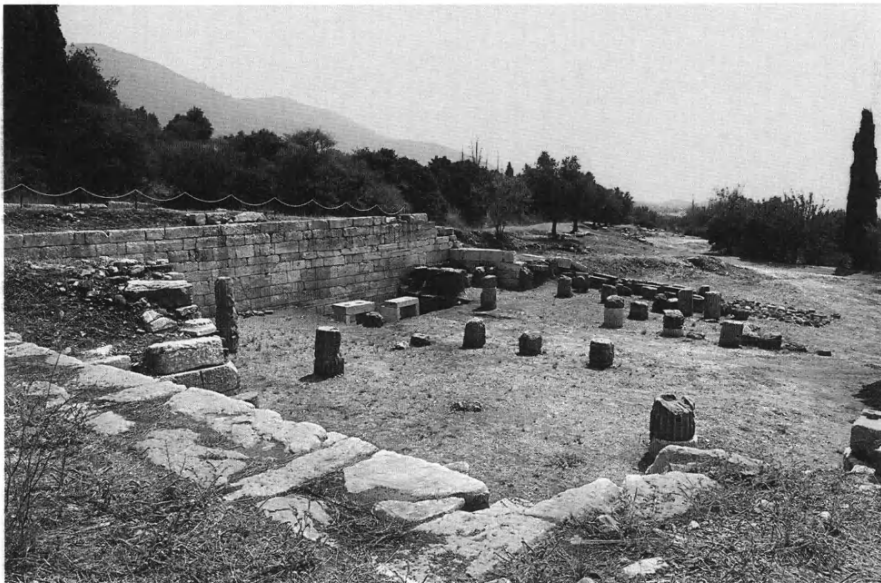
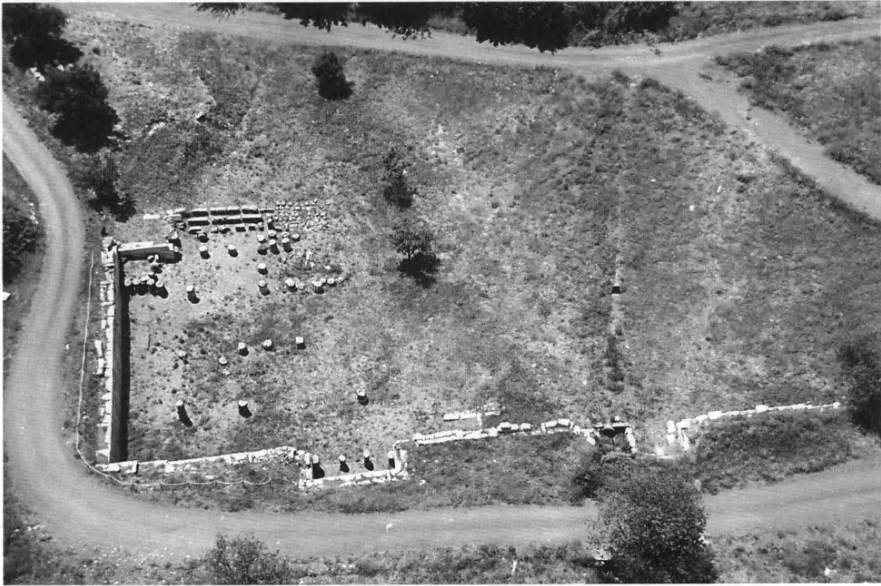
α. Λιθόπλινθοι τοῦ διαταραγμένου καλύμματος τοῦ Θησαυροῦ. β. Ἀποψη τοῦ Θησαυροῦ κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

α. Ὁ ὑπόγειος θάλαμος τοῦ Θησαυροῦ. β. Πρώτη σειρά πλακῶν ἀπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ Θησαυροῦ.

α. Τό λίθινο πῶμα τοῦ Θησαυροῦ. β. Στήλη με ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὴν Ἄρτέμιδα.

α. Αεροφωτογραφία τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. ΒΑ γωνία. β. Οἱ κιονοστοιχίες τῆς βόρειας στοᾶς.

α. Κορινθιακό κιονόκρανο τῆς στοᾶς. β. Κόγχες τῆς βόρειας στοᾶς.

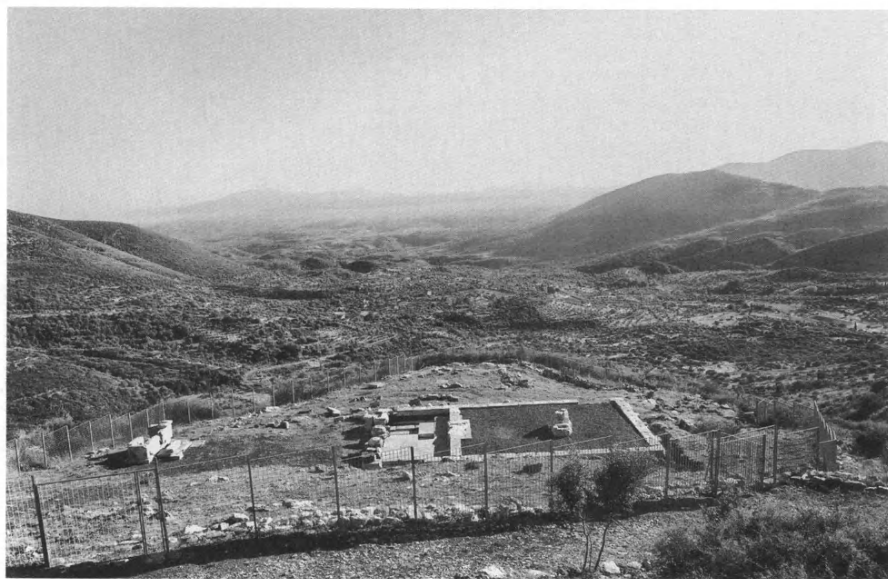
α. Κλίβανος βυζαντινῶν χρόνων στὴ ΒΑ γωνία τῆς στοᾶς. β. Λίθινα σηκώματα κατὰ χώραν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς στοᾶς.

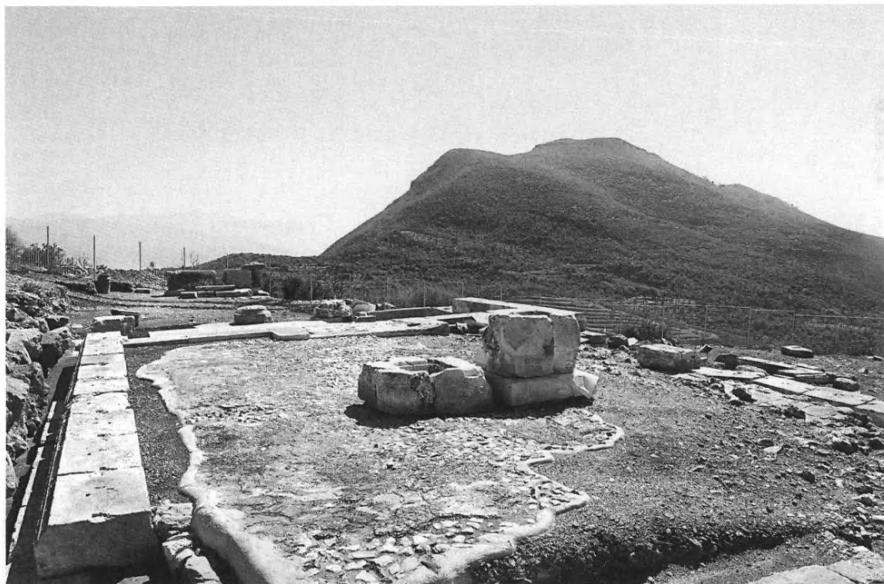
α. Ἡ ἀνατολική κόγχη τῆς βόρειας στοᾶς. β. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀρ. εὐρ. 15372 ἀπὸ τὴν ἀνατολική κόγχη.

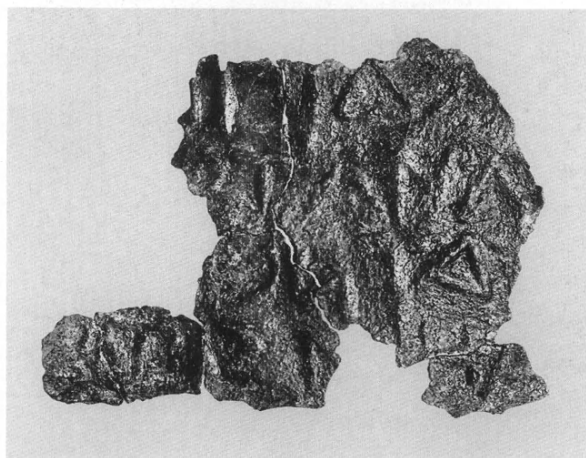
α. Ίσχυρὸ ἀνάλημμα ἀνδῆρου ΒΑ τῆς βόρειας στοᾶς. β. Κατώφλι κτίσματος καὶ ἐντοιχισμένα θραύσματα ἐπιγραφῆς.

α-β. Τὸ ἱερὸ τῆς Λιμνάτιδος μετὰ τὶς ἐργασίες διαμόρφωσης: α. Ἀεροφωτογραφία.
β. Ἀποψη ἀπὸ Β.

α. Τὸ δάπεδο στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ τῆς Λιμνάτιδος καὶ ὁ πρόδομος. β. Τὸ βάθρο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Λιμνάτιδος καὶ ὁ “θησαυρὸς” ἀπὸ Δ.

- α. Αρχιτεκτονικά μέλη από την ανωδομή του ναού πεσμένα στη βόρεια πλευρά του.
β. Χάλκινο ἐνεπίγραφο ἔλασμα.

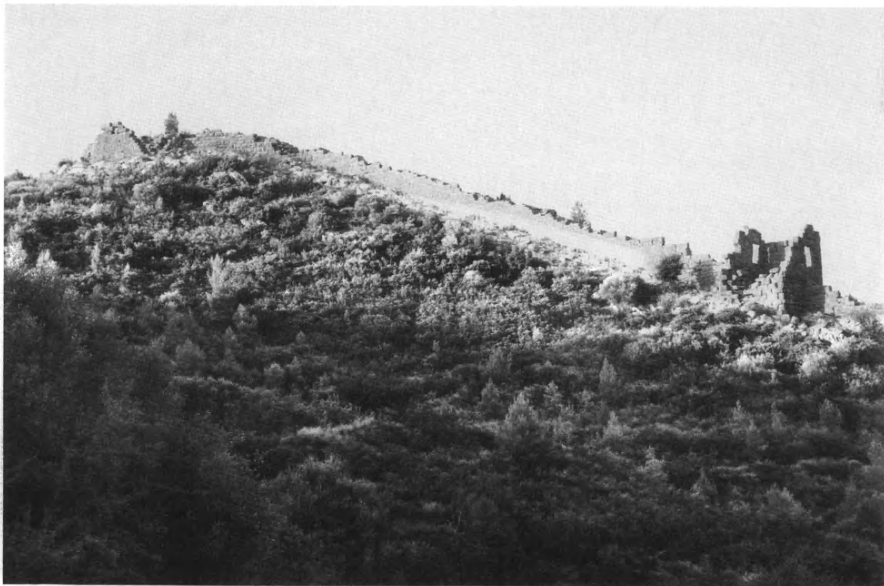

α. Ὁ βωμὸς τῆς Λιμνάτιδος μετὰ τὴν ἀποκατάσταση. β. Ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς Παλαίστρας μετὸν ἐνεπίγραφο κίονα.

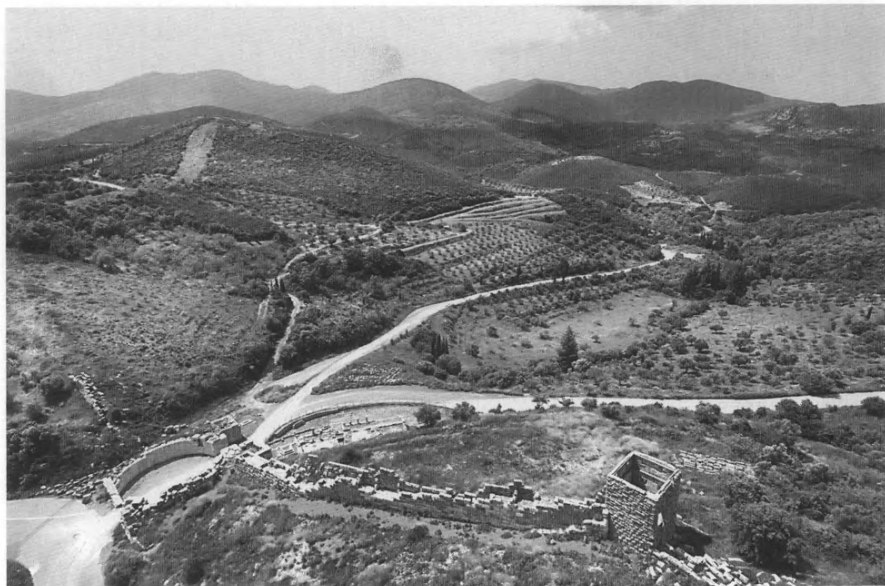

α. Αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση της Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος. β. Ἀνάγλυφο με ἀπεικόνιση ἀνοιχτῆς δεξιᾶς παλάμης, ἀνάθημα στὸν Δία. γ. Ἀκέφαλος κορμὸς γυναικείου ἀγάλματος.

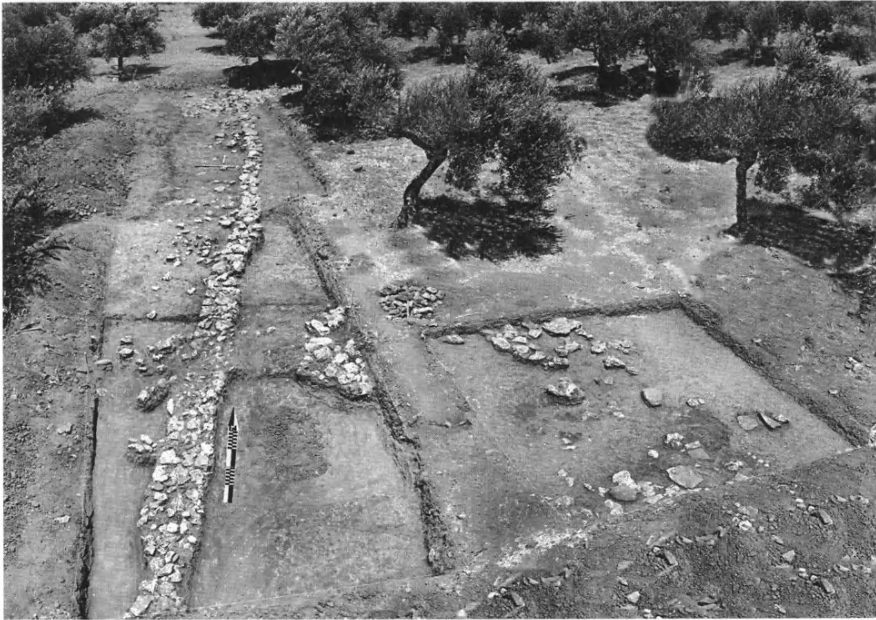

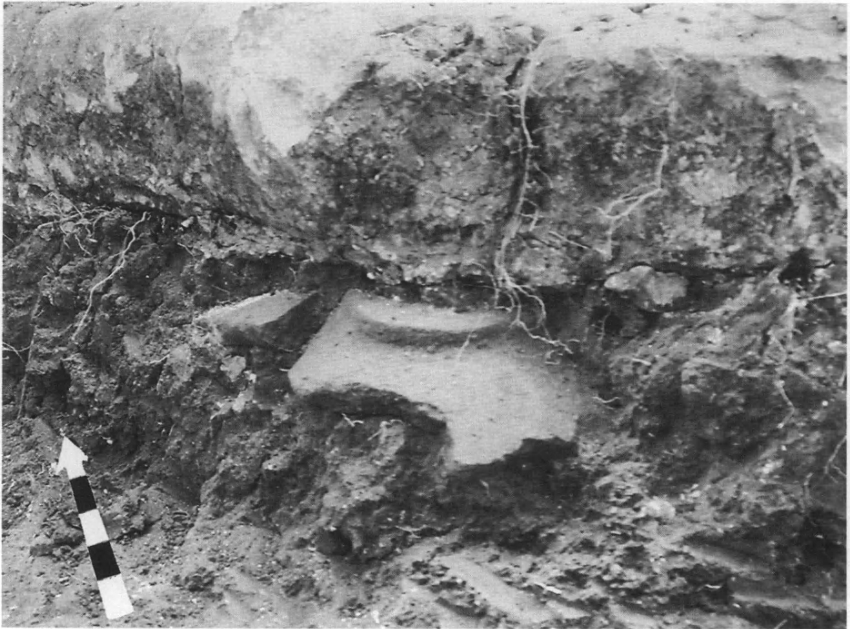
α. Λείψανα πυλίδας νότια τῆς Λακωνικῆς Πύλης. β. ᾠΑποψη τοῦ Πύργου ἀρ. 7
μὲ μέρος τοῦ τείχους ἀπὸ τὰ ΝΑ.

α. Αεροφωτογραφία τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης καὶ τοῦ τείχους μετὰ τίς ἐργασίες ἀναστήλωσης. β. Τὸ Μαυσωλεῖο τῶν Σαιθιδῶν κατὰ τίς ἐργασίες ἀναστήλωσης.

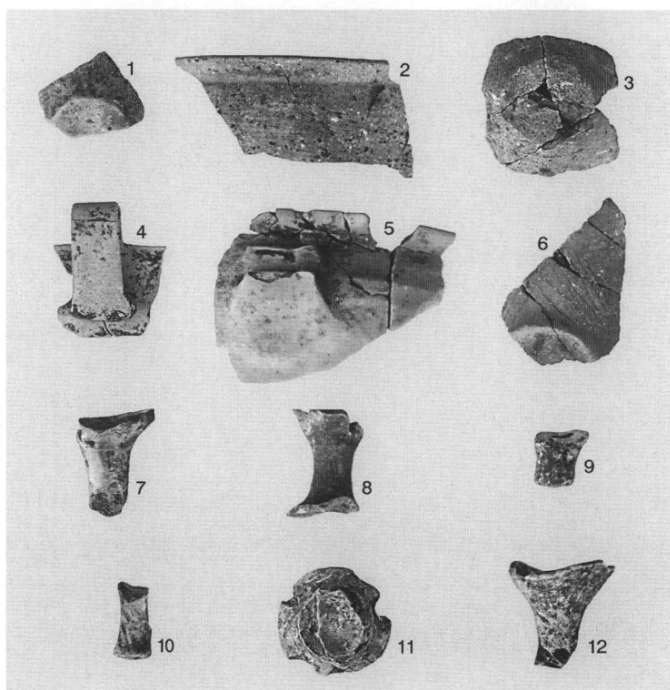
α. Πανοραμική άποψη τής ανασκαφείσας περιοχής. β. Άποψη του στρώματος καταστροφής του Δωματίου 1 από τὰ ΝΑ.

α-β. Αναποδογυρισμένα αγγεία του στρώματος καταστροφής.

α-β. Τὸ πιθοειδὲς ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς, κατὰ χώραν (α) καὶ κατὰ τὴ συντήρησιν (β).

α. Σκάμμα 3, ο τοίχος α από τα βόρεια. β. Κεραμική από το στρώμα καταστροφής του σκάμματος 1 (άρ. 1-6) και την επίχωση του τοίχου α (7-12).

ᾶποψη τοῦ λιθοστρώτου.

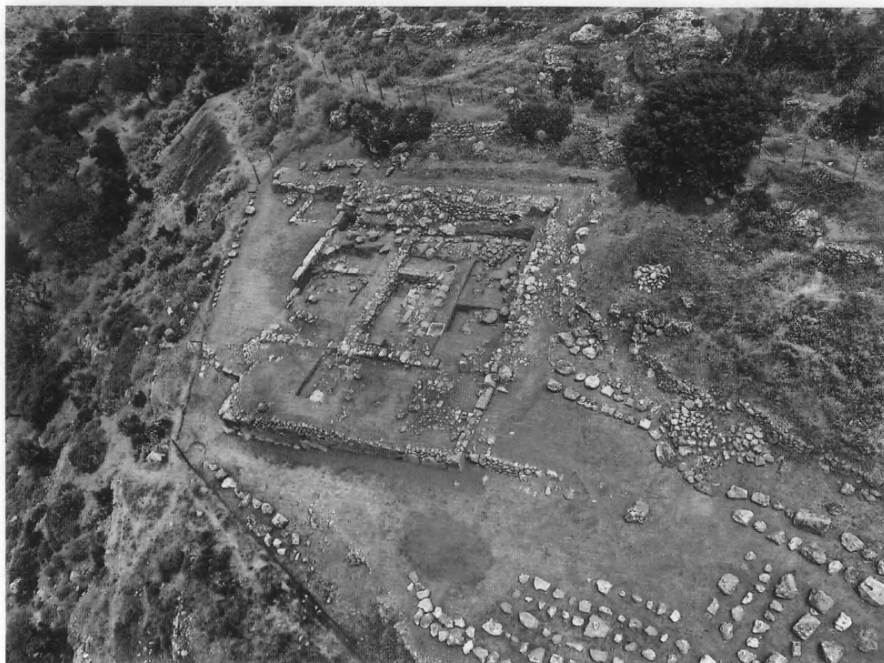

α-β. Θέση Ἁγία Βαρβάρα περιοχῆς Δελφῶν. Πολυγωνικά ἀναλήμματα. Ἐποψη ἀπὸ Ν.

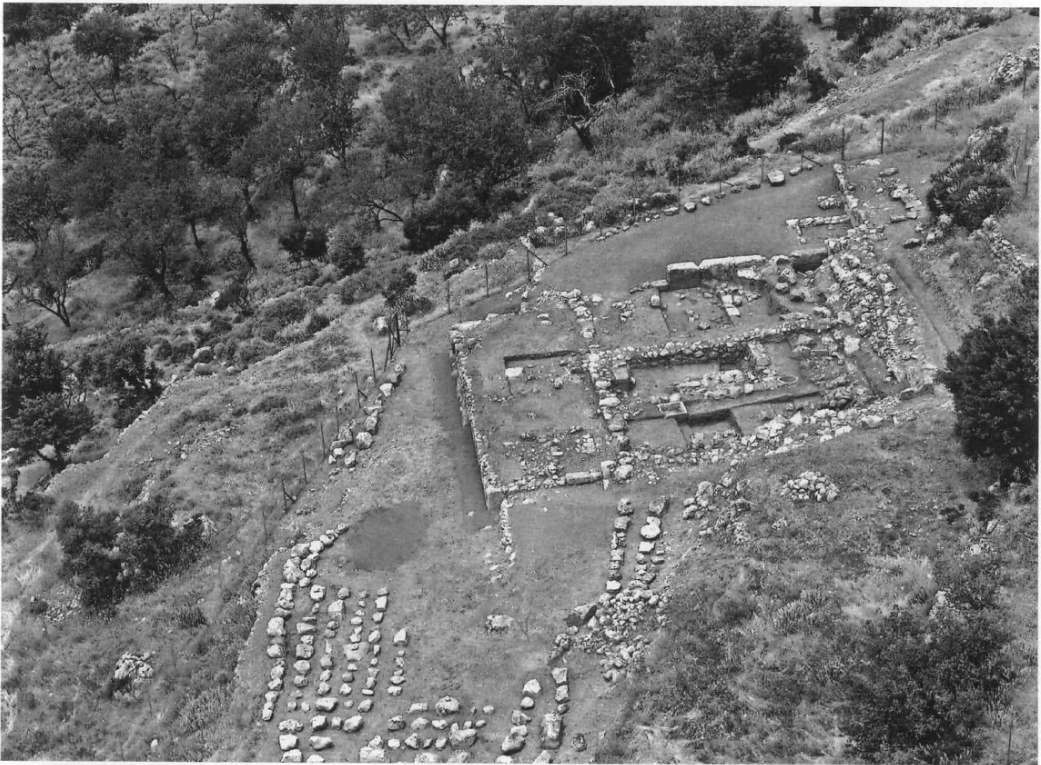
α. Πολυγωνικό ανάλημμα με εϋθείς και καμπύλους άρμούς. Άποψη από τά ΝΔ (πριν από τή σωστική άνασκαφή). β. Άεροφωτογραφία του τεμένους, Άποψη από Δ.

α. Θέση Ἁγία Βαρβάρα περιοχῆς Δελφῶν. Ἀεροφωτογραφία τοῦ τεμένους. Ἀποψη ἀπὸ Ν. β. Ὁ χώρος τῆς «πλατείας» στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀνδῆρου. Στὸ βάθος ἡ νότια παρειά τοῦ ἀναλημματικοῦ «πύργου». Στὸ ἄκρο δεξιὰ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ περιβόλου. Ἀποψη ἀπὸ Ν.

α. Ὁ χώρος τῆς «πλατείας» στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀνδῆρου. Στὸ ἄκρο ἀριστερὰ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ περιβόλου. Στὸ κέντρο κάτω ὁ ἀναλημματικός «πύργος». Ἐποψη ἀπὸ Β. β. Ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τεμένους. Διακρίνονται ἡ παραστάδα τῆς εἰσόδου στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κτίσματος τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ τὸ κατώφλι τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου τοῦ τεμένους, στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ περιβόλου του.

Γενική άποψη του τεμένους.

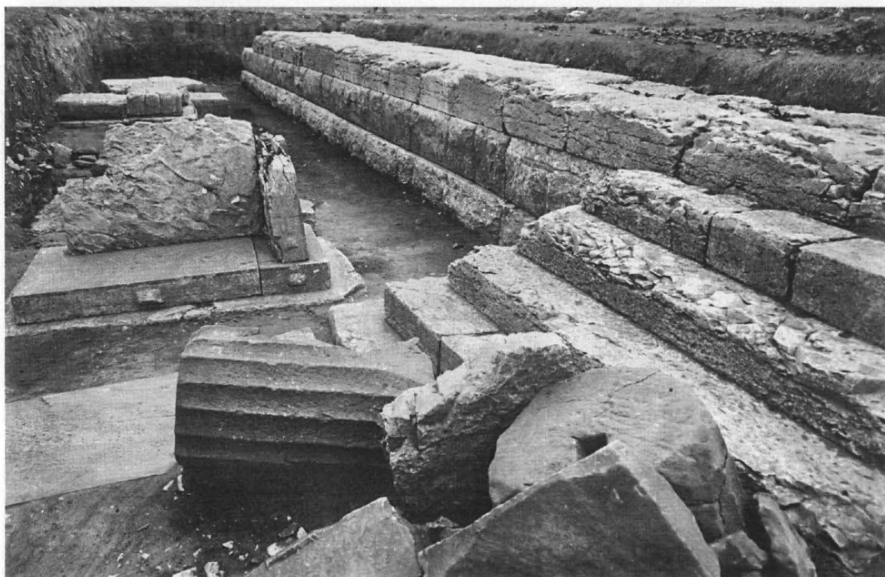
Γενική άποψη από άερος τῶν δύο οἰκοδομικῶν φάσεων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεμένους.

α. Ἡ δυτικὴ στοὰ καὶ τὰ βᾶθρα ἀπὸ ΝΑ. β. Δυτικὴ στοὰ, νότιο σκέλος. Ἡ νότια ὄψη ἀπὸ ΝΑ.

α-β. Δυτική στοά, νότιο σκέλος: α. Ἡ νότια ὄψη ἀπὸ ΝΔ. β. Λεπτομέρεια τῆς νότιας ὄψης ἀπὸ ΝΔ. Ἡ σύνδεση τῆς εὐθυνηρίας τοῦ τοίχου μὲ τὴν κρηπίδα πίσω ἀπὸ τὴ νότια κλίμακα.

α-β. Δυτική στοά, νότιο σκέλος: α. Τμήμα τῆς ἀνατολικῆς ὀψης καὶ τὰ βάθρα 2-3 ἀπὸ Α. β. Τμήμα τῆς ἀνατολικῆς ὀψης, ἡ κλίμακα 2 καὶ τὰ βάθρα 1-5 ἀπὸ ΒΑ.

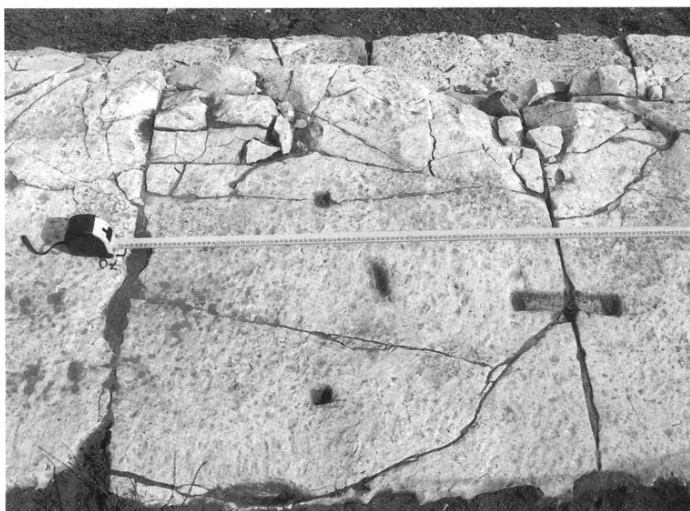

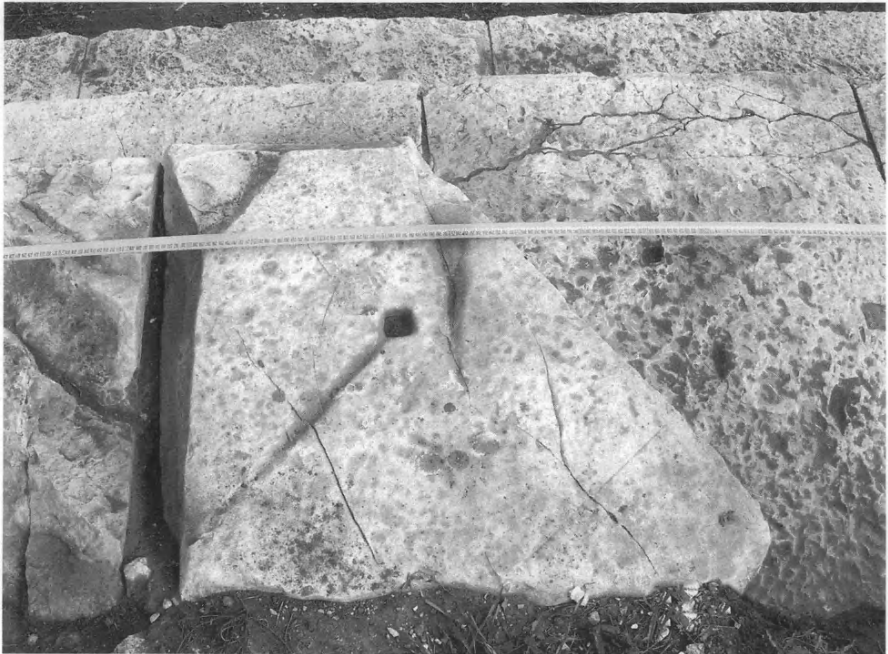
α. Δυτική στοά, νότιο σκέλος. Τμήμα τῆς ἀνατολικῆς ὀψης καὶ τὸ βᾶθρο 7 ἀπὸ Α.
β. Δυτική στοά, βόρειο καὶ νότιο σκέλος. Ἡ κρηπίδα τῆς ἀνατολικῆς ὀψης καὶ τὰ
βάθρα 1-26 ἀπὸ Β.

α. Δυτική στοά, βόρειο και νότιο σκέλος. Το σημείο σύνδεσης τῆς κρηπίδας τῆς ἀνατολικῆς ὄψης ἀπὸ Α. β. Δυτική στοά, βόρειο σκέλος. Ἡ κρηπίδα τῆς ἀνατολικῆς ὄψης ἀπὸ Α.

α-β. Δυτική στοά, νότιο σκέλος: α. Ἡ κρηπίδα τῆς ἀνατολικῆς ὀψης, με ἴχνη ἐντορμιῶν καὶ τὰ βάθρα ἀπὸ Ν. β. Ἐντορμίες γιὰ ὀριζόντια καὶ κατακόρυφη σύνδεση καὶ ἴχνη μοχλοβοθρίων στὸν ἀναβαθμὸ τῆς ἀνατολικῆς ὀψης.

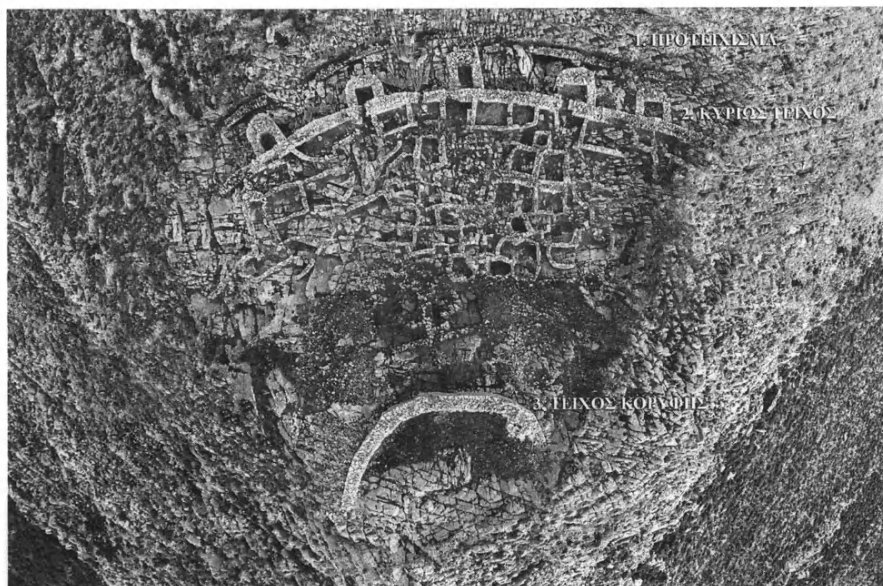
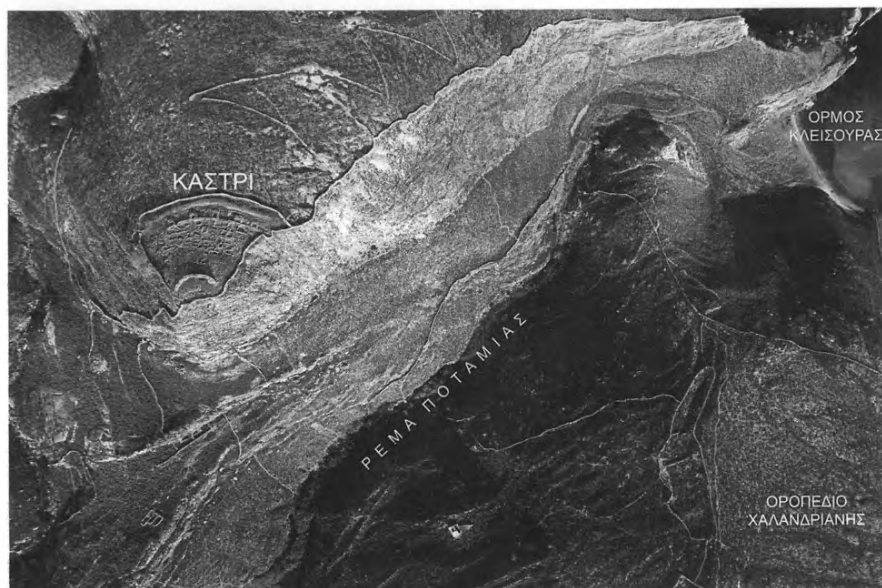
α-β. Δυτική στοά, νότιο σκέλος: α. Τόρμος και αὔλακα μολυβδοχόησης στὸν στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς ὄψης. β. Τμήματα σφονδύλων ἀπὸ ψαμμιτόλιθο ἐπὶ τῆς κλίμακας 2 καὶ τῶν βάθρων 5-6 ἀπὸ Δ.

α. Δυτική στοά, νότιο σκέλος. Κιονόκρανο από ψαμμιτόλιθο ἐπὶ τοῦ βάθρου 3 ἀπὸ Δ.
β. Δυτική στοά. Βάση κίονα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας.

α. Δυτική στοά. Βάση κίονα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καὶ θραύσματα ἀπὸ ψαμμιτόλιθο. β. Δυτική στοά, νότιο σκέλος. Στρώμα καταστροφῆς μεταξύ τῶν βάθρων 7 καὶ 8 ἀπὸ Ν.

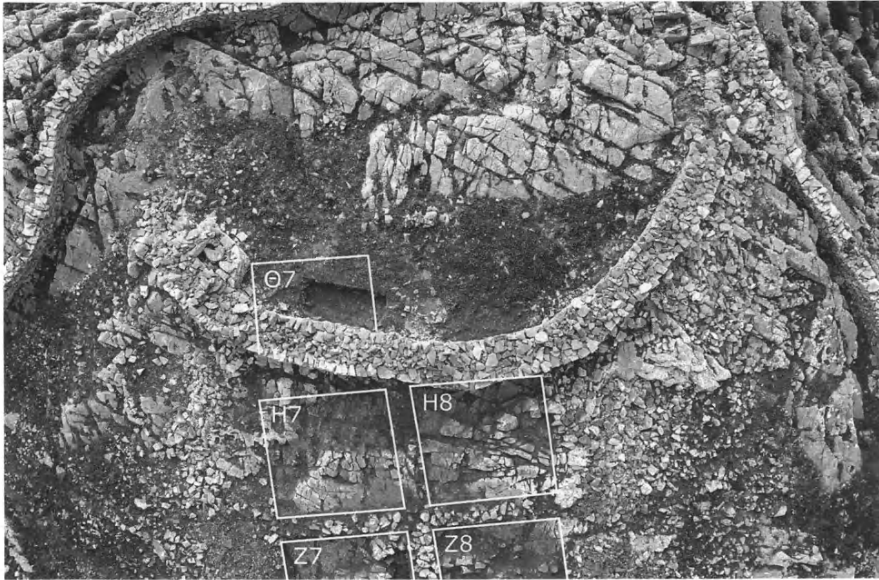

α. Ἡ περιοχή τῆς Χαλανδριανῆς, στὴν ὁποία φαίνεται καὶ ὁ πρωτοκυκλαδικὸς οἰκισμὸς τοῦ Καστριοῦ. β. Ὁ πρωτοκυκλαδικὸς οἰκισμὸς τοῦ Καστριοῦ χωρὶς τὸ σύγχρονο τοιχίο περιφραξῆς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ ψηφιακὴ ἐπεξεργασία τῆς εἰκόνας (φωτ. Κ. Ξενικάκης).

α. Τὸ ὕψωμα τοῦ Καστρίου μὲ τὸν ὁμώνυμο πρωτοκυκλαδικὸ οἰκισμὸ. β. Τὸ τεῖχος τῆς κορυφῆς τοῦ Καστρίου (φωτ. Κ. Ξενικάκης).

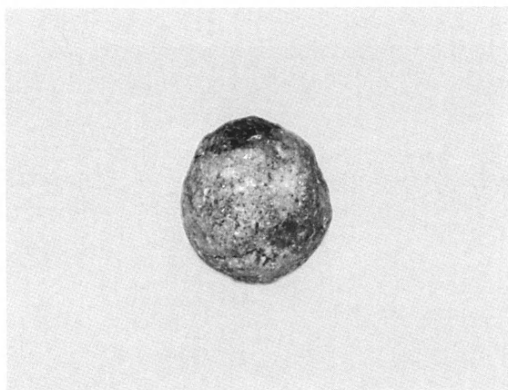
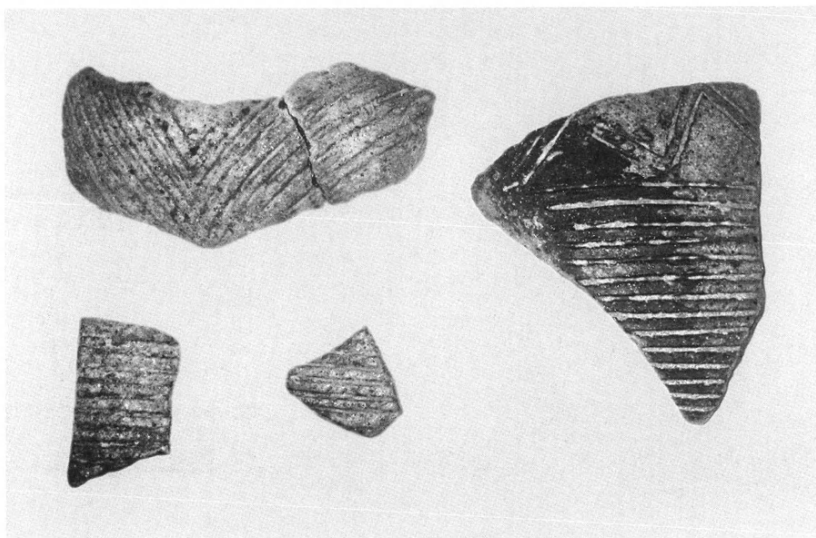

α-6. Οι ανασκαφικές τομές του 2006 στην περιοχή του τείχους της κορυφής του Καστρού (φωτ. Κ. Ξενιάκης).

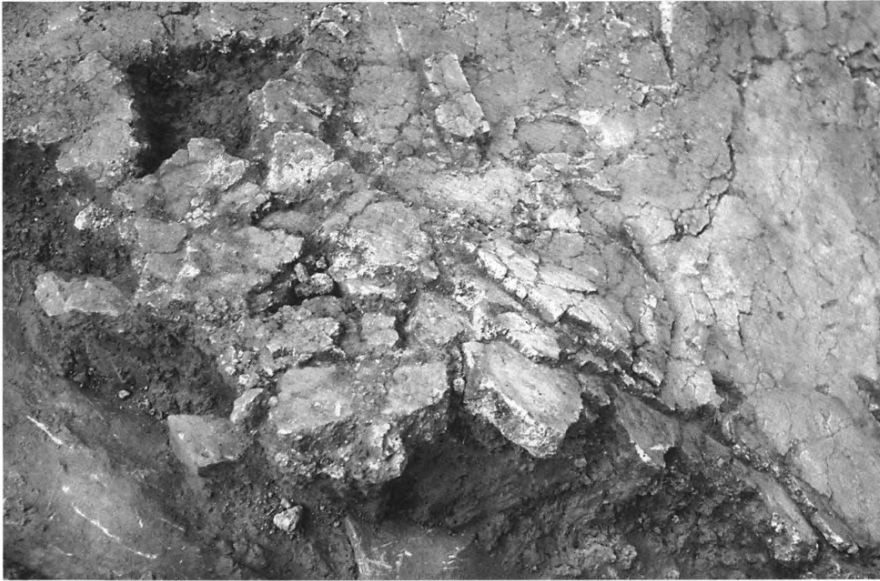
α. Τὸ τείχος τῆς κορυφῆς τοῦ Καστρίου μὲ διακρινόμενο τὸ κατώτερο πρωτοκυκλαδικὸ τμήμα του, ὕψ. 0.50 μ. περίπου. β. Τὸ ἀπὸ παλαιὰ ἀνασκαμμένο βόρειο τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ στὸ Καστρί, οἱ βορειότερες ἀνασκαφικὲς τομὲς τοῦ 2006 καὶ ὁ θαλάσσιος δίαυλος Σύρου - Ἄνδρου - Τήνου.

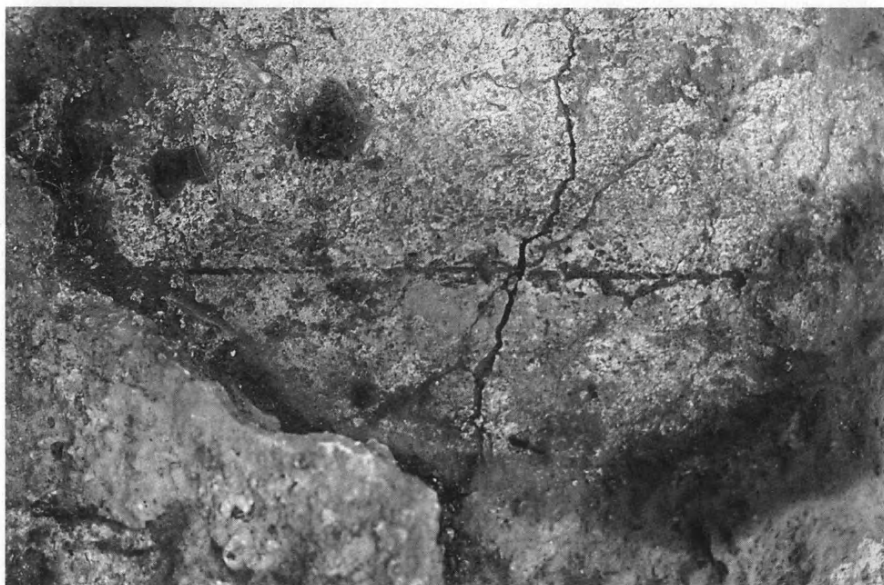
α. Θραύσματα πυξίδων με ἐγχάρακτη διακόσμηση. β. Μικκύλο ἀγγείο.

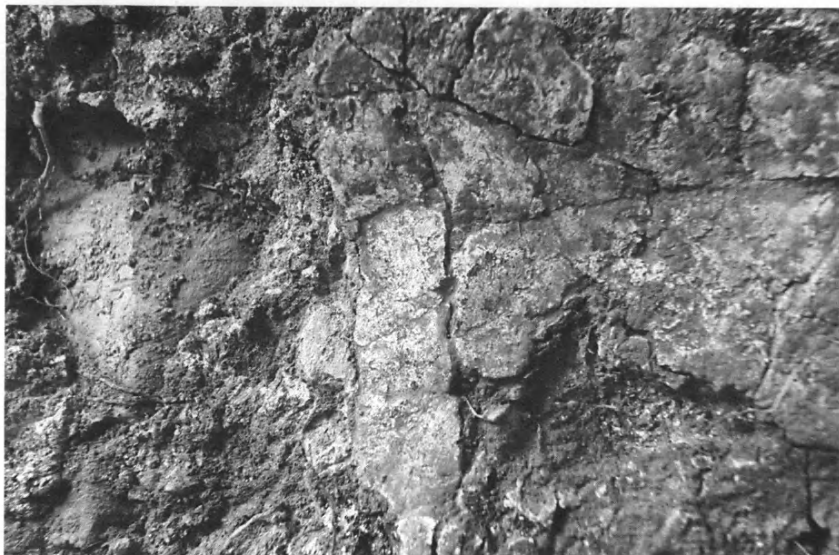
α. Χώρος 6 (Τομέας 1) από Α πρὶν τὴν ἔναρξη τῶν ἐφετινῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν. β. Τμῆμα ἀσβεστοκονιάματος ἀπὸ τὸν Χῶρο 6 μετὰ τὸν καθαρισμό του (ἀπὸ Ν).

α. Τμήμα άσβεστοκονιάματος από τον Χώρο 6. Διακρίνονται οι έπάλλληλες στρώσεις. β. Τμήμα άσβεστοκονιάματος στον Α τοίχο του Χώρου 6.

α. Τμήμα ασβεστοκονιάματος από τον Χώρο 6 με αποτυπώματα σπάγκου που όρι-
ζει την άνω απόληξη ταινίας κυανού χρώματος. Σε ένα σημείο πάνω στο αποτύπω-
μα του σπάγκου διακρίνονται ίχνη έρυθρου χρώματος. β. Λεπτομέρεια του πίν. 82α.

α. Τμήμα ασβεστοκονιάματος στον Β τοίχο του Χώρου 6 με ίχνη έρυθρου και μελανού χρώματος. β. Χώρος 21 (Τομέας 2) πριν την έναρξη των έφετινών ανασκαφικών έργων. Στο Α όριο του τομέα διακρίνεται ή μικρή δοκιμαστική τομή της περυσινής ανασκαφής, ενώ στο Ν τμήμα του ό «μάρτυρας» μεταξύ των περυσινών Τομέων 2 και 3.

α-β. Χώρος 21 (Τομέας 2): α. Ἐκ τῆς Β μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ «μάρτυρα» μεταξὺ τῶν περυσινῶν Τομέων 2 καὶ 3. Ἡ ὑψηλότερα κείμενη ἐπίχωση στὸ Ν τμήμα τοῦ χώρου ἀποτελεῖ τὸν περυσινὸ Τομέα 3. β. Συγκέντρωση ἀγγείων στὴ ΒΔ γωνία. Διακρίνονται τὰ ὑψηλότερα κείμενα ἀγγεῖα τῆς συγκέντρωσης αὐτῆς, ἀνάμεσα καὶ κάτω ἀπὸ πεσμένους λίθους, δύο ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν ἀσβεστώδη ὑφή.

α. Χώρος 21. Βαθύτερη στρώση τῆς συγκέντρωσης ἀγγείων στὴ ΒΔ γωνία. Διακρίνονται τμήματα ἀγγείων διάφορων σχημάτων, πόδια τριποδικῶν χυτρῶν καὶ ὀστὰ ζώων. β. Στρώση καμένου χώματος.

α-6. Χώρος 21: α. Έσοχή ή κόγχη στον Δ τοίχο. β. Τμήματα πίθων στο Ν τμήμα του χώρου.

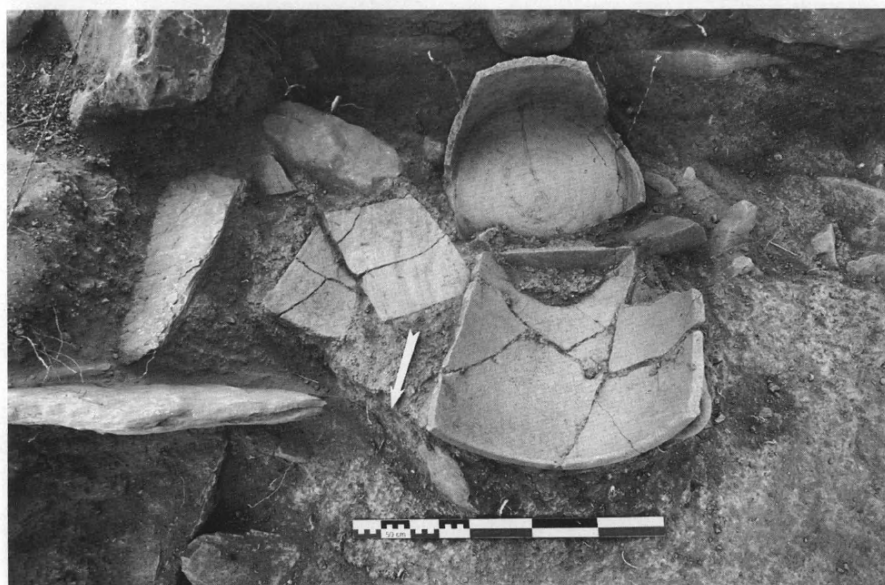
α-β. Χῶρος 21: α. Πιθανὸ στρώμα καταστροφῆς δαπέδου μὲ λίθινες κατασκευές καὶ νησίδες καμένου χῶματος. β. Λίθινη κατασκευή, ἴσως ἐστία μὲ καμένο χῶμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς.

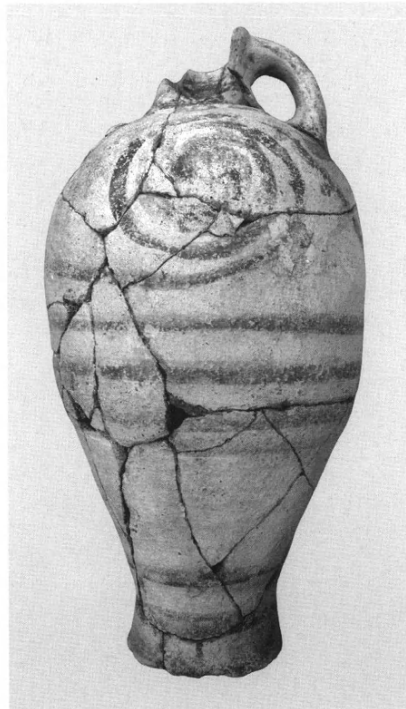
α-β. Δοκιμαστική τομή Δ τοῦ Χώρου 21 ἀπὸ Β: α. Διακρίνονται τμήματα ἀγγείων καὶ τὸ κρηπίδωμα τῆς Δ πρόσοψης τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου. β. Λύχνος καὶ λαβὴ ἀγγείου.

α. Χῶροι και 10 και 16 (Τομέας 3) ἀπὸ Δ πρὶν τὴν ἔναρξιν τῶν ἐφετινῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν. β. Χῶρος 10. Ἐπίχωση ἄνω ὀρόφου ἀπὸ Δ μὲ πιθοειδῆς ἀγγεῖο στὸ Α ὄριο τοῦ χώρου.

α-β. Χώρος 10. Πιθοειδές ἀγγεῖο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων ποὺ τὸ κατα-
πλάκωσαν (α) καὶ μετὰ (β).

α. Χῶρος 10. Μεγάλος ἀμφορέας στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ χώρου ἀπὸ Ν. 6. Ὁ ἀμφορέας τοῦ πίν. 91α μὲ διακόσμηση ἀπὸ τρέχουσες σπεῖρες.

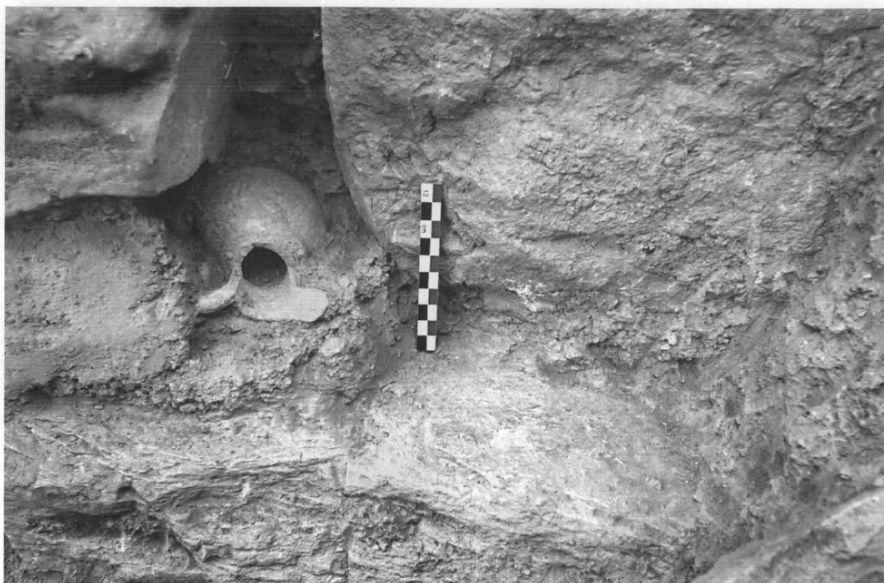

α-β. Χῶρος 10: α. Βάση λίθινου φωλεόσχημου ἀγγείου μεταξύ λίθων στὸ Α ἄκρο τοῦ χώρου. β. Λίθινο φωλεόσχημο ἀγγεῖο.

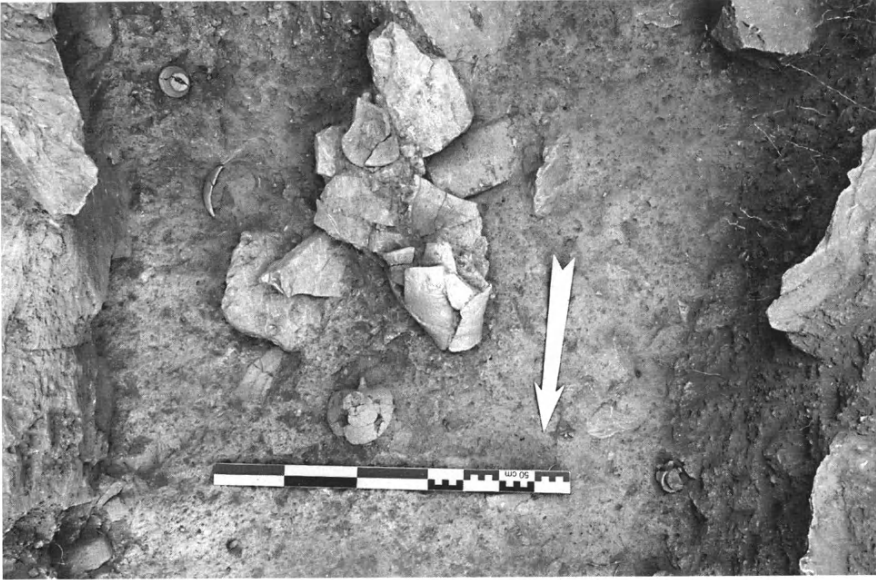

α. Χῶρος 10. Νησίδα συμπαγοῦς πηλοχώματος. β. Χῶρος 10 ἀπὸ Δ. Διακρίνεται ὁ προσεκτικὰ δομημένος Ν τοῖχος τοῦ χώρου.

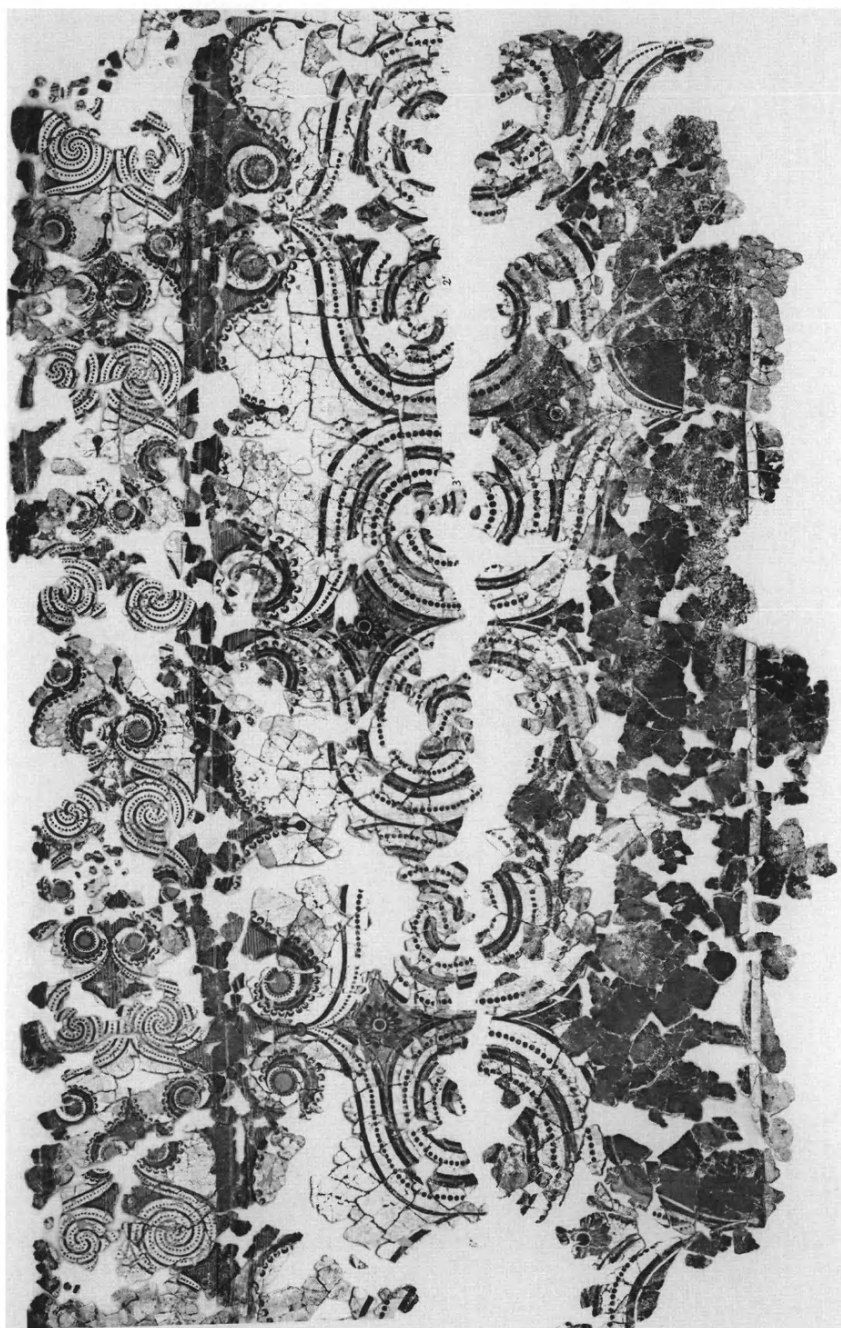
α-β. Χώρος 16: α. Κόγχη στον Α τοίχο με μικρή ραμφόστομη πρόχου στο έσω-
 τερικό της. β. Συγκέντρωση αγγείων από Δ. Διακρίνεται επίσης ο Α τοίχος του
 διαδρόμου με την κόγχη και τη μικρή ραμφόστομη πρόχου της ανωτέρω εικόνας.

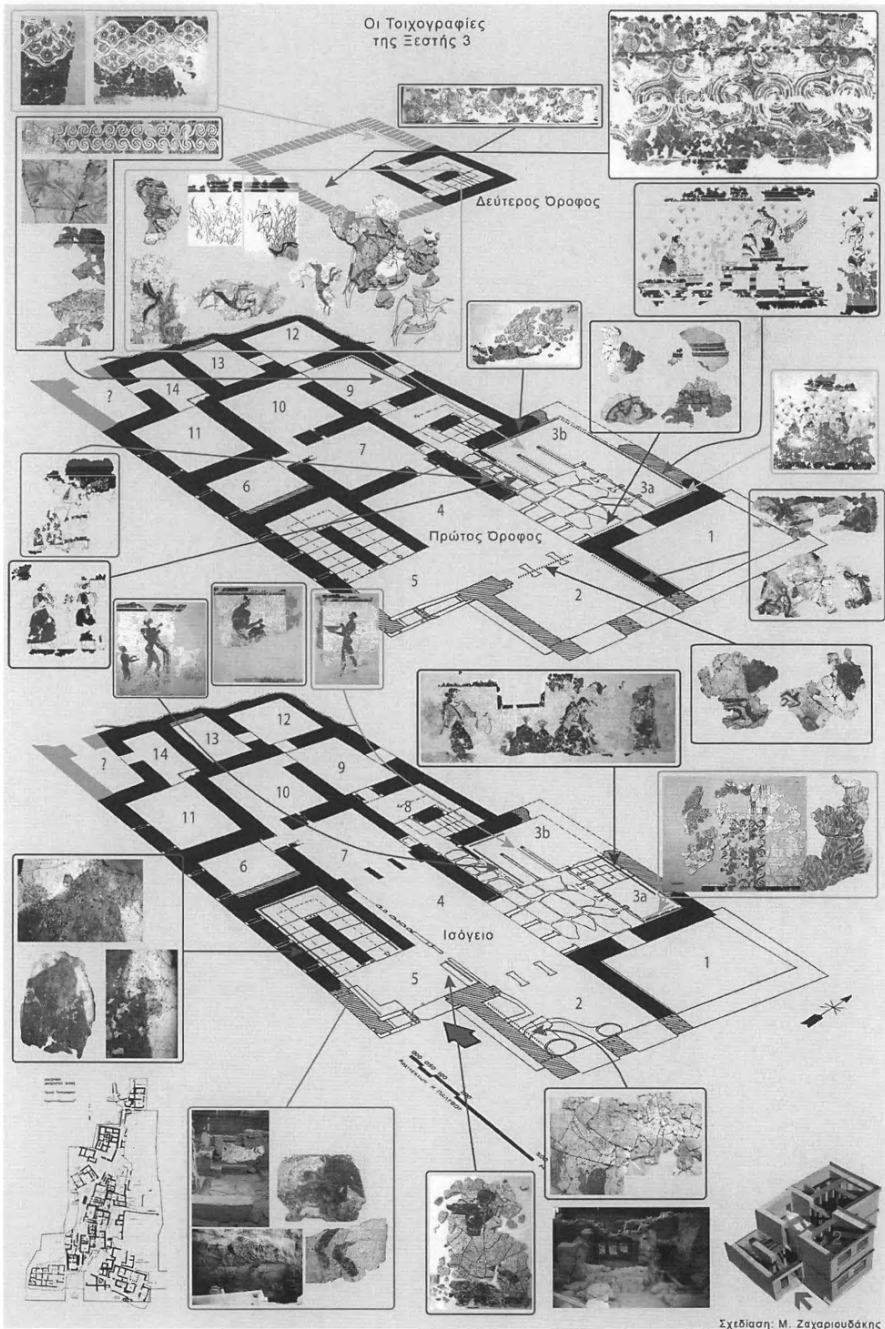
α. Χῶρος 16. Συγκέντρωση ἀγγείων ἀπὸ Β. 6. Χῶρος 6α (Τομέας 4) ἀπὸ Ν.

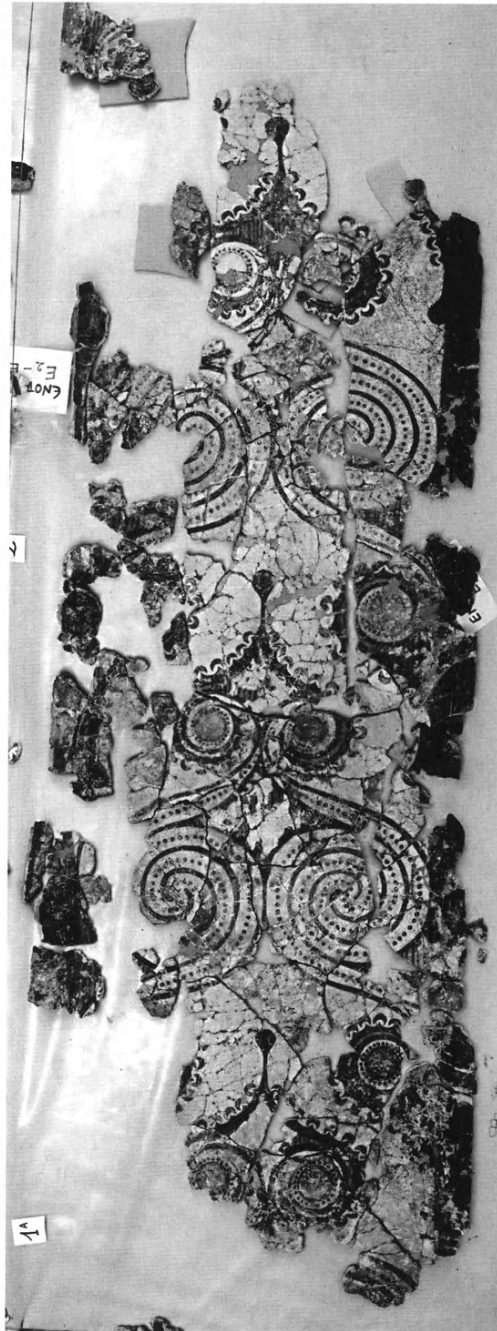
Χῶρος 6α. Ὀμάδα πεσμένων λίθων ἀπὸ τὸν Α τοῖχο τοῦ χώρου (ἀπὸ ΒΑ).

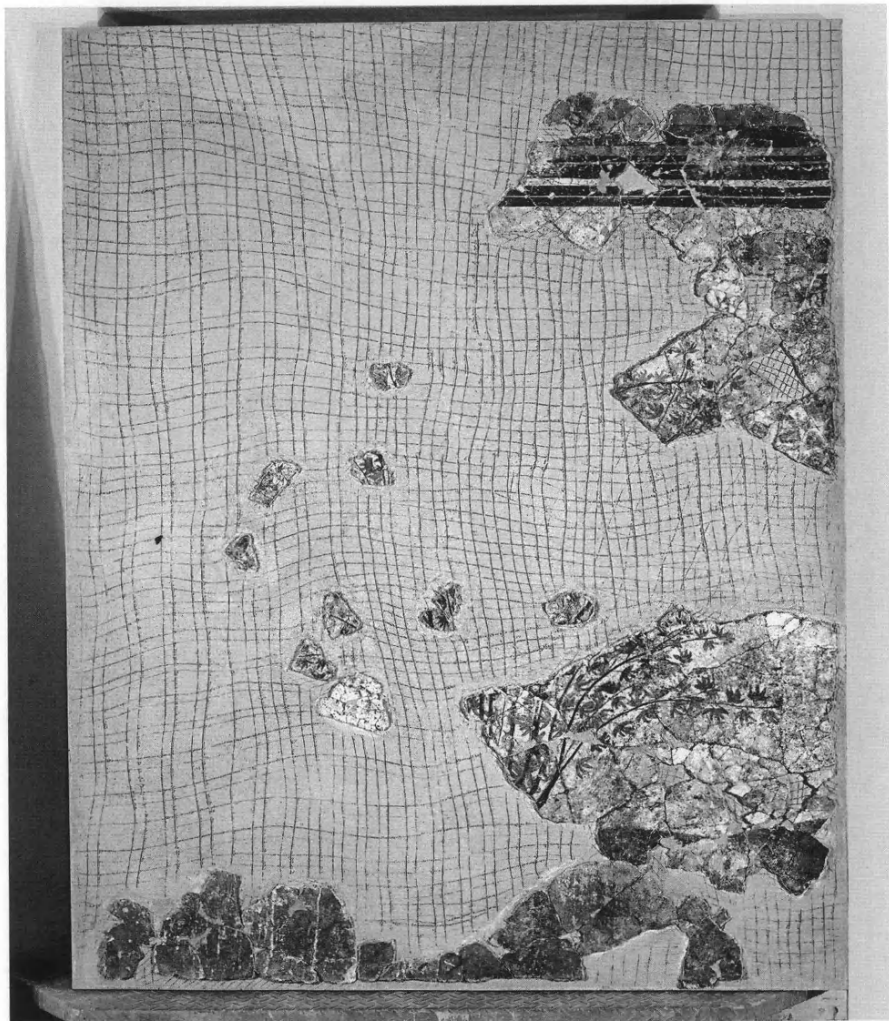
Ἡ Σύμβαση τῶν «Μεγάλων Σπειρῶν» ἀπὸ τὴν Ἐσση 3.

Ἡ κατανομή τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Εεστῆς 2 ἀνά ὄροφο (γραφικὴ ἀπόδοση).

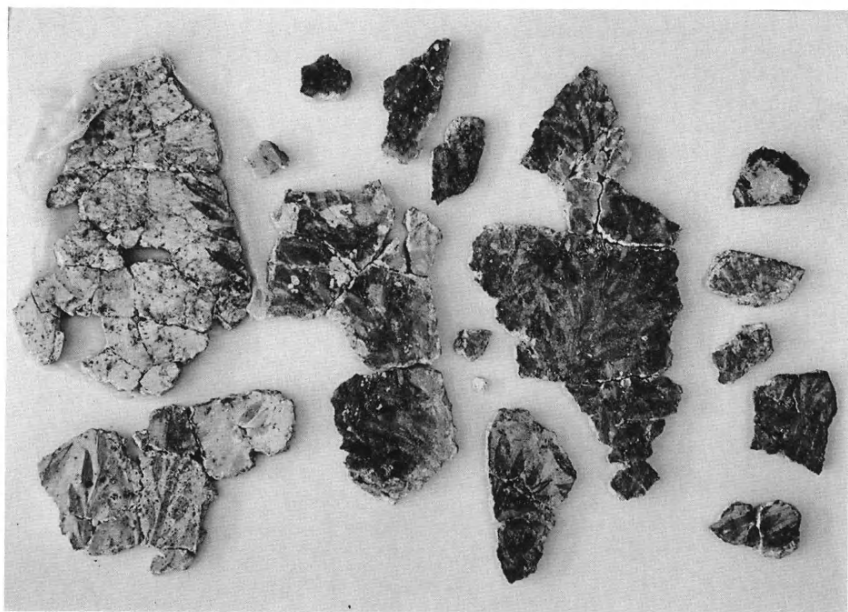
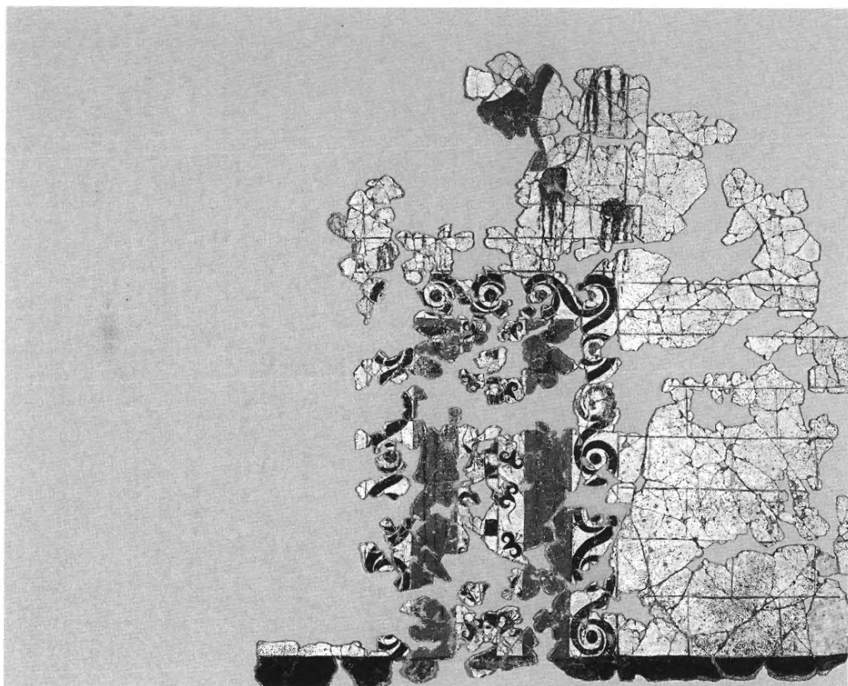

α-β. Ζωφόροι «Σπειρών» από τὸν δεύτερο ὄροφο τῆς Ξεστῆς 3.

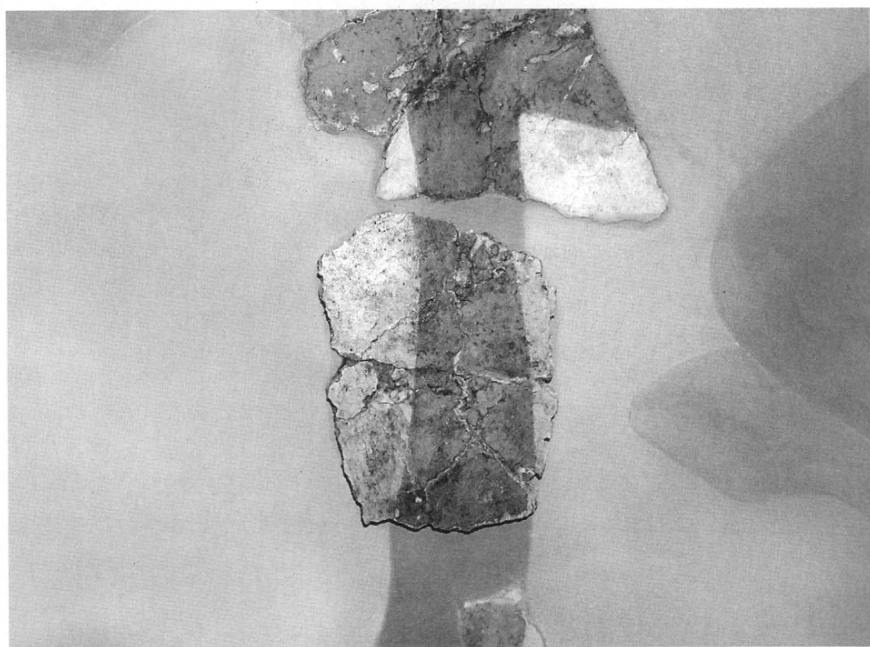
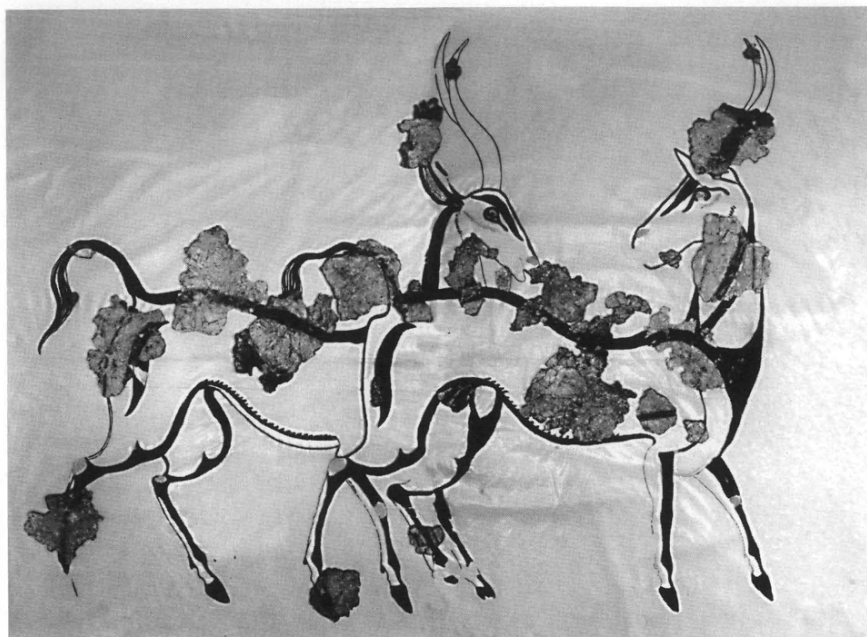

Ἡ τοιχογραφία τῶν «Λυγαριῶν» ἀπὸ τὴν Ξεστή 3.

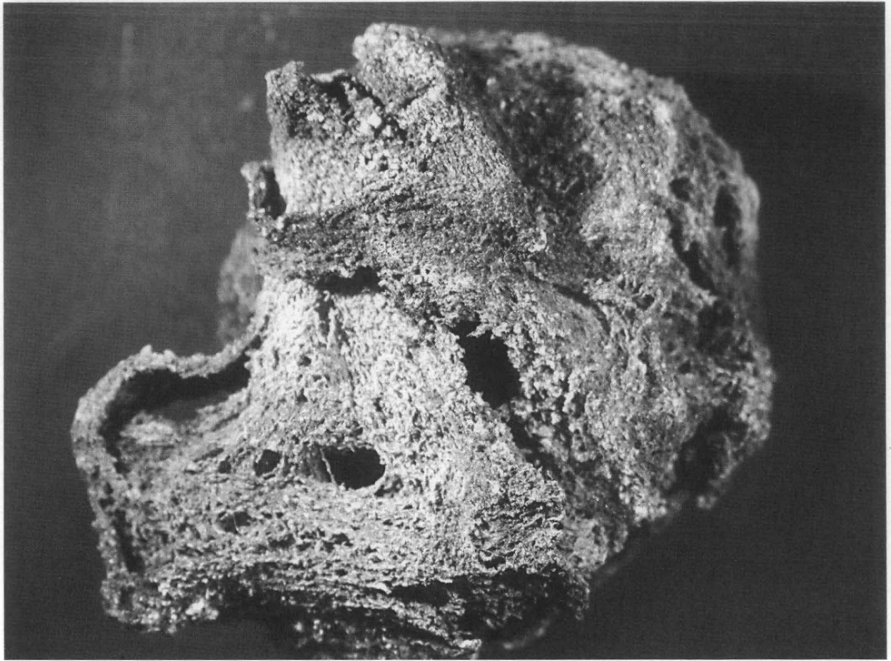
α. Ἡ τοιχογραφία τοῦ «Βωμοῦ» ἀπὸ τὴν Ἐεστὴ 3. 6. Τοιχογραφήματα με ἀπεικόνιση πυκνόφυλλου δένδρου.

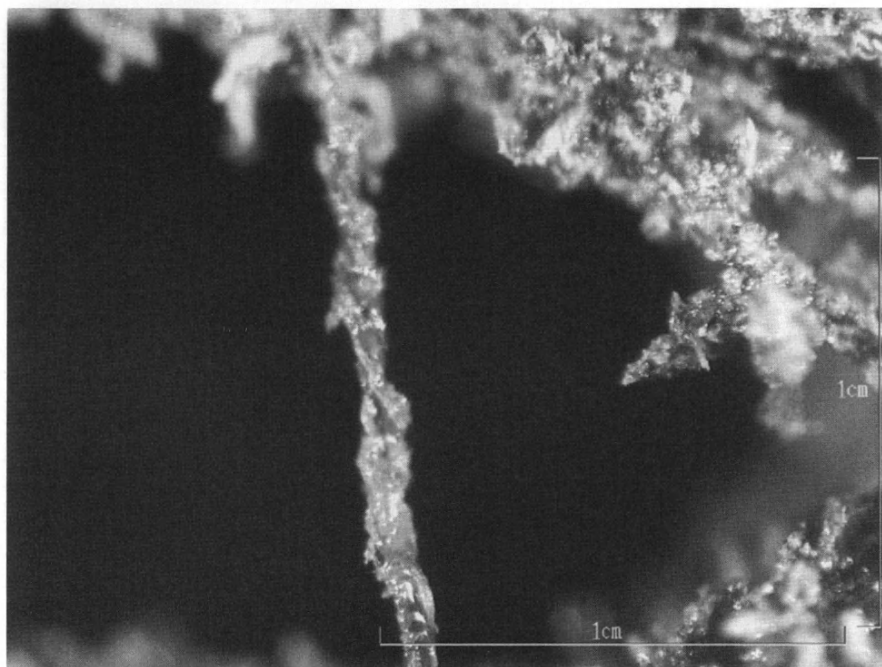
α. Τοιχογραφία «Ἀντιλοπῶν». Ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου 1 στὸ Κτήριο Β.
β. Συμπλήρωση τῆς τοιχογραφίας τῶν «Πιθήκων» (Κτήριο Β, δωμ. 6).

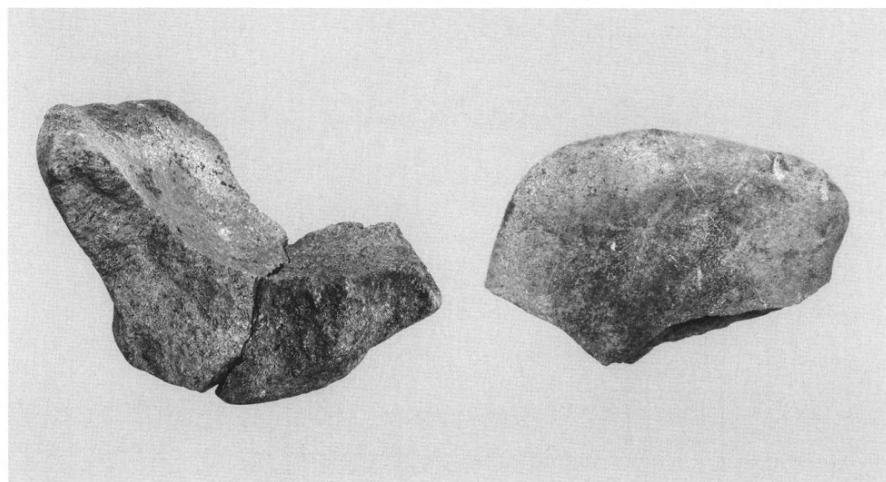
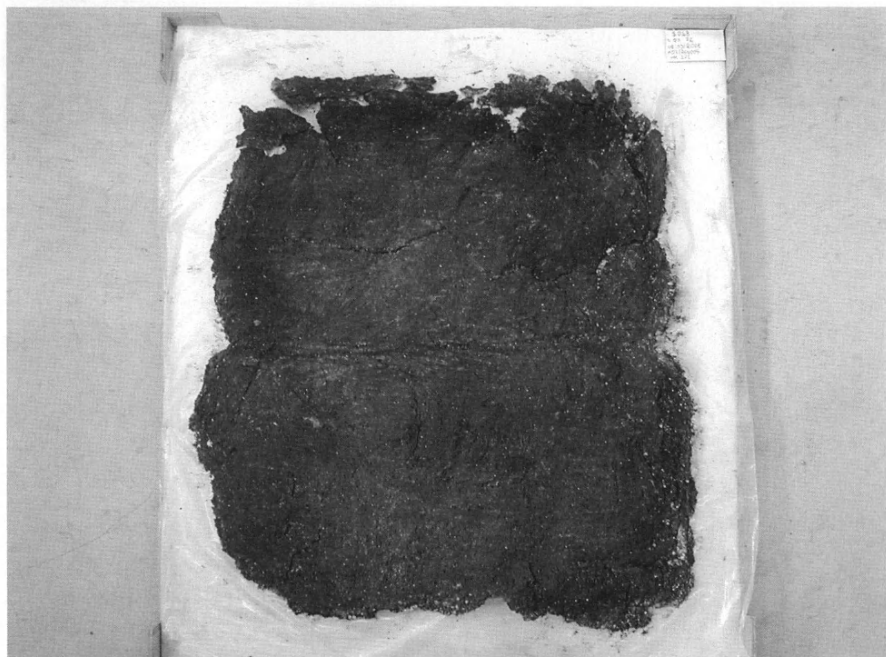
α-β. Μπρούντζινη λεκάνη πριν και μετά τη συντήρησή της.

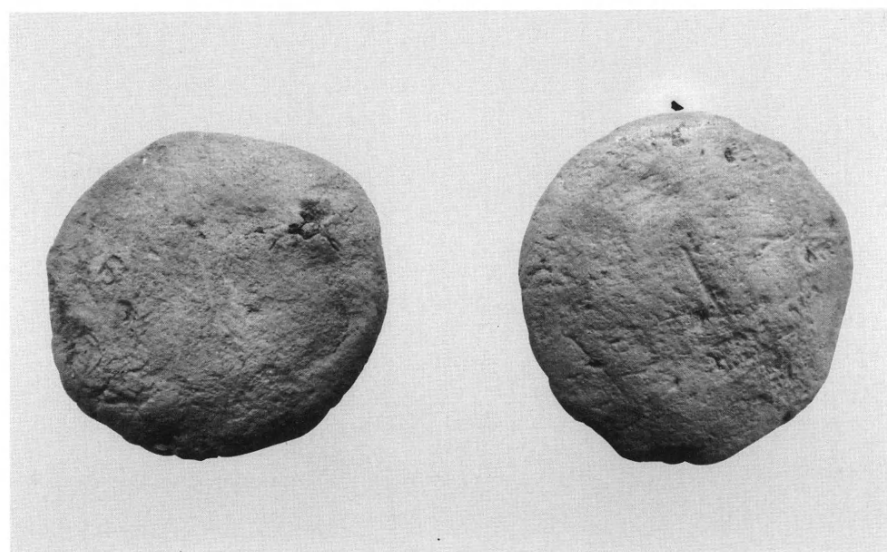
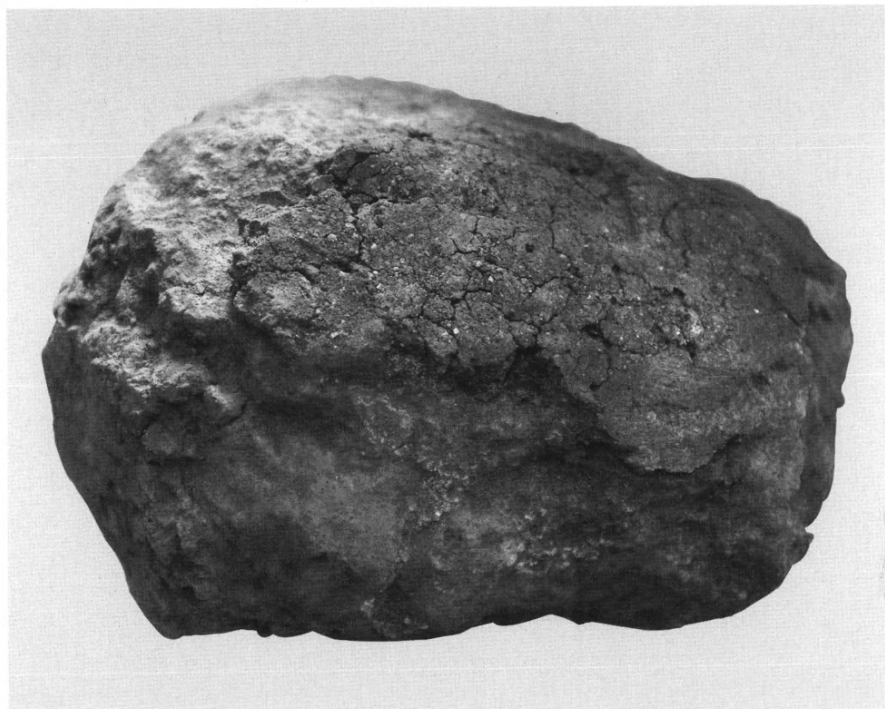
α. Λεπτότεχο δίχτυ. β. Τò λεπτότατο δίχτυ, ὅπως βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ ἀπο-
τυπώματος καλαθιοῦ.

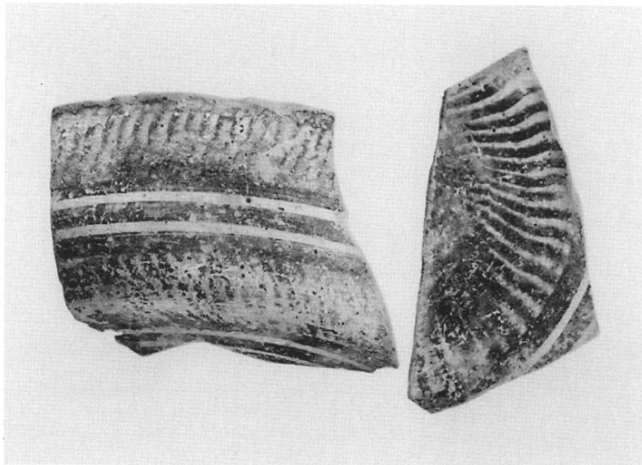
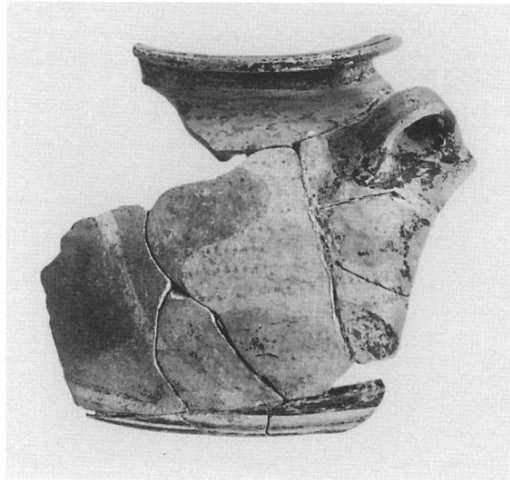
α. Λεπτομέρεια από τὸ λεπτότατο δίχτυ (φωτ. ἀπὸ στερεομικροσκόπιο). β. Τμήμα ἀπὸ τὸν φυτικό πῖλο (φωτ. ἀπὸ στερεομικροσκόπιο).

α. Ὁ φυτικός πῖλος ἀπὸ τὸ νέο φρέαρ θεμελίωσης τοῦ στύλου 76. β. Λίθινο γουδί
καὶ χειρόλιθος μὲ κατάλοιπα ἐρυθροῦ χρώματος.

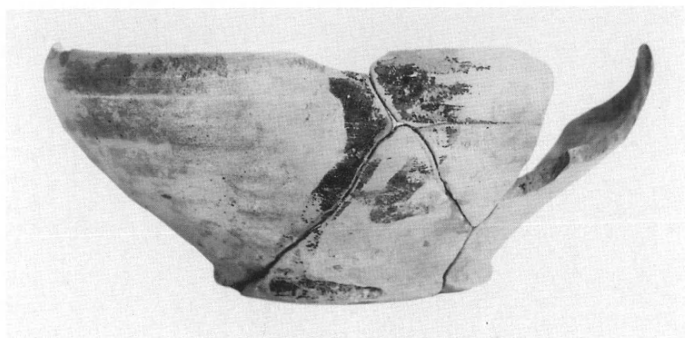

α-β. Μορφοποιημένες μάζες χρώματος: ὄχρα πορτοκαλόχρωμη σὲ μορφή κυλίνδρου (ἄνω), ὄχρα κόκκινη σὲ δισκοειδή μορφή (κάτω).

α. Ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο ἀπὸ τὸν Νότιο Τομέα τοῦ ἀνακτόρου. β. Θραύσματα φιάλης μὲ διακόσμηση «χελωνίου» (ripple) ἀπὸ τὸ Κτήριο τοῦ ΒΔ Τομέα.

α. Κυάθιο με καταλοιβάδες τῆς ΥΜ ΙΙΙ περιόδου ἀπὸ τὸ Κτήριο Ν. 6. Ἀποκατεστημένη στὸ ἐργαστήριο δίωτη στάμνος ἀπὸ τὴν Οἰκία Δα τοῦ λόφου τοῦ Ἁγ. Ἄντωνίου.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2006
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 161
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2009
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.»
ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ